

શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા.

બીજો અધ્યાય.

(સાંખ્ય વિવેચન મહિત)

પ્રકાશક—ભટ્ટ નામરાજ કર મોનજી.

594

મોક્ષમંદિર—અમદાવાદ

પ્રકાશક શ્રી પુરુષોત્તમદાસ વીજવલ્લભ કેસારી

નાડી પોળ—અમદાવાદ.

અન્ય સ્થાનીત્વના મધ્યા હક પ્રકાશકનો સ્વામી છે.

૫મ આવૃત્તિ

પ્રત ૨૦૦૦

સવત ૧૯૮૦ ફાગણ સુદી ૧૧

કૌમલ ૦-૧-૩

ધી એડવર્ડ પ્રિન્ટીંગ પ્રેસમાં અબાલાજી હરજીવનદાસ મહારાજે
છાપ્યું કે જુની મુનઘ બેક—અમદાવાદ.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
કૌપીરાઈટ અંગે
૧૯૮૫

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૌપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૧૮૫૬ વર્ગક

પુસ્તકનું નામ (ગોળાકાર)

વિષય કદ ૬ ૬

મગવદ્ગીતા.

બીજો અધ્યાય—સાંખ્યયોગ વિધાપીઠ

નિવેદન.

અમદાવાદ
ની કોંડીરાલ

કાહં મંદમતિઃ ક્ષેદં, મંથનં ક્ષીરવારિધેઃ ॥

કિં તત્ર પરમાણુર્વૈ, યત્ર મજ્જતિ મંદરઃ ॥

[અર્થ—મદ મતિવાળો હુ ક્યા ! અને સાંખ્ય યોગરૂપી ક્ષીરસાગરનું મથન ક્યા ! કાગળકે જ્યા—એટલે—જે વિષયમા—મદ-રાયળ જેવા મહાન્ વિદ્વાનો પણ ખુડી જાય છે એટલે ગોથા ખાઈ જાય છે, ત્યા પરમાણુ જેવો હુ કોણ માત્ર !]

પણ—

૫૬.

“ શ્રીકૃષ્ણ બરસો સુજને ભારો, ખમા હો મજ્જના વિહારીરે ’

ગરીબ સુમાસ્તો શેઠને નામે લાખો રૂપિયાની હુડી લખે અને લાખોની હુડી સ્વીકારે—તેમ હું પણ કરૂં મધુ કૃષ્ણ રૂપી અનુકુળ પવન હોય, અને ખત તથા ઇત્સાહરૂપી બે હલેસા ખરાખર ચાલતા હોય, તો કાર્યરૂપી નાવ આ સસાર રૂપી સમુદ્રમા વિજયરૂપી કાઠાને પ્રાપ્ત કરી આપે પવન અનુકુળ, હલેસા ખરાખર, પણ કર્ણધાગ—સુકાની જોઈએ—તો તે મારા સદ્ગુરૂ છે

આ ગ્રન્થ લખવામા તથા પ્રુક વિગેરે તપાસવામા ખનતી સંભાળ રાખી છે, છતા કાંઈ ભૂલચૂક રહી ગઈ હોય તો તે જોઈને ગબરાઈ જશો નહીં—લખવા જેવું હોય તો તે રાગદ્વેષની કુદ્રતા તણને લખશેજી, જેથી બીજી આવૃત્તિમા સુધારો થશે.

પ્રથમ અધ્યાયની ૫૦૦૦ નકલ ખપી જવા આવી છે તેસમુલ્લે છે કે જમાનાને આવાં સાદા સરલ અને સસ્તીમાં પ્રુસ્તકની જરૂર છે.

નોંધ—પ્રથમ અધ્યાયનું પુસ્તક અહીંથી પ્રગટ થયું છે તે બરાબર વાચ્યું હશે તો આ પુસ્તક વાચવામા વિશેષ સરલતા જણાશે ‘ગીતા કેને ફાયદો કરી શકે ?’ તે વિષય મારા લખેલા પ્રથમ અધ્યાયમાથી જરૂર વાચશોજી આવાં પુસ્તકો વાચ્યા પછી પ્રિય લાગે, તો જ્ઞાનના અગર ગીતાના જ્ઞાસુઓને આવા પુસ્તકને લાભ આપો

આ બીજા અધ્યાયમા સાંખ્ય, યોગ, તથા કર્મ સંબંધી વાતો આવશે આ અધ્યાયને બરાબર સમજવા માટે ઉપર જણાવેલા ત્રણે શબ્દો સંબંધિ થોડી વાતો નીચે કરી છે

મોક્ષમંદિર, અમદાવાદ } લી. સેવક રામશંકર મોનજી ભટ્ટ.
સવત ૧૯૮૦ વસત ૫ચમી

સાંખ્ય.

સાંખ્ય મતને યથાર્થ રીતે સમજવા માટે તેના નીચે પ્રમાણે ભાગો કરીએ

- (૧) પડદર્શન અગર છ શાસ્ત્ર કયા ? અને તેના કર્તા કોણ ?
- (૨) સાંખ્ય સંબંધિ પુસ્તકોની નોંધ (૩) સાંખ્ય શાસ્ત્ર, સાંખ્યના તત્ત્વોની સંખ્યા તથા પુરૂષ અને પ્રકૃતિ

હવે તેના ખુલાસા સાબળો—

- (૧) પડદર્શન અગર છ શાસ્ત્ર કયા તથા તેના કર્તા કોણ ?

વેદમા સમાવેલું જ્ઞાન (વૈદિક જ્ઞાન) પ્રથમ મંડને સુલભ હશે—જમાનો બદલાતા, કૃપાળુ મુનિઓએ વેદમા જણાવેલા ભાવને યથાર્થ રીતે સમજાવવાના હેતુથી—૧ તર્ક, ૨ સાંખ્ય, અને ૩ મિમાંસા—એવા ત્રણ ગ્રંથો પ્રથમ તૈયાર કર્યા પછી તે ત્રણ-માથી બીજા ત્રણ થયા, અને તે જોએનું નામ ‘પડદર્શન’ અથવા છ શાસ્ત્ર’ કહેવાય છે તેઓના નામ તથા ગ્રંથ કર્તાના નામ નીચે જણાવ્યા છે

તર્ક— { ન્યાય દર્શન-કર્તા-મૌનમ
વૈશેષિક દર્શન-કર્તા-કણ્વાદ,

સાખ્ય—{ સાખ્ય દર્શન—કર્તા—કપિલ
યોગ દર્શન—કર્તા—પતંજલિ,

मिमांसा-- { पूर्व मिमांसा—कर्ता—जैमिनि
उत्तर मिमांसा—कृता—वेद व्यास

આ છ શાસ્ત્રો વાચતા અગર સામજતા, ગ્રન્થ 'કતાઓનો
વિચારો ભિન્ન ભિન્ન જણાય, તો યાદ રાખવું કે—તે સૌની
એકજ મતલબ છે કે—‘પ્રભુને પામવું’ માટે કોઈ સાથે જઘડામ
ઉતરવું નહીં,—ઉતર્યા તો કુશકા ખાડતા દીવેલ ખુટશે

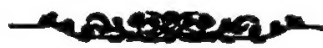
સાંખ્ય સંબંધી પુસ્તકોની નોંધ.

સાખ્ય સંબંધી ઉત્તમ વિચારો યાજ્ઞવલ્ક્યે કર્યા હતા. પણ તેને સારી રીતે વિચારીને કપિલે પુસ્તકના રૂપમાં મુક્યા તે પુસ્તકના નામ (૧) સાખ્ય દર્શન તથા (૨) તત્ત્વસમાસ અમુરી અને પચ્ચશિખા નામના (કપીલના) બે શિષ્યો આ વિષયમાં વધારે રસ લેતા હતા. તે પછી ઇ સ ૭૮ માં ચરક મુનિએ ચરકસહિતા-શારીરસ્થાનમાં સાખ્ય સંબંધિ વિવેચન કર્યું તેમાં અત્રિરૂપિ અને તેમના શિષ્ય-અગ્નિવેશનો સવાદ છે ગૌતમ બુદ્ધના સાખ્ય વિચારોને મળતા વિચાર, ચરક મુનિએ બતાવ્યા છે તે પછી ઇ સ ૧૦૦ માં ઇશ્વરકૃષ્ણે, ૭૨ શ્લોકની સાંખ્યકારિકા લખી તે પછી શ્રી શકરાચાર્યના ગુરૂ ગોડપાઢાચાર્યે સાંખ્યકારિકા લખી ઇ સ. ૧૪૦૦ માં ગુણરત્ન નામના વિદ્વાને પદ્દર્શન સમુચ્ચયની તર્ક રહસ્યદીપિકા લખી. તે કહે છે કે માથરભાખ્ય તથા આત્રેયતત્ત્વ નામના બે ગ્રન્થ સાખ્ય મતમાં હતા આ બેઉ ગ્રન્થો અત્યારે ક્યાઈ જોવામાં

આવતા નથી ઇ સ ૧૬૦૦ માં વિજ્ઞાનભિક્ષુએ સાંખ્યપ્રવચનભાષ્ય લખ્યું આ સાધુએ સાંખ્ય સુત્ર, યોગસુત્રવાર્તિક તથા બ્રહ્મભિમાસા નામના ગ્રન્થો પણ લખ્યા હતા આ ઉપરાંત નારાયણતિર્થે સાંખ્યચંડિકા, વાસ્તવતિમિશ્રે તત્ત્વકૌમુદિ અને રામકૃષ્ણ ભટ્ટાચાર્યે સાંખ્યકૌમુદી નામના ગ્રન્થો લખ્યા છે અત્યારના જમાનામાં શ્રી શ્રેયસ્સાધક અધિકારી વર્ગ, પુણ્યપાદ મહાત્મા શ્રી નથુરામશર્મા વિગેરે સત્પુરુષો સાંખ્યના સિદ્ધાંતો જગતને સમજાવવા સારો પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે

ઇન્ધર કૃષ્ણની સાંખ્યકારિકા, વિજ્ઞાનભિક્ષુનું સાંખ્યપ્રવચન તથા ગોડપાદેની સાંખ્યકારિકાનો ઉપયોગ અત્યારે વિદ્યાર્થીઓ સારી રીતે કરે છે

મહાભારત શ્રીમદ્ ભાગવત વિગેરે સદગ્રન્થોમાં સાંખ્યમત સંબંધી વિવેચન ઘણું ઠેકાણે કરવામાં આવ્યું છે મહાભારત શાંતી પર્વ, મોક્ષ ધર્મ અ ૩૦૫ (જનક તથા વસિષ્ઠનો સંવાદ) તથા શ્રીમદ્ ભાગવતમાં કપિલ દેવહુતી સંવાદ અને એકાદશ સ્કંધમાં શ્રી કૃષ્ણ તથા ઉદ્ધવનો સંવાદ મનન કરવા લાયક છે

સાંખ્ય શાસ્ત્ર—(સાંખ્ય, તત્ત્વો તથા પુરુષ પ્રકૃતિ.)

‘ સાંખ્ય શાસ્ત્ર ’ નું બીજું નામ સાંખ્યદર્શન છે તેનો લખનાર કપિલ ભગવાન છે—પ્રથમ સાંખ્ય એટલે શું તે સાલજો સમ્યક્ રૂપાયતે इति સાંખ્ય ॥ સાંખ્ય એ શાસ્ત્ર એ સર્વવ્યાપક જે શાસ્ત્રમાં તત્ત્વ જ્ઞાન અગર આત્મજ્ઞાન સંબંધી ઉત્તમ પ્રકારે વિવેચન થયું હોય તે શાસ્ત્રનું નામ સાંખ્યશાસ્ત્ર

(સાંખ્ય સંબંધિ જ્ઞાન મેળવવા ઇચ્છનારે, શ્રીશંકરાચાર્યના

લખેલા 'તત્ત્વબોધ' તથા 'આત્મબોધ' નામના નાનકડા ગ્રંથો વાચવાની ખાસ જરૂર છે તે બેઉ ગ્રંથો વાંચ્યા પહેલાં સાખ્યનું જ્ઞાન મેળવવા ઈચ્છવું તે ફેાફા ખાડવા જેવું છે, તે બેઉની ટીકા ઘણીજ સરલતાથી આહી તૈયાર કરી છે દરેક ગ્રંથની કીમત ૦-૩-૬ છે વાચવાની ઈચ્છા થાય તો તુરત મગાવજો)

સાખ્યના મુખ્ય બે ગ્રંથો છે—સાખ્ય સુત્ર અને યોગ સુત્ર સમજણ (જ્ઞાન) અને સાધન બે સાથે હોય તો કોઈપણ કાર્ય થઈ શકે છે, તે નિયમાનુસાર સાખ્ય સમજણ (જ્ઞાન) આપે છે અને યોગ સાધન આપે છે જેમની પાસે એકલું જ્ઞાન હોય પણ સાધન ન હોય તો તે લાચાર છે—જેમ જેમની પાસે સાધનો તૈયાર હોય પણ જ્ઞાન ન હોય—તો તે પણ લાચાર છે માટે સાખ્ય અને યોગ બેઉ એકજ છે કોઈ પણ પ્રકારે તે બેઉ વિરોધી શાસ્ત્રો નથી “ સાખ્ય તથા યોગને જુદા જુદા ગણે છે તે બાળક છે ” એવું શ્રી કૃષ્ણ ગીતા અધ્યાય ૫-૪ શ્લોકમાં બોલ્યા છે કર્મસંન્યાસ અને નિષ્કામકર્મ યોગ, તે બેઉ એકજ છે સનાતન ધર્મના છેલ્લા મહાન્ આચાર્ય—તથા શુદ્ધ ભક્તિ માર્ગના પોષક—સ્વામી શ્રી સદ્ગુણદેવજી, ગામ પંચાલાના બીજા વચનામૃતમા બોલ્યા છે કે—‘ સાખ્ય અને યોગ બેઉ એક છે એક સમજણ (જ્ઞાન) આપે છે, ત્યારે બીજું યોગ (સાધન) આપે છે—તેમા જે બિન્નતા સમજ્યા છે તે કાંઈ સમજ્યા નથી ’

કપિલનું સાખ્ય નિરીશ્વર વાદી છે, અને પતંજલિનું યોગ—દર્શન તે સૈશ્વર સાખ્ય છે એ બે શાસ્ત્રો યથાર્થ રીતે વાંચીને સમજી જઈએ તો જણાય છે, કે એકની ન્યુનતા બીજામા પુર્ણ થએલી છે—એટલે શકા કરવા જેવું રહેતું નથી

આ સાખ્ય સુત્રો ક્યારે લખાયા, તથા તેના લખનાર કપિલ તે શ્રીમદ્ ભાગવતમા કઈમના પુત્ર છે તેજ કે નહી, એવી શકાઓ ઘણા કરે છે, પણ તે બાબતમા આપણે ઉત્તરવાની જરૂર

નથી સાખ્યસુત્રનો થોડો ભાગ પચ્ચશિખા નામના કપિલના શિષ્યે લખ્યો હોય એવું કહેવાય છે.

‘ સાખ્યદર્શન ’ નું સાખ્યશાસ્ત્ર એવું બીજું નામ છે જે હિતનો ઉપદેશ આપે તે શાસ્ત્ર કહેવાય મુખ્ય શાસ્ત્ર તો વેદ છે વેદનું રહસ્ય સમજાવવા પાછળથી જે ગ્રન્થો લખાયા તે પણ શાસ્ત્રજ કહેવાયા છે

સાખ્ય દર્શનમા છ અધ્યાય છે તેમા પુરૂષ, પ્રકૃતિ તથા તત્ત્વોનું વર્ણન કરવા ઉપરાંત-ઈદ્રિયો, પ્રાણ, વૈરાગ્ય તથા વિરક્ત પુરૂષોના જીવન સખધી વાતો કરી છે દૃશ્ય પદાર્થોમા ભાવના સ્ફુરે છે, તેને શમાવી દેવા માટે ઉપદેશ પણ થયો છે હવે તેમાથી થોડી મુદ્દાની વાતો કરીએ

શ્રી સાંખ્ય શાસ્ત્રનું પ્રથમ સુત્ર,

अथ त्रिविधदुःखात्यन्तनिवृत्तिरित्यन्तपुरुषार्थः ॥ १ ॥

અર્થ—ત્રિવિધ દુઃખની આત્યંતિકી નિવૃત્તિ તેજ ઉત્તમ પુરૂષાર્થ છે

ત્રિવિધ દુઃખ કયા તે વાત પ્રથમ સાંભળો-દુઃખ ત્રણ પ્રકારના છે

(૧) જે દુઃખ ચિત્તને સાક્ષાત્ થાય છે તે “આધિ” અથવા મનનું દુઃખ કહેવાય છે, જે દુઃખ શરીરમા રોગ થવાથી થાય છે તે દુઃખ ‘ શારીરદુઃખ અથવા ‘ વ્યાધિ ’ કહેવાય છે ’ આ બેઉ પ્રકારના દુઃખ તે આધ્યાત્મિક દુઃખ કહેવાય છે (૨) કોઈ મનુષ્ય આપણને મારે અગર વિછી સાપ કરડે અગર પશુ, પક્ષી અથવા પત્થરથી આપણને ઇજા થાય તે-એટલે આ પણ શરીરથી બહારના અને આ લોકના કોઈ પ્રાણી પદાર્થ તરફથી ઇજા થાય, તે આધિભૌતિક દુઃખ કહેવાય છે.

૩ ઘણો વરસાદ થાય, કાળ પડે, ઘણી ટાઢ અગર તાપ પડે, પ્લેગ ફાટી નીકળે, વિગેરે આ લોકથી નહી—પણ આ લોક સિવાય બીજા લોક તરફ હું ખ થાય તે આધિદેવિક હું ખ કહેવાય છે

વ્યવહાર દશામા દવા વિગેરે સાધનથી હું ખની નિવૃત્તી થઈ શકે છે પણ એટલાથી વાસ્તવિક પુરૂષાર્થ કર્યો ગણાય નહિ, કારણ કે જ્યાં સુધી હું ખનું કારણ ઉભું રહે, ત્યાં સુધી ફરીથી હું ખ થવાનો સંભવ રહે છે માટે હું ખના કારણનો નાશ કરવો, તેનું નામજ ‘આત્યતિકીનિવૃત્તિ’ આ નિવૃત્તિ પ્રાપ્ત કરવા જે પુરૂષાર્થ થાય તેને શ્રી સાંખ્ય શાસ્ત્ર, ‘પરમ પુરૂષાર્થ’ કહે છે આ ‘આત્યતિકીનિવૃત્તિ’ નું બીજું નામ ‘કૈવલ્ય’ છે

પુરૂષ અને પ્રકૃતિ—શ્રીસાંખ્યશાસ્ત્રના મુખ્ય તત્ત્વો છે પ્રકૃતિમાથી મહત્ત્વ તત્ત્વ અગર બુદ્ધિસત્ત્વ પ્રગટે છે. જ્યાં સુધી બુદ્ધિસત્ત્વ અને પુરૂષનો સંયોગ હોય છે, એટલે—જ્યાં સુધી પુરૂષ બુદ્ધિસત્ત્વમાથી મુક્ત થતો નથી, ત્યાં સુધી તે પુરૂષ ત્રિવિધ હું ખની આત્યતિકી નિવૃત્તિને પામી શકતો નથી બુદ્ધિ સત્ત્વથી પુરૂષ મુક્ત થાય છે ત્યારે પુરૂષ કૈવલ્ય—એકલો—કહેવાય છે

પ્રકૃતિમાથી બુદ્ધિસત્ત્વ થયું, એવું આપણે ઉપર જણાવ્યું છે. સત્ત્વ, રજસ્ અને તમસ્ નામના ત્રણ ગુણો એકઠા થઈને બુદ્ધિસત્ત્વ બન્યું છે એટલી બાત વિશેષ યાદ રાખજો બુદ્ધિ સત્ત્વમા રહેલો રજસ્-ગુણ, હું ખનું કારણ છે પણ તે રજસ્નો નાશ બુદ્ધિ સત્ત્વની સાથે થાય છે, કારણ કે બુદ્ધિસત્ત્વનો તે એક અવયવ છે આ સંસારના લોગ અને મોક્ષ એવા બે હેતુઓ બુદ્ધિ સત્ત્વમા છે ધર્મ, અર્થ અને કામનો સમાસ લોગમા થાય છે લોગ અને મોક્ષ—બેઉના પ્રયોજનની સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાયતો બુદ્ધિની સ્થિતિમા કોઈ પણ હેતુ રહી શકતો નથી આમ થતા બુદ્ધિ તત્ત્વ પ્રકૃતિ-

મા પાછુ વળી જાય છે આ વાતને વધારે સ્પષ્ટ કરીએ તો, બુદ્ધિ સત્ત્વના ગુણો પુરૂષમાં અને પુરૂષના ગુણો બુદ્ધિ સત્ત્વમાં મળતા પુરૂષને અહતા પ્રાપ્ત થાય છે—અહતા પ્રાપ્ત થતા ‘ હુ હુ ખી છઉ—’ અગર ‘ હુ બૂખ્યો છઉ ’ વિગેરે પ્રકારનો અનુભવ પુરૂષને થાય છે, આ અનુભવનુ નામ અવિદ્યા. આ અવિદ્યાનો નાશ, વિદ્યા અગર યથાર્થ જ્ઞાન વિના થઇ શકે તેમ નથી આ વાતને વધારે સ્પષ્ટ કરીએ તો—પુરૂષ અને પ્રકૃતિના ભેદનો સાક્ષાત્કાર જે યથાર્થ સમજાણથી થાય તે યથાર્થ સમજાણનુ નામજ વિદ્યા શ્રી સાખ્ય શાસ્ત્રના મત પ્રમાણે આ વિદ્યાનુ બીજુ નામ ‘ વિવેકખ્યાતિ ’ અગર ‘ વિવેકસાક્ષાત્કાર ’ છે [વ્યવહારમાં પણ જેની પાસે વિવેક નથી તેની ક્ષેત્રી થાય છે તેમ ધર્મમાં પણ જેની પાસે વિવેક નથી, તે પુરૂષ કોઇ તત્ત્વને યથાર્થ રીતે સમજી શકતો નથી ડોક્ટરો પણ પ્રથક્કરણ વિદ્યાને વણી ઉત્તમ માને છે સોનીઓ પણ પ્રથક્કરણ વિદ્યાથી ચોખ્ખુ મોતુ કાઢે છે]

જેમ સોનુ સિદ્ધ કરવામાં સોનીને, સોનુ ગાળવાની કુલડી, અગ્નિ, સાણથી વિગેરે સાધનો જરૂરનાછે, તેમ શ્રી સાખ્યશાસ્ત્રમ પુરૂષ તત્ત્વને શોધવા માટે (૨૫) તત્ત્વો જરૂરના સ્વીકાર્યા છે

તત્ત્વોની સંખ્યા—મુળ ગ્રન્થ પ્રમાણે (૨૫) તત્ત્વો છે

પચ મહાભુતો—પૃથ્વી, જળ, તેજ વાયુ અને આકાશ— ૫
 પચ વિષયો અગર તન્માત્રા—ગન્ધ, સ્પર્શ, રસ અને ગદ્ય ૫
 પાચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો—આખ, કાન, નાક, જીભ અને ત્વચાઅગર ચામડી ૫
 પાચ કર્મેન્દ્રિયો—હાથ, પગ, વાણી, ગુદા અને ઉપસ્થ— ૫
 પુરૂષ, પ્રકૃતિ, મન, બુદ્ધિ અને અહકાર— ૫

(૯)

તત્ત્વોની સજ્યા સખધી ધણા મત ભેદ છે તત્ત્વોની સજ્યા નકરી કરવા માટે શ્રીમદ્ ભાગ સ્કંધ ૧૧ આ ૨૨ મા ઉદ્ધવશ્વએ શ્રી કૃષ્ણને પુછતા-પ્રભુ જોત્યા છે કે-“ જેમ આજવાનુ પાણી સ્વીકાર્યા પછી, તે પાણીના ઉડાણુ સખધી, કોઇ કાડાખુર ઉડુ કહે, તો તે પણુ ચાલે અને કોઇ દસ માથોડા ઉડુ કહે-તો તે પણુ ચાલે, કારણકે જ્યા પાણીજ નથી, ત્યા ઉડા-ત સખવ પણુ નથી તે નિયમાનુસાર માયાનો સ્વીકાર કર્યા પછી માયિક તત્ત્વો જેટલા કહીએ તેટલા યુક્તિથી સિદ્ધ થઇ શકે છે-એટલે મિથ્યા પદાર્થને જેમ પ્રતાવીએ તેમ ઘટે છે એટલે-તત્ત્વોનો એક બીજામા અતર્ભાવ [સમામ] થઇ શકે છે, તેથી કહેનારની જેવી દુષ્ટતા હોય, તે પ્રમાણે ન્યન સજ્યા અગર અધિક સજ્યા બની ગકે છે આ પછીના તત્ત્વોમા સત્ત્વ, રજ તથા તમ-ન.મના માયાના ગુણ ઉમેરીએ તો (૨૮) તત્ત્વો થાય છે અગર જો કે આ દેહમા અનેક તત્ત્વો છે તો પણુ ત્ર્યુગ માગર્ગી તોના અધ્યાત્મ, અધિભૂત અને અધીર્દેવ એવા ત્રણ ભેદ ગણવામા આવે છે

અધ્યાત્મ.

અધિભૂત.

અધીર્દેવ.

ચતુ (આખ)

૩૫

ચક્ષુના ગોલકમા રહેલો સુર્ય

તવચા

અપગ

વાયુ

કાન

રાજ્ઞ

દિશાઓના દેવ

જીભ

રસ

વરૂણ

નાસિકા (નાક)

ગંધ

અશ્વનિકુમાર

આંચત

વિચારવાનુ તે.

વાસુદેવ

મન

મતવ્ય

ચંદ્ર

બુદ્ધિ

સમજવાનુ

બ્રહ્મા

અહ કાર

ક્રિયા

રૂદ્ર

વિવેચન—આખ ન હોય તો રૂપ સિદ્ધ થઈ શકે નહીં. રૂપ ન હોય તો આખ સિદ્ધ થઈ શકે નહીં આખની પ્રવૃત્તિ ન હોય તો અધિષ્ટાતા દેવ (સુર્ય) સિદ્ધ થતો નથી અધિષ્ટાતા દેવ ન હોય તો ચક્ષુની પ્રવૃત્તિ સિદ્ધ થતી નથી અને ચક્ષુની પ્રવૃત્તિ ન હોય તો રૂપનુ જ્ઞાન સિદ્ધ થતુ નથી

સાર—(૧) પુરૂષ તત્ત્વ, બીજી પ્રકૃતિ તત્ત્વ અને (૨૩) પ્રકૃતિમાથી પ્રગટેલા વિકૃત્તિ તત્ત્વો—કુલ (૨૫) તત્ત્વો થયા

પુરૂષ—હવે આપણે પુરૂષ તત્ત્વ સળધી વાતો કરીએ સાબ્ય મત પ્રમાણે પુરૂષો નાના પ્રકારના છે—એટલે ઘણા છે દરેક પુરૂષના સુખ હું બ જીવ પ્રકારના હોય છે, માટે સાખ શાસ્ત્ર—‘પુરૂષો નાના પ્રકારના છે’ એવું સ્વીકારે છે આ સર્વ પુરૂષો સર્વ વ્યાપક છે ઉત્પત્તિ તથા વિનાશના ધર્મથી રહિત છે સર્વ સ્વતંત્ર છે અને ચિત્તિશક્તિ રૂપ છે, તેથી ભોક્તા તરીકેની યોગ્યતાવાળા છે કર્તાપણું પુરૂષ તત્ત્વમા નથી, તે બુદ્ધિતત્ત્વનો ધર્મ છે કર્તાપણુનો આ ધર્મ બ્રાન્તિથી પુરૂષમા આરોપાય છે પ્રકૃતિ, બુદ્ધિસત્ત્વ તથા તેના વિકારો, એ સર્વે પુરૂષના ભોગ અને મોક્ષ માટે આ સંસારમા છે પ્રકૃતિ શિવાય પ્રકૃતિના તમામ તત્ત્વો પ્રકૃતિમા લય પામે છે પુરૂષ આ પ્રમાણે બીજા કોઈનો સ્વાર્થ સિદ્ધ કરવા માટે નથી. તાત્પર્ય—પોતાનાજ સ્વાર્થ માટે પુરૂષ છે કર્તાપણુ પુરૂષ તત્ત્વમા નથી એવું આપણે આગળ કહ્યું છે તો તે નિયમને આધારે પુરૂષ પ્રકૃતિને દોરનાર એટલે નિયમમા રાખનારનું કાર્ય પણુ કરતો નથી પુરૂષ ચૈતન્ય રૂપ છે માટે તેને પ્રકૃતિનો સ્વામી કહીએ તો તેમા કાંઈ ખોટું નથી. સૈશ્વર સાબ્ય અગર જેનું બીજી નામ પતંજલી યોગ દર્શન છે, તે એવું સ્વીકારે છે કે—આ બધા પુરૂષોમા જે એક મોટો પુરૂષ છે, તે ઇશ્વર કહેવાય છે. ઇશ્વરમા અને બીજા પુરૂષોમા એટલો ફેર હોય છે કે—બીજા પુરૂષોમા બુદ્ધિ સત્ત્વને લીધે કલેશ, કર્મ, આશય વિગેરે હોય છે. ઇશ્વરમા

તેનો તદ્દન અભાવ હોય છે- ચિત્તિશક્તિની બાબતમાં ધ્મિર તથા બીજા પુરૂષો સમાન છે

હવે આપણે ‘પુરૂષ’ અને ‘બ્રહ્મ’માં શો ફેર છે, તે તપાસીએ વેદાત શાસ્ત્ર, બ્રહ્મના સ્વરૂપમાં, સત્, ચિત્ત અને આનન્દ-એમ ત્રણનું સ્થાપન કરે છે ત્યારે સાખ્ય શાસ્ત્ર પુરૂષમાં સત્ અને ચિત્ત બેનું જ સ્થાપન કરે છે બ્રહ્મ એક છે ત્યારે પુરૂષો ઘણા છે બ્રહ્મમાં કર્તૃત્વ, ભોક્તૃત્વ વિગેરે સર્વે માધિક્ધર્મોનો અભાવ છે, ત્યારે પુરૂષમાં ભોગવવાપણું સ્વીકાર્યું છે. બ્રહ્મતત્ત્વ માયાનું અધિષ્ઠાન છે, તથા સપુર્ણ જગતને જન્મ આપનાર, સ્થિતીમાં રાખનાર અને લયનું પણ કારણ છે-વારન વિક્રમેના અખિલ જગતને નિયમમાં રાખનાર જે તત્ત્વ છે તે બ્રહ્મ તત્ત્વ છે-ત્યારે પુરૂષ તત્ત્વ, પ્રતિતિને નિયમમાં રાખવાનું કામ પણ કરતું નથી

હવે પુરૂષ અને બ્રહ્મમાં શું મજતાપણું છે તે તપાસીએ. વ્યાપકપણું, અસંગત્વ, મન, બુદ્ધિ તથા ઇન્દ્રિયોથી લિન્ન, અકુર્તૃત્વ, અનાદિત્વ અને નિત્યત્વ

પ્રકૃતિ—હવે આપણે પ્રકૃતિ સંબંધી વિચાર કરીએ સત્ત્વ-રજનું તથા તમસનામના ત્રણે ગુણો સમાન ભાવથી એકઠા થાય, તેનું નામ પ્રકૃતિ આ પ્રમાણે સામ્યા વસ્થામાં પ્રતિ ઇન્દ્રિયગ્રાહ્ય હોતી નથી-એટલે વ્યક્ત હોતી નથી, તેથી તેને શ્રીસાખ્ય શાસ્ત્ર અવ્યક્ત કહે છે આખું વિશ્વ પ્રકૃતિને આધારેજ ઉત્પન્ન થાય છે, સ્થિતિ પામે છે, તથા તેને આધારે લય પામે છે, તેથી પ્રકૃતિને પ્રધાનતત્ત્વ પણ કહે છે રૂપ, રસ, વિગેરે વિશેષ ધર્મોનો તેમાં દેખાવ નથી, માટે પ્રકૃતિનું બીજું નામ અવ્યાકૃતિ છે આ પ્રકૃતિ અલિંગ-એટલે ચિન્હ રહિત પણ છે-કારણ કે જેમ ધુમાડાનું અનુમાન અગ્નિથી થાય છે તેમ પ્રકૃતિ કોઈનું કાર્ય નથી પ્રકૃતિ કોઈનો વિકાર પણ નથી માટે તેને

કેવળપ્રકૃતિનું નામ પણ આપવામા આવ્યું છે—તાત્પર્ય પુરૂષના વિકાર રૂપ આ પ્રકૃતિ તત્ત્વ નથી આ વાતને વધારે સ્પષ્ટ કરતા, કહેવું જોઈએ—કે પુરૂષતત્ત્વ અને પ્રકૃતિ તત્ત્વ એક જીજ્ઞાસી બિન્ન છે એટલે—પ્રકૃતિતત્ત્વ કોઈનો વિકાર નથી, અને પુરૂષ સિવાયના તમામ તત્ત્વોનું પ્રકૃતિતત્ત્વ ઉપાદાન કારણ છે સામ્યશાસ્ત્રમા આ તત્ત્વને પ્રકૃતિ કહે છે, અને વેદાતમા આ તત્ત્વને માયા કહે છે પ્રકૃતિ અને માયામા જે કાંઈ ભેદ છે તે વાત પણ કરી દઈએ સાવધાનતા પૂર્વક સાક્ષી—સામ્ય શાસ્ત્ર પ્રકૃતિને પુરૂષથી સ્વ-તત્ત્વ તત્ત્વ માને છે, અને વેદાત શાસ્ત્ર માયાને, બ્રહ્મને આધીન માને છે માયા વસ્તુત છે નહીં, ત્યારે પ્રકૃતિ પુરૂષની માફકજ છે વેદાતિઓ માયાને અસત્ય તુચ્છ ગણે છે ત્યારે સામ્ય વાદિઓ પ્રકૃતિને સત્ય માને છે. માયાનો બાધ ઘણે ઠેકાણે મિકાર્યો છે તેથી માયા અનિત્ય છે, અને પ્રકૃતિ પુરૂષની માફક નિયત્રવ્ય છે ફેર એટલોજ છે કે—પુરૂષમા વધવા ઘટવાનો ગુણ નથી—એટલે—પુરૂષ ત્રણે કાળમા એકજ સ્વરૂપ છે, ત્યારે પ્રકૃતિ આદિ અને અતમા વિકાર રહિત છે, અને વચમા વિકાર પામેલી હોય છે

આ પ્રમાણે સામ્યમા જે પણ (દ્રવ) છે અને વેદાતમા એકપણ [અદ્વૈતભાવ] છે આમ છતાં, વેદાતના ગ્રહ્યને યથાર્થ રીતે મમજવા ઇચ્છનારે, સામ્યમતના વિચારો પણ મમજી લેવા જોઈએ

હજી પુરૂષ પ્રકૃતિ મબધી યોડી વાતો કરીએ

પ્રકૃતિ પુરુષં ચૈવ, વિદ્યયાદી ઉભાવાપ ।

વિકારાંચ ગુણાંચૈવ, વિદ્ધિ પ્રકૃતિસંપદાન્ ॥

(ગીતા અ ૧૩-૧૬)

અર્થ—શ્રી કૃષ્ણ કહે છે કે—હે અર્જુન ! પુરૂષ અને પ્રકૃતિ બેઉને અનાદિ જાણ, અને વિકારો તથા ગુણોને પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન થએલા છે એમ જાણ

કાર્યકારણકૃત્વે, હેતુઃ પ્રકૃતિરુચ્યતે ।

પુરુષસ્સુલ્લદુઃખાનાં, ભોક્તૃત્વે હેતુરુચ્યતે ॥ ૨૦ ॥

અર્થ—કાર્ય તથા કારણના કર્તાપણામાં હેતુ અથવા કારણ, પ્રકૃતિ કહેવાય છે, અને સુખ દુઃખના ભોક્તાપણામાં હેતુ પુરુષ કહેવાય છે

સુખ દુઃખનો ભોગ તે સસાર, અને પુરુષને સુખ દુઃખનો જે ભોગવટો છે તે તેનું સસારીપણું કહેવાય છે આ બેઉ સબધી દુકામાં વાત કરીએ તો—પાપ ભુતમાથી જે જે પ્રાણી પદાર્થ ઉત્પન્ન થાય છે તે તમામ, તથા મન મહિત અગીયાર દ્વિયોથી કરાતા સકલ વિકલ્પો અને સારા નરમા કાર્યો—તે તમામ પ્રકૃતિના વિકારો ગણાય છે. (૨) વિકારો અગર ગુણો કયા ? જવાબ—સત્વ, રજસ, તમસ—તે ત્રણ ગુણો અગર તે ત્રણ ગુણોથી કરાતા તમામ કાર્યો ભોગ્ય એટલે ભોગવવા લાયક અને તેમને ભોગવનાર તે પુરુષ

સાતમા અધ્યાયના ૪ થા શ્લોકમા શ્રી કૃષ્ણ કહે છે કે—પૃથ્વી, જળ, અગ્નિ, વાયુ, આકાશ, મન, બુદ્ધિ અને અહુકાર મળી આ પ્રકૃતિ આઠ પ્રકારની છે આગળ (૫) મા શ્લોકમા શ્રી કૃષ્ણ કહે છે કે—ઉપર જણાવી તે આઠ અવગણી પ્રકૃતિનું નામ ‘અપરાપ્રકૃતિ’ સમજવી અને જીવરૂપ બીજી ‘પરા’ પ્રકૃતિ છે આ બે પ્રકૃતિથી જગત્ ધારણ કરાય છે આ સાતમા શ્લોકમા ‘જીવ’ ને ‘પરાપ્રકૃતિ’ કહી અને તેરમા શ્લોકમા પ્રકૃતિથી જે પર છે, તેને પુરુષ કહે છે તે બાબતમા જીવ અને શીવના સ્વરૂપનું તથા શક્તિનું જ્ઞાન થવા પ્રયત્ન કરવો તાત્પર્ય—પ્રકૃતિમા જે લેખાયો છે તેને જીવ કહ્યો છે અને જે લેખાતો નથી તે બ્રહ્મ કહેવાય છે

હજી પુરુષ પ્રકૃતિના વિવેકથી મોક્ષની પ્રાપ્તિ કેવી રીતે થાય તે સબધી થોડી વાત કરીએ

કપિલ કહે છે—

प्रकृतिस्योपि पुरुषो, नाज्यते प्राकृतैर्गुणैः ॥
अविकारादकर्तृत्वान्, निर्गुणत्वाज्जलार्कवत् ॥

અર્થ—આત્મા દેહમાં છે, તે પશુ નિર્ગુણ હોવાથી અ કર્તા છે, અને અકર્તા હોવાથી નિર્વિકાર છે, અને નિર્વિકાર છે તેથીજ જેમ પાણીમાં દેખાતો સુર્ય પાણીથી લેપાતો નથી તેમ દેહમાં દેખાતો (દેહમાં દેખાતો આત્મા એટલે-દેહને ગતિ—પ્રકાશ વિગેરે આપવાથી દેહમાં આત્મા છે એવી ખાત્રી થાય છે) તે આત્મા દેહના સુખ દુઃખાદિથી લેપાતો નથી

આ આત્મા પ્રકૃતિના ગુણ એટલે-દેહાદિકમાં આસક્તિ પામે છે, ત્યારે દેહાદિક હું છઉં, એવા અહંકારથી મુઠ ખનીને, હું કર્તા એટલે હું પાપ-પુણ્ય વિગેરેનો કર્તા છઉં, એવું અભીમાન ધરી જેસે છે [મોક્ષવાણી પાનુ ૨૧]

ચોપાઇ

“ મોહનિશા સખ સોવની હારા, દેખહિ સ્વપ્ન અનેક પ્રકારા’

અર્થ—સ્વપ્નામાં હોઇએ ત્યાં મુઘી, સ્વપ્નામાં દેખાતી તમામ ક્રિયા આપણને સત્ય લાગે છે સ્વપ્ન મટી જાયત થતા, સ્વપ્નામાં જોયેલી તમામ વાત અસત્ય લાગે છે, છતાં તે યાદ ગ્હે છે અને તેને આપણે અસત્ય માનીએ છઇએ

ઉપર પ્રમાણે દેહાદિકનું અભિમાન થતા, આત્મા પરવશ અને હું ખિ થઇને, કરેલા કર્મ ભોગવવા માટે સારા નરસા અને મિશ્રીત જન્મોમાં અવતાર પામ્યા કરે છે

“ વાસ્તવિક જોતા સ સાર છેજ નહીં . ” એવું સત્પુરુષો તથા સત્શાસ્ત્રો કહે છે, પણ વિષયનું ચિત્તવન કરનારા મોટા યોગીઓ અગર વિદ્વાનોને, સ સાર ભલે વાણીમાંથી મટે, પણ હૃદયમાંથી કદિ મટતો નથી તેટલા માટે પ્રભુ કહે છે કે—

“ ચિત્તને તિમ્બ ભકિત તથા વૈરાગ્યના સાધનથી વશ કરવું. યમ નિયમો વિગેરે યોગના માર્ગોથી ચિત્તને વારંવાર એકાગ્ર કરતા શીખવું. મારા વિષે સાચો ભાવ પ્રાપ્ત કરવા માટે, મારી કથા શ્રદ્ધા-યુક્ત સાંભળવી કથા સાંભળવાથી દેહ અને દેહની પછવાડે રહેલા સ્ત્રી પુત્રાદિકમાથી મમત્વ યુદ્ધિ નાશ પામશે. સર્વ પ્રાણીઓમા સમતા રાખવી, બ્રહ્મચર્ય તથા મૌન પાળવું, સ્વધર્મ ત્યાગ કરવો નહી, જે કાંઈ મળે તેથી સતોષ રાખવો, અહાર વિહાર નિમમીત કરવા, જેમ બને તેમ રાગદ્વેષી સ્ત્રી પુરૂષોનો સંગ તણ દેવો. શાંતિ મિત્રતા, કડ્ડણ, અને ધીરજનું પાલન કરવું. ”

આટલા સાધનોનું યથાર્થ રીતે પાલન કરવામા આવે તો, ભકિત અને વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત થતા વાર લાગે નહી, અને તેમ થતા પુરૂષ અને પ્રકૃતિના યથાર્થ સ્વરૂપનું જ્ઞાન થાય. કારણ કે શુદ્ધિ વિના સિદ્ધિની પ્રાપ્તિ સંભવની નથી પુરૂષ પ્રકૃતિનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાયતો, જાગૃત વિગેરે શુદ્ધિની ત્રણ અવસ્થાનું અભિમાન અને દ્વંત પદાર્થનું દર્શન સહજમા મટી જાય આપણી આખના દેવ સૂર્ય છે જેમ તે આખના દેવ સૂર્યની મદદથી, આકાશના સૂર્યને જોઈ શકાય છે, તેમ પોતાના આત્માથી, પરમાત્માને જાણી શકાય છે તાત્પર્ય—આખના સૂર્યને અને આકાશના સૂર્યને જેમ ઉપાધીએ અંતર કરેલું છે, તેમ આત્મામા અને પરમાત્મામા થયેલું અંતર ઉપાધીથીજ છે આખના સૂર્યને આખરૂપી ઉપાધી મટી જાય તો તે આખનો સૂર્ય, આકાશના સૂર્યમા મળી જાયછે આકાશના સૂર્યનું પ્રતિબિંબ પાણીમા પડ્યું હોય, અને પાણીમાના પ્રતિબિંબનું પ્રતિબિંબ, ભીત ઉપર પડ્યું હોય તે સમયે ભીત ઉપર પડેલા પ્રતિબિંબનું બિંબ શોધીએ, તો પાણીમા પડેલું પ્રતિબિંબ દેખાય, પાણીમા પડેલા પ્રતિબિંબનું બિંબ શોધીએ, તો સૂર્યરૂપી બિંબ દેખાય પછી જળરૂપી ઉપાધી દોળી દઈએ તો, જળમા રહેલું પ્રતિબિંબ તથા ભીત ઉપર પડેલું પ્રતિબિંબ, સૂર્યમા સમાઈ જાય) તે નિયમાનુસાર—આ-

પણી નજર પ્રથમ દેહ, ઇન્દ્રિય અને મન કે જે પોતાના આત્માથી પ્રકાશિત છે તેના ઉપર પડે છે તેથી આગળ વધીએ તો, દેહ ઇન્દ્રિયોને પ્રકાશ તથા ગતિ આપનાર જે આપણો આત્મા છે તેના ઉપર આપણી નજર પડે છે તેથી આગળ વધીએ તો, આપણા આત્મારૂપી પ્રતિબિંબ જે પરમાત્માનું છે તે પરમાત્માના ઉપર આપણી નજર પડે છે

સુષુપ્તિ અવસ્થામાં, ગાઢ નિદ્રા આવતા, પચ્ચભૂત, તેઓના શબ્દાદિક-સક્રમરૂપ, મન, બુદ્ધિ વિગેરે અજ્ઞાનમાં લય પામી જાય છે. તે વખતે જે સ્વરૂપ નિદ્રારહિત, અહંકાર રહીત, અને સર્વ પદાર્થોનું અધિષ્ઠાન તથા સર્વ પદાર્થને પ્રકાશ આપનાર છે, તે સ્વરૂપ આત્મા છે, એમ જાણવું દેહાદિકનો લય થવાથી દેહાદિકના અહંકારનો પણ લય થાય છે અર્થાત-ગાઢ નિદ્રામાં જાણે આત્મા ન હોય તેમ જણાય છે પણ જ્યારે માણસ ગાઢ નિદ્રામાંથી જાગે છે ત્યારે કહે છે કે-“ આજ મને એવી ઉઘ આવી કે, ગત કયા ગઈ તેની કાંઈ ખબરજ પડી નહી ” ‘ ખબરજ પડી નહી ’ એમ જે બોલે છે તે સુષુપ્તિ અવસ્થામાં જાગતો હોવો જોઈએ, અને તેજ સુષુપ્તિ અવસ્થાનો સાક્ષી આત્મા છે.

કોઈ સમયે તત્ત્વવિચાર કરતા આ સંસારરૂપી મહા ભય મટી ગયા જેવો જણાય છે, તો પણ પ્રકૃતિ કે જે સંસારનું કાગળ છે, તે નહીં મટવાથી સંસાર પાછો ફેબાયા વગર રહેતો નથી કોઈ જીવાનનું મરણ થાય છે ત્યારે આપણને થોડા દિવસ ત્રિવ વૈગ્ન્ય થઈ આવે છે અને થોડા દિવસ પછી પાછા હતા તેવાને તેવાજ કચરાળા-અજ્ઞાની-દુ ખી બની જઈએ છઈએ તે ઉપરથી એમ શકા થાય કે-“ પૃથ્વી અને ગધને જેવો સબધ છે-જળ અને રસને જેવો સસધ છે, તેવાજ સબધ પુરૂષ અને પ્રકૃતિનો હશે’ એટલે એક હોય ત્યા બીજું હોવું જોઈએ આ શકાના સમાધાન માટે વિચાર કરતા જણાય છે કે-જેમ સ્વપ્નમાં કોઈ માર માગવા આવ્યા હોય, અને તેના ભયથી આપણે ગભ

રાઈ ગયા હોઈએ, પણ આખ ઉઘડતા આપણને ખાત્રી થાય છે કે “તે તો ખોટો ભય હતો ” તેમ વાસ્તવિક જ્ઞાન થતા, પ્રકૃતિ ના કાર્ય રૂપ-દેહમા આપણે રહીએ છતાં દેહ તથા દેહની પાછળ રહેલા તમામમાથી અહંભાવનો નાશ થાય છે આ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ આતર સમજણમા સમાએલી છે એટલે-વિદ્યા, ભગવા, વર્ણાશ્રમ વિગેરે બાહ્ય દેખાવ ગમે તેવો મોટો હોય, પણ આતર સમજણ ન હોય તો તે બાહ્ય દેખાવ, પોતાને અને બીજાઓને ભારરૂપ છે, અને ભૂલા પાડનાર છે શાસ્ત્રમાય વાચતા હોય અગર સાબળતા હોય-આનંદગિરિ, મધુસૂદનની અગર શકરાનંદ અગર ચિદ્દાનંદની ટીકાઓ વચ્ચાતી હોય અગર સભળાતી હોય—પણ વાચી અગર સાબળીને માત્ર ‘જાણ્યું’ તેથી દિવજે તેમ નથી એકાગ્રતા, વિગેરે ઉપર જણાવેલા ઉત્તમ સાધનો રૂપી અગ્નિથી, પ્રકૃતિને ખીમેથી બળી જવા દેવી જોઈએ-અદૃશ્ય થઈ જવા દેવી જોઈએ આટલા બધા સાધનો ન બને તો અહીંથી પ્રગટ થએલા ગીતાના પ્રથમ અધ્યાયના [૭] પાના ઉપર જે નિયમો જણાવ્યા છે, તેટલા પાળો તો પણ ઘણું છે. ભોટો મળે તો જ કથા કરવા દોડે, સ્ત્રી, દેખીને ઘેલા બની જાય-ધન દેખીને ગાડા બની જાય-આશા તૃષ્ણા, રાગ-દ્વેષ, આગસ-ઐશારામ વિગેરે કચરાથી જેઓના આતર તથા બાહ્ય જીવન ભ્રષ્ટ હોય, ત્યાં કાંઈ સમજાવા જેવું નથી તેઓ કંઈ આપણું કહ્યાણું કરી શકે તેમ નથી-તેવા વક્તા તો આપણને ભૂલા પાડનાર છે ચોપાઈ મોક્ષવાણી પાનુ (૨૧)

મોહનિશા સખ સોવની હારા, દેખહી સ્વપ્ન અનેક પ્રકારા
યહ જગ ચામિની જગહી યોગી, પરમારથી પ્રપચ વિયોગી
જાનીએ તબહી જીવ જગજગા, જળ સખ વિષય વિલાસ વિરાગા

બસ ઘણી વાત કરી ચાહ રહે તેટલી રાખો-પજાય તેટલું
જરૂર પાળો-મોલો શ્રી કૃષ્ણ ચંદ્ર દેવકી જય

યોગ.

ચમત્કારોનો ચમત્કાર-યોગ શાસ્ત્ર છે.

સપ્રદાય અગર ધર્મોમા ગમે તેવા મત લેદો હોય, પણ યોગ સખધી જ્ઞાન દરેક સપ્રદાય તથા દરેક ધર્મને આવશ્યક છે દરેક સદ્ અન્થોમા યોગ સખધી જ્ઞાન ગુથાઇને રહેલું છે તેમા ઘણું બાણવાનું હોય છે તે બાણતા આપણને, આપણા હૃદયમા કાઇ એર આનંદ ઉભરાય છે

આ વિષય બીજા અધ્યાય સાથે લેવાનો વિચાર હતો, પણ કીમત વધી જાય તે લાયકી તેનું જુદું પુસ્તક બનાવ્યું છે આ વિષય ઘણો વિસ્તારવાળો તથા સમજવા લાયક છે હાલ તો તેમાથી મુખ્ય મુખ્ય બાબતો લીધી છે, તે તમામ બાબતો ચથાર્થ રીતેબાણવા જેવી છે

બીજો અધ્યાય શીખનાર અગર વાચનારે તે પુસ્તક અવશ્ય વાચવું જોઇએ તેની કીમત ૦-૩-૬ છે યોગ સહીત બનેલા બીજા અધ્યાયની કીમત ૦-૭-૦ આના છે

વ્યવસ્થાપક

કર્મ

અથવા

આપણાં મુખદુઃખ પેદા કરનાર કોણ ?-આપણે પોતે.

આ સખધી એક નાનકડું પુસ્તક તક્યાર આય છે- બીજો અધ્યાય ચથાર્થ રીતે સમજવા ઇચ્છનારે વાચવા લાયક છે કીમત ૦-૨-૦ છે સાખ્ય, કર્મ અને યોગ સહીત સપુર્ણ બીજા અધ્યાયની કીમત ૦-૮-૦ છે

ખાસ સુચના.

આ જગત આખું મીઠ્યા છે, પણ કાર્ય પરત્વે સાચું માનવું પડે છે આપણે જે કાગળીયા ઘણા કીમતી માની સાચવીએ છઈએ તે પણ એક દિવસ પસ્તિમા જવાના છે જે દેહને આપણે સાચવીએ છઈએ, તે દેહને પણ એક વખત ખત રાખી-ખોળી ખોરીને-ખાળવાનો છે વિગેરે ઘણા દાખલા દ્રષ્ટાતથી આપણે સમજી શકીએ છઈએ કે પ્રભુ સિવાય સર્વ અનિત્ય છે, છતાં કાર્યપરત્વે તેને સત્યમાની વર્તવું પડે છે તે નિયમાનુસાર આખું જગત ખોટું છે, તો તેમા સમાએલી મહાભારતની લડાઈ પણ ખોટી છે-અને મહાભારતની લડાઈ ખોટી છે, તો તેમા લડનારા કૌરવ પાંડવો પણ ખોટા છે, એવું આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિથી સાચું મનાય, પણ વ્યવહારીક દૃષ્ટિથી ખોટું મનાય નહીં. જેમ આપણે આપણા દેહ કે જે અનિત્ય-અમત્ય છે, છતાં તેને સત્યમાની પોષિએ છઈએ, કપડા પહેગવીએ છઈએ, ભણીએ છઈએ, નોકરી કરીએ છઈએ, ખાતા પડાવી નાણા લઈએ છઈએ, સહી-મતા કરીએ છઈએ-વિગેરે વ્યવહાર અનિત્ય અને અસત્ય છે છતાં સત્યમાની-તેમા આગ્રહ રાખી-કામ કરીએ છઈએ, તેમ આ મહાભારતના પાત્રોને આપણે સત્ય માનવા ઘટે છે. દુધમા ઘી વ્યાપીને રહ્યું છે પણ ત્યાસુધી યોગ્ય ક્રિયાઓ કરીને તેમાથી ઘીને ખેચી ન લઈએ, ત્યાસુધી દુધને સાચવવાની ઘણીજ જરૂર છે તેમ આ કૃષ્ણ અર્જુન-સવાદ-ગીતામાથી અધ્યાત્મ વિદ્યાની પ્રાપ્તિ ન કરી શકીએ, ત્યાસુધી શ્રી કૃષ્ણ, પાંડવો, કૌરવો, મહાભારતનું યુદ્ધ વિગેરે તમામ સત્ય છે, એમ માનવુંજ પડશે નહિ માનો તો જરૂર ભુલા પડશે. મહાભારત, શ્રીમદ્ ભાગવત, રામાયણ વિગેરે સદ્ગ્રન્થોમા દ્રષ્ટાતનારૂપમા, વેદાંત તથા ધર્મશાસ્ત્રોનું રહસ્ય ઘણીજ ઉત્તમ યુક્તિથી જોડવી

દીધું છે, છતાં મત મતાતર વધી પડતા બુદ્ધિ સંકોચાવા લાગી આગસ, ઐશારામ અને અજ્ઞાન ફેલાવા લાગ્યું વિચારશૂન્ય પુરૂષો એ તે અન્યોને ગપાટક ખાતામા ગણ્યા અને ગણાવ્યા. માત્ર વેદાતના બે ત્રણ પુસ્તકોજ વાચીને, શબ્દજ્ઞાની પડિતો પણ કહેવા લાગ્યા કે—શ્રીમદ્ ભાગવત, મહાભારત તથા રામાયણમા દ્વંતવાદ છે—માટે તે અન્યો વાચવા નહીં ” “કાટો કાઢવા માટે, કાટા જેવીજ અણીદાર સોય લેવી પડે છે, તેમ દ્વંતભાવ રદ કરવા માટે, મહા મુનિઓએ, તે અન્યોમા દ્વંતભાવના દાખલા દ્રષ્ટાત આપીને અદ્વત પ્રાપ્તિ કરવાની યુક્તિઓ ગોઠવી છે” એવીવાત સમજી શક્યા નહીં ભરતખડના જુના પુસ્તકોમા સમાએલા રહસ્યને, શોધનારા યુરોપ—અમેરિકાના વિદ્વાનો, આ ત્રણે અન્યોની કૃતિ જોઈ, તેઓમાના એક વિદ્વાન આપણને કહે છે કે—“ People in the West are beginning to read your books—written in Sanskrit, and to say that, what a great nation the Indians must have been, in the old days to write such books ’

અર્થ—હું ભરતખડના વાસીઓ ! પશ્ચિમની પ્રજા તમારા સંસ્કૃત પુસ્તકો વાચવા લાગી છે અને કહે છે કે—“ જ્યાં આવા અન્યો લખાયા છે, તે તમારા દેશની પ્રજા, તે જમાનામા, કેવી મહાન પદવી ભોગવતી હશે ! ”

લેડી એનાબીસેન્ટ મહાભારત (Great war) ના પુસ્તકની પ્રસ્તાવનામા મહાભારત સબધી જે કંઈ લખે છે તે વાચવા જેવું છે તે વાચવાની તમને કુરસદ નહીં હોય, માટે થોડું અહીં જણાવું

The Kalyuga is a time, in which People lose belief in the Gods & their works, and become more & more the servants of outer things They believe in things, that they can see, can touch, taste or smell—the things your bodily senses tell you about.
x x x x x But many people do not believe

in things, that they can not see or touch, in Gods that are round us all the time, x x x x x x
When the water of Ganga rises a Goddess is there, in Swarga she shows herself differently, but here as a rushing stream If you can not believe this the Mahabharata will always puzzle you, for it relates things as they really happened, instead of in the way in which, they look to our eyes.

[અર્થ—કળીયુગ એવો જમાનો છે કે—તે જમાનામાં ઇશ્વર તથા ઇશ્વરના કૃત્યોમાંથી લોકો શ્રદ્ધાને ખોઈ નાખે છે, અને હમેશા બાહ્ય પદાર્થોના—ઐહીક સુખના—વધારે અને વધારે ગુલામ બનતા જાય છે આખથી જોઈ શકે છે, કાનથી સાલજી શકે છે, હાથથી અડકી શકે છે, જીભથી ચાખી શકે છે, અથવા નાકથી સુવી શકે છે—એટલે ઇદ્રિયોથી પ્રાપ્ત થતા જ્ઞાનમાત્ર, કળીયુગમાં લોકોને શ્રદ્ધા રહી છે તાત્પર્ય—જે વાતને તેઓ ઇદ્રિયોદ્વારા અનુભવી શકતા નથી તે વાતમાં તેઓ શ્રદ્ધા રાખતા નથી અગ્નિ, વાયુ, જળ વિગેરે જે દેવો આપણી આસપાસ સદા ક્રિયા કરે છે, તેઓમાં પણ શ્રદ્ધા રાખતા નથી ગંગા સ્વર્ગમાં દેવી જેવી દેખાય છે અને અહીં જળ રૂપે દેખાય છે, એટલે લોકીક જીવોની નજરે માત્ર પાણીના ધોધ જેવીજ જણાય છે જો તમે આ દેવ દેવીઓની વાત ન માની શકો તો મહાભારત તમને સદા ગુચવાડામાં નાખશે કારણ કે જેવી ખીના બની હતી, તેવી તેમાં લખી છે આપણી આખે દેખાય છે તેવું તેમાં લખ્યું નથી]

This is not a fairy-tale but a history (અર્થ— આ કાંઈ ટાલ પહોરની અગર બહો કાઢેલી વાર્તા નથી પણ ઇતિહાસીક વૃત્તાંત છે) This book gives all, that is needed by everydody, in the way of moral teaching [અર્થ—આ મહાભારતનું પુસ્તક આચાર વિચારની બાબ-

તમા, દરેક માણસને જે જે જરૂરનું છે તે તમામ શીખવે છે, તાત્પર્ય તેમા આપેલા દાખલા દ્રષ્ટાત ઘણાજ બોધ જનક છે.) પ્રસ્તાવનામાં તે ગ્રંથની હજી ઘણી પ્રશંસા કરી છે પણ દુર્ભાગ્યે લોકો તે ગ્રંથને ગપાટક માની બેઠા છે

ઘણી વાતોમાથી સાર એટલોજ છે કે—શ્રી કૃષ્ણને, અર્જુનને, પાંડવોને, કૌરવોને તથા આખી લડાઈને ગપાટક માનતા હશે તો ગીતા શીખવામા ફાવી શકશે નહીં ન્યાયી જ્ઞાન મેળવતા હો તે સફળરૂપે તમને શ્રદ્ધા નહીં હોય, તો પણ ગીતામાથી તમારે જે જ્ઞાન જોઈએ છે તે મળશે નહીં મહાભારતમા શ્રદ્ધા નહીં હોય, અગર શ્રી કૃષ્ણમા શ્રદ્ધા નહીં હોય—પણ સફળરૂપે શ્રદ્ધા હશે તો મહાભારતમા તથા શ્રી કૃષ્ણમાં શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થશે માટે જ્ઞાનનું મૂળ સફળરૂપે છે તેમા પુન્ય ભાવ પ્રગટાવજો

બસ—ઘણી વાત કરી. બોલો શ્રી કૃષ્ણચંદ્ર દેવકી જમ

બીજો અધ્યાય.

દુકોસાર.

પ્રથમ અધ્યાયમા આપને જણાવ્યું છે કે—પ્રથમ અધ્યાય આખો, તથા બીજા અધ્યાયના પ્રથમના દસ શ્લોકો ગીતાની પ્રસ્તાવના રૂપે છે અગીઆરમા શ્લોકમા ‘અશોચ્યાનન્વશોચસ્ત્વં’ થી ત્રીશમા શ્લોક સુધીમા, શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને આત્મજ્ઞાનનો ઉપદેશ કર્યો છે (૩૧) થી (૩૮) શ્લોક સુધીમા અર્જુનને તેના પોતાના ક્ષત્રિય ધર્મ સબધી સ્મરણ આપીને જાગૃત કર્યો (૩૯) થી (૪૧) મા શ્લોકમા શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને નિષ્કામ કર્મની ઉત્તમતા બતાવી છે (૪૨) થી (૪૪) મા શ્લોકોમા—વિદ્વાનો પણ વેદનો યથાર્થ ભાવ સમજી શક્યા નથી, એવું કહીને સંકામ કર્મમાં ન લલચાવા ઉપદેશ કર્યો છે. તાત્પર્ય—આ લોક અને

પરલોક-એટલે સ્વર્ગના મુખમા આસક્તિ ન રાખવા શ્રીકૃષ્ણે
 બોધ કર્યો છે (૪૫) માં શ્લોકમા ચિત્ત શુદ્ધિ માટે નિષ્કામ
 કર્મની ભલામણ કરે છે (૪૬) માં શ્લોકમા અનેક સકામ કર્મોના
 ફળ, પ્રક્ષવેતા પુરૂષને અનાયાસે મળે છે, એવી વાત કરીને
 અર્જુનને શ્રીકૃષ્ણ સકામ કર્મની લાલચમાથી બચાવી લે છે
 ૪૭ થી ૫૦ માં શ્લોકમા, અર્જુનને તેનો પોતાનો અધિકાર
 બતાવી, નિષ્કામ કર્મ કરવા ભલામણ કરે છે ૫૧ થી ૫૩ માં
 શ્લોકમા કર્મોના ફળોમાથી આસક્તિ ખેંચી લઈ, મનને આત્મામા
 સ્થીર કરવા ઉપદેશ કર્યો છે ૫૪ માં શ્લોકમા અર્જુન પુછે છે
 કે ' હે નાથ ! સ્થિતપ્રજ્ઞના લક્ષણ કેવા હશે ? ('સ્થિતપ્રજ્ઞ'
 એટલે જેની યુદ્ધિ આત્મામા સ્થીર થઈ હોય તે પુરૂષ) ૫૫ થી
 ૭૨ માં શ્લોક મુખીમા સ્થિતપ્રજ્ઞ પુરૂષના લક્ષણ શ્રીકૃષ્ણે
 જણાવ્યા છે

બીજો અધ્યાય.

સંજય ઉવાચ—

સંજય બોલ્યા—

ત તથા કૃપયાઽઽવિષ્ટ-મશ્રુપૂર્ણાકુલેક્ષણમ્ ॥

વિષીદંતમિદં વાક્ય-મુવાચ મધુસૂદનઃ ॥ ૧ ॥

ત તથા કૃપયાઽઽવિષ્ટ-મશ્રુપૂર્ણાકુલેક્ષણમ્ ॥

વિષીદંતમિદં વાક્ય-મુવાચ મધુસૂદન ૧૧ ॥

૧ પદચ્છેદ —તથા-તે માણ-તે સ્થાતિમા તમ્ કૃપયા આલિ-
 શ્મ-તે કે જે કૃપા અગર દયાથી ભરપૂર અશ્રુમિ પૂર્ણે અત પવ
 આકુલે રક્ષણે यस્ય સ અશ્રુપૂર્ણાકુલેક્ષણઃ તમ્ અશ્રુપૂર્ણાકુ-
 લેક્ષણ-આસુથી ભરેલી વ્યાકુળ આખા વાળા (અર્જુન) ને વિષીદન્ત-
 ખેદ કરતા (અર્જુન) ને મધુસૂદન. इवम् વાક્ય ઉવાચ-શ્રી કૃષ્ણ
 નીચે પ્રમાણે વાક્ય બોલ્યા

પદાનિ—ત—તથા—કૃપયાડડવિષ્ટમ્—અશ્રુપૂર્ણાકુલેક્ષણમ

વિષીઠ ત — ઈદ — વાક્ય — ઉવાચ — મધુસૂદન.

અર્થ—[પ્રથમ અધ્યાયમા જણાવ્યા પ્રમાણે, અર્જુન હથીઆર તણને બેઠો, તે વખતે સતોના પ્યારા શ્રી કૃષ્ણ શુ બોલ્યા તે સાંભળો—] સજ્ય કહે છે કે—એવી રીતે કૃપાથી વ્યાપ્ત બનેલા, આખોમા આસુ ભરાઈ આવવાથી જેના નેત્ર વ્યાકુળ બન્યા હતા તે, તથા શોક કરતા તે અર્જુનને મધુસૂદન-શ્રીકૃષ્ણ નીચે પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા

વિવેચન—આ કૃપા સ્નેહયુક્ત હતી પરમારથી કૃપા નહોતી, કારણ કે પોતાના સબધીઓને જોઈને તેના મનમા વિલક્ષણ મોહ ઉત્પન્ન થયો હતો. એટલે—જેમ જળમા મીઠાની પુતળી ઓગળી જાય છે, તેમ તેનું હૃદય મોહથી પીગળી ગયું જેમ પ્રચંડ પવનના વેગથી આકાશમા વાદળા વિખરાઈ જાય છે, તેમ કૌરવો પાસેથી રાજપાટ લેઈ સુખ લે ગવવા માટે ધારેલા હજારો મનોરથો, અર્જુનના હૃદયમા વિખરાઈ ગયા, અગર વિસરાઈ ગયા જેમ રાજહસ કાદવમા પડવાથી મેલો દેખાય છે, તેમ અર્જુનને મમતારૂપી કાદવમા પડેલો જોઈ, કૃપાળુ શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા શ્રીકૃષ્ણે મધુ નામના દૈત્યને માર્યો હતો માટે શ્રીકૃષ્ણ ‘મધુસૂદન’ કહેવાય છે તેમ કહેવામા સજ્યનો એવો ભાવ પણ જણાય છે કે—હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! જાલે અર્જુન દયાથી પીગળી જઈ તારા પુત્રોને મારવા ન ધારે, પણ દૈત્યોને મારવાની જેમને ટેવ છે એવા શ્રી કૃષ્ણ, દુર્યોધનાદિકને માર્યા વિના છોડશે નહીં મધુનો અર્થ ‘અહંકાર’ અથવા ‘ગર્વ’ પણ થાય છે તેવો અર્થ અહીં કરીએ તો—દુર્યોધનાદિકના ગર્વનો શ્રી કૃષ્ણ નાશ કરશે, એમ સમજવું. ‘इयं पृथिवी सर्वेषां भूतानाम् मधु’ એ શ્રુતિ સૂચવે છે કે—મધુ એટલે ‘સ્વરૂપાનંદ’—સ્વરૂપાનંદને પોતાના સ્વરૂપમાં પ્રગટ કરે તે શ્રી કૃષ્ણ

શ્રી ભગવાન ઉવાચ

કુતસ્ત્વા કશ્મલમિદં, વિષમે સમુપસ્થિતમ્ ॥

અનાર્યજુષ્ટમસ્વર્ગ્ય-મકીર્તિકરમર્જુન ॥ ૨ ॥

કુતસ્ત્વા કશ્મલમિદં, વિષમે સમુપસ્થિતમ્ ॥

અનાર્યજુષ્ટમસ્વર્ગ્ય-મકીર્તિકરમર્જુન ॥ ૨ ॥

પદાનિ—કુત—ત્વા—કશ્મલ—મિદં—વિષમે—સમુપસ્થિતમ્

અનાર્યજુષ્ટ—અસ્વર્ગ્ય—અકીર્તિકર—અર્જુન

અર્થ—શ્રી કૃષ્ણ પુછે છે કે—હે અર્જુન ! આર્ય પુરૂષો જેનો ત્યાગ કરે છે, સ્વર્ગ પ્રાપ્તિમા જે આડે આવે છે, અને જે કીર્તિનો નાશ કરાવે છે, તેવો આ મોહ, તને યુદ્ધ પ્રસંગમા કયાથી ઉત્પન્ન થયો ?

વિવેચન—છ મહાન શુભ જે પુરૂષમા હોય તેમને ભગવાન કહેવાય છે તે છ શુભ કયા ? તે સાબળો—સમગ્ર ઐશ્વર્ય, ધર્મ, યશ, શ્રી (શોભા અગર લક્ષ્મી) વૈરાગ્ય અને જ્ઞાન. યુદ્ધ એ ક્ષત્રિઓનો ધર્મ છે તે યુદ્ધ ક્રિયા કરવા વખતે, યુદ્ધ ન કરવાની વૃત્તિ તને કયાથી પેદા થઈ ? આવી વૃત્તિ, જેઓ આર્યો નથી તેઓએ સેવેલી છે—એટલે આર્ય પુરૂષો, કદિ આ વૃત્તિનુ સેવન કરતા નથી વળી તે ઘણા પરાક્રમો કરી બતાવ્યા છે, તેથી તુ કાયર છો, એવુ મારાથી કહી શકાય તેમ નથી પોતાના વર્ણશ્રમના ધર્મ વડે—એટલે સ્વધર્મ પાળીને—અતઃકરણની શુદ્ધિદ્વારા મોક્ષ મેળવવો જોઈએ, તે વાતને છોડી દઈ તુ

૨ પદ્મછેદ—શ્રી ભગવાન ઉવાચ—શ્રી કૃષ્ણ બોલ્યા—હે અર્જુન કુત—કયાથી આ કશ્મલ સમુપસ્થિતમ્—આ મલિનતા અગર ગેર સમજ (પાપ અગર અયોગ્ય વર્તન) ઉત્પન્ન થઈ વિષમે—કટ્ટા કટીના વખતમા, અગર અણીને વખતે અનાર્ય જુષ્ટમ અનાર્યજુષ્ટમ આર્યોએ નહી સેવેલી સ્વર્ગાર્હમ્ इति સ્વર્ગ્ય, ન સ્વર્ગ્ય इति અસ્વર્ગ્ય સ્વર્ગ ન અપાવે તેમ (અણુ સમજ) કીર્તિ કરોતિ इति કીર્તિકર, ન કીર્તિકર इति અકીર્તિકર અપકીર્તિ કરાવનારી (અણુસમજ)

પાછો હડયો છે, માટે તને આ વૃત્તિથી અગર આ રીતભાતથી મોક્ષ પણ મળે તેમ નથી એટલે—અપકવાવસ્થામાં સ્વધર્મનો ત્યાગ ખીલકુલ થઈ શકે નહીં. વળી લડવા નીકળેલો યોદ્ધો, કાયર બની લડે નહીં, તો તેની અપકીર્તિ પણ થાથ કેટલીએક ટીકામાં ‘અર્જુનને કાયર ગણ્યો છે’ પણ મારા મત પ્રમાણે તેને કાયર ગણવા કરતા ‘દયાળુ’ અગર ‘મોહીત’ ગણવો વધારે ઠીક છે માત્ર અયોગ્ય કાળમાં દયા અગર મોહ ઉત્પન્ન થયો છે, તે વાત યાદ રાખવા જેવી છે ‘અપકવ અવસ્થામાં વર્ણશ્રમના ધર્મનો ત્યાગ ન કરવો જોઈએ’ તે વાત પણ યાદ રાખવા જેવી છે, કારણ કે શુદ્ધિ વિના સિદ્ધની આશા રાખનાર ક્ષેપા ખાટે છે

ક્લૈવ્ય મા સ્મ ગમઃ પાર્થ, નૈતત્ત્વચુપપદ્યતે ॥

ક્ષુદ્ર હૃદયદૌર્બલ્ય, ત્યક્ત્વોત્તિષ્ઠ પરંતપ ॥ ૩ ॥

કલૈવ્ય મા સ્મ ગમ પાર્થ, નૈતત્ત્વચુપપદ્યતે ॥

ક્ષુદ્ર હૃદયદૌર્બલ્ય, ત્યક્ત્વોત્તિષ્ઠ પરંતપ ॥ ૩

પદાનિ—કલૈવ્ય—મા—સ્મ—ગમ—પાર્થ—ન—એતત્—ત્વચિ—ઉપપદ્યતે

ક્ષુદ્ર—હૃદયદૌર્બલ્ય—ત્યક્ત્વા—ઉત્તિષ્ઠ—પરંતપ

અર્થ—હે પૃથાના પુત્ર ! એટલે હે કુતાના પુત્ર ! તું નપુ સકપણાને પામીશ નહીં—એટલે અધીરો થઈ જઈશ નહીં—એટલે તું અહીં રણમાં જે કામ કરવા આંચો છે તે સખધી, તથા

૩ પદ્મછેદ — પાર્થ—હે અર્જુન ! કલૈવ્ય—ડરડુપણાને, ખાયલાપણાને મા સ્મ ગમ (અહીં અગમ ને બદલે ‘ગમ’ મુકાયુ છે તેમ થવાનું કારણ, તેની સાથે ‘મા’ તથા ‘સ્મ’ છે ‘અગમ’ અઘતન ભુતકાળનું રૂપ છે] અત્યારે—જા નહીં, એટલે પામ નહીં, એટલે ના હિમત થા નહીં પતન્ ત્વચિ ન ઉપપદ્યતે (ઉપ+પદ) એટલે—આવું નાહિ મતપાણું, તાગમાં ધટતું નથી ક્ષુદ્ર—હલકું અગર નીચ દુર્બલસ્ય માવ દૌર્બલ્ય હૃદયસ્ય દૌર્બલ્યમ્ હૃદયદૌર્બલ્ય—મનની નયનાઈને, ખીકણપણાને અગર અસ્થિગતાને ત્યક્ત્વા તજીને પરન્ તપ્યતિ इति પરંતપ તત્સબુદ્ધૌ હે પરંતપ !—હે અર્જુન ! ઉત્તિષ્ઠ—ઉભો થા.

તુ અત્યારે અહીં શું બોલે છે તે સમજી, બરાબર વિચાર કર. તને આમ કરવું ઘટતું નથી (કારણ કે તે સત્યુદ્ધોને તથા સત્યાશ્રમેને સેવીને તારો પોતાનો ધર્મ સારી રીતે બહુયો છે.) (અનિત્ય પ્રાણી પદાર્થોમા સ્નેહ અગર મોહ કરવો તે હૃદયનું તુચ્છ સ્વરૂપ છે) મનની ક્ષુદ્ર નબળાઈને તજીને, હે શત્રુઓને તાપ આપનાર ! ઉભો થા-યુદ્ધ કરવા સજ્જ થા

વિવેચન—ક્લૈવ્યનો અર્થ નપુસકપણું થાય છે, પણ અહીં તે અર્થ શોભતો નથી, માટે અહીં તેનો અર્થ—‘અધિરાઈ’ અગર ‘મોહ’ કરવો, તે ઠીક વાત છે આ શ્લોકમાજ શ્રી કૃષ્ણ તેને હે ‘પરતપ’ કહીને બોલાવે છે, તે સૂચવે છે કે, અર્જુન નપુસક નથી થોથા શ્લોકથી અર્જુન જવાબ આપે છે, તેમા પણ—‘પૂજ્ય અને સગા સખધિ મીત્રોને હણવા હું ખુશી નથી’ એવું અર્જુન કહે છે અને આવો મોહ પણ અત્યારેજ—આ રણભૂમિમાજ—થયો છે કારણ કે ‘સખધીઓ સાથે લડવાનું છે,’ તે વાત અર્જુન શું રણમા આવ્યા પહેલા, નહોતો બાણતો ? બાણ-તોજ હતો મને તો લાગે છે કે, અર્જુનને આ મોહ, આપણે માટેજ થયો છે—કારણ કે તે મોહનો નિકાલ કરવા માટે, કૃપાળુ ભગવાને અર્જુનને જે ઉપદેશ કર્યો છે, તે આપણે સાબળવા લાયક છે—તે શ્રવણ દ્વારા આપણ કલ્યાણ થઈ શકે તેમ છે

અર્જુન ઉવાચ—

કથં ભીષ્મમહં સંખ્યે, દ્રોણં ચ મધુસૂદન ।

ઇપુભિઃ પ્રતિયોત્સ્યામિ, પૂજાર્હવરિસૂદન ॥ ૪ ॥

કથં ભીષ્મમહં સંખ્યે, દ્રોણ ચ મધુસૂદન ॥

ઇપુભિ પ્રતિયોત્સ્યામિ, પૂજાર્હવરિસૂદન ॥ ૪ ॥

૪ પદ્મછંદઃ.—મધુસૂદન ।—હે કૃષ્ણ અહમ્ કથમ્ પ્રતિયોત્સ્યામિ—હું કેવી રીતે સામે લડીશ ? સંખ્યે—યુદ્ધમા ઇપુભિ—બાણો વડે બીષ્મમ્ દ્રોણમ્ ચ—ભીષ્મ તથા દ્રોણાચાર્યની સાથે પૂજા અર્હતઃ इति પૂજાર્હવ પૂજા કરવા યોગ્ય એવા (ભીષ્મ તથા દ્રોણની સાથે)

પદાનિ—કથ-લીભ-અહ-સખ્યે-દ્રોણ-ચ-મધુસૂદન

ધૃષ્ટિ-પ્રતિયોત્સ્યામિ-પૂબાર્હો-અસ્તિસૂદન ॥ ૪ ॥

અર્થ—અર્જુન બોલ્યો કે-હે મધુસૂદન ! હે અરિસૂદન (દુશ્મનોનો નાશ કરનાર !) લીભ અને દ્રોણાચાર્ય, જેઓ પૂજન કરવા યોગ્ય છે-એટલે જેઓ મારા વડીલો છે-તેમને બાણો વડે હુ કેવી રીતે પ્રહાર કરી શકુ ?

વિવેચન—આ શ્લોકમા શ્રીકૃષ્ણને ‘મધુસૂદન’ તથા ‘અરિસૂદન’ એવા બે સંબોધનથી સંબોધ્યા છે પ્રથમ ‘મધુસૂદન’ થી એમ સૂચવે છે કે ‘કહિ મારામા ગર્વ થાય તો તેનો નાશ કરનાર આપ છો’ એટલે—‘આપે મારો ગર્વ અગર આતરમક્ષિનતા મટાડવી ઘટે છે’ બીજી સંબોધન-‘અરિસૂદન’ થી એમ સૂચવે છે કે-બલે મોટા મોટા સમર્થ યોદ્ધાઓ સામે હોય, પણ આપ કે જે દુશ્મનોને હણવામા કુશળ છો, તે મારી સાથે છો, તેથી મારે ડરવાનું કશું કારણ નથી કોઈ કહે કે—“અર્જુને વિહવળતાથી શ્રીકૃષ્ણને આ પ્રમાણે, બે વખત સંબોધ્યા છે” બલે તેઓ તેમ કહે-પણ મને ઉપર પ્રમાણે ભાવ ગમે છે શાસ્ત્ર કહે છે કે—

ગુરુ હુકૃત્ય તુંકૃત્ય, વિપ્રાન્નિર્જિત્ય વાદત. ।

રમશાને જાયતે વૃક્ષ, કૈકઘૃઘોપસેવિત ॥

[અર્થ—જે પુરૂષ વડીલોને હુકારે દુકારે બોલાવે છે, અને બ્રાહ્મણો સાથે વાદ કરી બ્રાહ્મણોને પજવે છે, તે પુરૂષ રમશાનમા કાગડા અને ગીધોને બેસવા માટે વૃક્ષ થાય છે.]

“શબ્દ માત્રથી ગુરૂનું અપમાન જેઓ કરે, તેમની આ સ્થીતિ થાય, તો જે હથીયારથી ગુરૂને હણે, તેમની કેવી સ્થીતિ થાય !”

હવે પાત્રમા શ્લોકમા ‘ગુરુ’ શબ્દ આવશે ‘ગુરુ’ શબ્દ સમઘી થોડી વાત કરી લઈએ, તો તે શ્લોક સમજવાની વિશેષ સરલતા થાય.

(૨૯)

નિષેકાદીનિ કર્માણિ, યઃ કરોત્તિ વચાવિધિ ।

સંભાવયતિ વાત્સેન, સ વિપ્રો મુદ્ધચ્યતે ॥

(મનુસ્મૃતિ ૨-૧૪૨)

[અર્થ—જે પ્રાણી આપણને ગર્ભાધાનાદિ સંસ્કાર, વિધિ પ્રમાણે કરે, તે ગુરૂ છે, તથા જે (કુલપતિ) અન્નથી પોષણ કરે છે તે પણ ગુરૂ કહેવાય છે]

અલ્પ વા વહુ વા ચસ્ય, શ્રુતસ્યોપકરોતિ ય ।

તમ્ અપિ રૂઢ ગુરુ વિદ્યાચ્છુનોપક્રિયયા તયા ॥

મનુસ્મૃતિ (૨-૧૪૬)

[અર્થ—જે પ્રાણી, પોતાની આજીવકાને અર્થે, શિષ્યને થોડો અગર વધારે વિદ્યાભ્યાસ કરાવે તે પ્રાણી પણ વિદ્યાદાતા ગુરૂ ગણાય છે]

કુટુંબમા પિતા, કાકા, મામા, મોટા ભાઈ વિગેરે વડીલો પણ હારિતસ્મૃતિને આધારે ગુરૂ ગણાય છે.

ગુરૂ એટલે—“ ગર્ભાધાનાદિ-ઉપવીત-કઠી વિગેરે સંસ્કાર કરનાર, અન્નથી પોષણ કરનાર, વિદ્યાભ્યાસ કરાવનાર, અગર કુટુંબના વડીલો—એટલેજ અર્થ અહીં આપણે જરૂરનો છે સદ્-વિદ્યા કહેતા પ્રજાવિદ્યા સદ્વિદ્યાના આપનાર સદ્ગુરૂ કહેવાય છે તે અર્થ અહીં નથી સદ્ગુરૂનું કાર્ય કરવા અહીં શ્રીકૃષ્ણ પોતે ઉભા છે શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુન ઘણા દિવસ સાથે રહ્યા, છતાં અત્યારે અર્જુનને જ્ઞાનની ગરજ થતા, પ્રભુએ ઘણા ખુલાસા કર્યા. જ્ઞાન વિના અર્જુનને આત્મ્યું નથી—ઉદ્ધવને પણ આત્મ્યું નથી, છતાં અત્યારે જ્યાં-ત્યાં ગુરૂ આપણને કહે છે કે—“ બસ, મારા દર્શન કરો—બસ, મારી પધરામણી કરો—બસ, મને પૈસા આપો, અમે તમારે પૈસે મોજ ઉડાગીએ અને તમે જીઓ, તમારે ઘેર પુત્ર-પુત્રી અવતરે ત્યારે તેને અહીં લાવજો, હું લેવા કાનમા ગુરૂમત્રની કુક મારીશ ” યાદ રાખજો કે આવી કુકથી અજ્ઞાન

નનો પહાડ ખસે તેમ નથી. અહર્નિશ સ્વતત્ર ઉપદેશની જરૂર છે. એક સુસ કવિ કહેતા હતા કે—

—દોહરો—

વેદ ગયા—ગીતા ગઈ, ગઈ જ્ઞાનની ટુક,

ગજબ ગુબારે હીંદમાં, મહારાજની કુક

ગુરૂ ખન્યા હોય તેમણે, વેદમાથી, ગીતામાથી, અગર મોટા પુરૂષોના જીવનચરિત્રના દાખલા દ્રષ્ટાતોથી, શિષ્યોને—તેમના અધિકાર પ્રમાણે, પ્રજ્ઞાવિદ્યાનો ઉપદેશ, અહર્નિશ આપવાની જરૂર છે જ્યાં ઉપદેશમાં માત્ર કુકજ રહી હોય, ત્યાંથી એકદમ દૂર ખસી જાઓ ભેતભેતામાં આયુષ્ય ખુટી જશે—જ્ઞાન વિના ગજબ ઉલો રહેશે આ સખધી વિશેષ ખુલાસા આપણે આગળ કરીશું.

गुरुनहत्वा हि महानुभावान्,

श्रेयो भोक्तुं भैक्ष्यमपीह लोके ॥

हत्वार्थकामास्तु गुरुनिहैव,

भुंजीय भोगान् रुधिरप्रदिग्धान् ॥ ૧ ॥

૫ પદ્મછંદ —[મહાનુ અનુભાવ (પ્રતાપ) યેવામ્ તે મહાનુ ભાષા તાન મહાનુભાવાન્] મહાનુભાવાન્ ગુરુન્ અહન્વા—મહા પ્રતાપી એવા વડીલોને નહીં મારીને, એટલે તેમને મારવા કરતા—હિ ખરેખર, વાસ્તવિક રીતે રૂદ્ધ લોકે—આ સસારમાં [મિશ્રાયા રૂદ્ધમ્ ભૈશ્યમ્—ભાગી આણેલું) ભૈશ્યમ્ ભોક્તુમ્ શ્રેય—ભીક્ષા ભાગીને ખાતું તે ઉત્તમ (છે) [અર્થાન્ કામયન્તે इति अर्थकामा , તાન અર્થકામાન દ્રવ્યની કામના વાળા અગર સ્વાર્થી] અર્થકામાન્ તુ ગુરુન્ અહન્વા અર્થની કામના વાળા છે તો પણ ગુરૂ છે માટે તેમને નહીં હણીને, રૂદ્ધ પદ્મ—આ સસારમાં ભુંજીય [શુ હુ] ભોગવુ ! [રુધિરેણ પ્રદિગ્ધા' રુધિરપ્રદિગ્ધાઃ તાન્—રુધિરપ્રદિગ્ધાન્ ભોગાન્ (ભોરીથી ખરડા-એલા ભોજોને.)

ગુરુનહત્વા હિ મહાનુભાવાન્,

શ્રેયો લોકતું લૈક્યમપીહ લોકે ॥

હત્વાર્થકામાસ્તુ ગુરુનિહૈવ,

ભુંજ્ય ભોગાન્ રૂધિરપ્રદિગ્ધાન્ ॥ ૫ ॥

પદાનિ—ગુરુન્—અહત્વા—હિ—મહાનુભાવાન્—

શ્રેય —લોકતું—લૈક્ય—અપિ—ઇહ—લોકે—

હત્વા— અર્થકામાન્—તુ—ગુરુન્—ઇહ—એવ—

ભુજ્ય—ભોગાન્—રૂધિરપ્રદિગ્ધાન્—

અર્થ—અર્જુન આમળ કહે છે કે—હે શ્રી કૃષ્ણ ! અત્યંત ઉદાર અત કરણવાળા ભીષ્મ તથા દ્રોણ વિગેરે વડીલોને મારવા કરતા—એટલે—તેઓને મારીને સુખ ભોગવવા કરતા—આ સંસારમા ભીષ્મમાગીને જીવવું, તે મને વિશેષ કલ્યાણકારી લાગે છે, (કેમને એમ શકા થાય કે— “ આ વડીલો અત્યારે પોતાનો ધર્મ ચૂકી—એટલે—કાર્યાકાર્યનો વિચાર તજી—મારા જેવા શિષ્યને હણવા કેમ તૈયાર થયા છે ? અને અધર્મી દુર્યોધનને મદદ કરવા કેમ તત્પર થયા છે ? ” તો તેના જવાબમા મારે જણાવવાનું છે કે—) ભલે તેઓ ધનની કામનાવાળા—લોભી—બન્યા હોય, તોપણ તેઓને હણીને, (તેઓના) લોહીથી ખરડાએલા ભોગો, શુ મારે આ સંસારમા (આ દેહે) ભોગવવા ?

વિવેચન—અર્જુન વિચાર કરે છે કે “ આ સંસારમા—એટલે આ દેહથી અગર આ અવતારથી, હું તેમનો ઋણી બન્યો છઉં, છતાં તે ઋણનો બદલો, આવી રીતે—આ દેહથીજ— તેમને હણીને વાળું, તે વાત મને બીલકુલ ગમતી નથી એટલે—એવું બનવાનું હોય તો ભલે બીજે દેહ ધારણ કરૂ ત્યારે બને, પણ આ દેહે તો મારે તેઓ પૂજ્ય છે—એટલે મારાથી તેઓને હણી શકાય તેમ નથી ” આ શ્લોકમા અર્જુને જણાવ્યું છે કે—“ ગુરુઓ લોભી બન્યા છે છતાં, તેમને હણીને, તેમના લોહીથી ખરડાએલા

લોગો મારે લોગવવા નથી ' ગુરૂ પોતાનો ધર્મ જૂકે ત્યારે તેમની સાથે કેવું વર્તન રાખવું, તે સબ ધર્મા એક સ્મૃતિ એવું કહે છે કે—

ગુરોરપ્યવલિપ્તસ્ય, કાર્યાકાર્યપ્રજાનત. ।
ઉત્પથપ્રતિપન્નસ્ય, પરિત્યાગો વિધીયતે ॥

[અર્થ—ગુરૂ તજવા લાયક નથી, છતાં તેઓશ્રી જે મદોન્મત હોય, કાર્ય તથા અકાર્યના વિચાર રહિત હોય, અને અવળે માગ ચાલતા હોય, તો તજવા લાયક છે] તાત્પર્ય—સમુદ્ર પાર જવા ઈચ્છનારે વહાણ અગર આગબોટ (સ્ટીમર) નો આશરો લેવાની ખાસ જરૂર છે, છતાં જ્યારે તેમા કાણુ પડે છે ત્યારે ભર દરીએ, તે વહાણ અગર સ્ટીમરનો ત્યાગ કરવો પડે છે. તે નિયમાનુસાર લીખ્મ, દ્રોણ વિગેરે વડીલો, સમસાવ છોડી પક્ષપાત કરવા બેઠા છે માટે તજવા લાયક થયા છે.

લડાઈ શરૂ કરવા અગાઉ, ગુરૂજનોને પગે લાગવા, તથા તેમનો આશીર્વાદ લેવા માટે, યુધિષ્ઠિર પોતાના બધુઓ સહિત, કોરવદળમા પધાર્યા, ત્યારે લીખ્મે—મહાભારત લીખ્મ પર્વ અ ૪૩ શ્લોક (૪૧) મા, દ્રોણાચાર્યે—તેજ અધ્યાયના (૫૬) મા શ્લોકમા, કૃપાચાર્યે—તેજ અધ્યાયના (૭૧) શ્લોકમા, અને મદ્રદેશના રાજા શલ્યે—તેજ અધ્યાયના (૮૨) મા શ્લોકમા, નીચેના શબ્દોથી પોતાનો દોષ કબુલ કર્યો છે તેજ અધ્યાયના (૬૦) શ્લોકમા દ્રોણ તો એવું પણ બોલ્યા કે—‘ જ્યાં ધર્મ ત્યાં શ્રીકૃષ્ણ—અને—જ્યાં શ્રીકૃષ્ણ ત્યાં વિજય ’

શ્લોક

અર્થસ્ય પુરુષો દાસો, દાસ્ત્વર્યો ન કસ્યચિત્ ।
इति सत्यं महाराज', बद्धोऽस्म्यर्थेन कौरवै ॥

[અર્થ—ગુરૂ ધનનો દાસ છે, અને ધન કોઈનો દાસ નથી હે યુધિષ્ઠિર મહારાજ ! હું કૌરવોથી ધન માટે બધાઈ ગયો છઉં]

આ શ્લોકમા ગુરુઓને “ મહાનુભાવાન-મોટા પ્રતાપવાળા ” કહ્યા છે. તે સળધી પણ થોડો વિચાર કરીએ શ્રવણ, મનન, તપ, સદાચાર અને અધ્યયનાદિ ત્રેષ્ઠ ગુણો હોય, અને કામાદિ શત્રુઓને જેમણે જીત્યા હોય, તે મહાનુભાવ પુરૂષ ગણાય. અહીં એવી પણ શકા થાય છે કે—શ્લોક—

ધર્મઽવ્યતીક્રમો દૃષ્ટ, ईश्वररूपाणा च साहसम् ।
तेजीयस्ता न दोषाय, वह्नि सर्वभुजो यथा ॥

અર્થ—ધર્મ વિરૂદ્ધ આચરણ અને સાહસ મોટા પુરૂષોમાં (પણ) હોયેલા છે જેમ સર્વ ભક્ષી અગ્નિમા આભડછેતનો દોષ હોતો નથી, તેમ મોટા પુરૂષોને ધર્મ વિરૂદ્ધ આચરણ તથા સાહસ, દોષ રૂપ ગણાતા નથી

મોક્ષવાણી પાત્ર ૧૩—શ્રીપાદ.

સમરથકો નહીં દોષ ગુસાઈ, રવિપાવક સુરસરીકી નાઈ.

તાત્પર્ય—‘ ભીષ્મ, દ્રોણ વિગેરે સમર્થ પુરૂષોમા લોભ, પક્ષ-પાત વિગેરે જે અગુણો અત્યારે દેખાય છે, તે દોષો તેઓમાં દોષ રૂપ છે, ’ એવું મારે માનવું ન જોઈએ આવી માન્યતાને લીધે “ હું તેમને મારીને રાજ લોગવવા કરતા, ભીષ્મ માગીને જીવવા ઇચ્છુ છું ” એવું અર્જુન બોલ્યો જણાય છે વળી એક ઠેકાણે એવું પણ કહ્યું છે કે —

अकृत्वा परस्ताप-मगत्वा खल मदिरम् ।
अक्लेशयित्वा चात्मान, यदल्पमपि तद्बहु ॥

[અર્થ—બીજા કોઈને હું ખ દીધા વિના, ખજ પુરૂષને ઘેર માગવા ગયા વિના, અને આત્મા-એટલે-પોતાના મનને કાઈ પણ હું ખ આપ્યા વિના, જે કાઈ અલ્પ મળે તે ઘણું છે.]

આવા વિચારથી પણ અર્જુને વડીલોને મારવાની ના પાડી જણાય છે. હવે આગળ વાત કરીએ.

ન ચૈતદ્વિદ્ધઃ કતરન્નો ગરીયો ॥

યદ્વા જયેમ યદિ વા નો જયેયુ ॥

યાનેવ હત્વા ન જિજીવિષામસ્-

તેઽવસ્થિતા પ્રમુલ્હે ધાર્તરાષ્ટ્રાઃ ॥ ૬ ॥

ન ચૈતદ્વિદ્ધઃ કતરન્નો ગરીયો ॥

યદ્વા જયેમ યદિ વા નો જયેયુ ॥

યાનેવ હત્વા ન જિજીવિષામ-

તેઽવસ્થિતા પ્રમુખે ધાર્તરાષ્ટ્રાઃ ॥ ૬ ॥

મેદાનિ—ન-ચ-એતત્-વિદ્ધ-કતરત્-ન-ગરીય-

યદ્-વા-જયેમ-યદિ-વા-ન-જયેયુ-

યાન-એવ-હત્વા-ન-જિજીવિષામ

તે-અવસ્થિતા-પ્રમુખે-ધાર્તરાષ્ટ્રા-

અર્થ—(યુદ્ધ કરવું, કે ભીષ્મ માગીને નિર્વાહ કરી જીવવું) તે બે બાબતમાંથી, અમારે માટે શું વધારે સારું છે, તે વાત અમે સમજી શકતા નથી, તથા આ લોકોને અમે જીતી લેશું અગર તેઓ અમાને જીતી લેશે, તે વાત પણ અમે (અત્યારે સમજી શકતા નથી) જેઓને હાણીને અમે જીવવા ઇચ્છતા નથી, તે ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રો સામેજ (સજ્જ થઈને) ઉભા છે

વિવેચન—‘ કદાચ અમે ન જીતીએ તો અમારે ભીષ્મ માગીને નિર્વાહ કરવોજ પડશે તેથી હાલ અહિંસાનું પાલન કરી, મેદાન-

૬ પદ્યરૂપ —ચ-વળી વા જયેમ-અમે જીતીએ યદિ વા ન જયેયુ -અથવા અમને તેઓ જીતે યત્-કતરત્ ન ગરીય -તેમા જે અમને લાભકારી છે (તે) ન યત્ વિદ્ધ-તે અમે જાણતા નથી યાન યવ હત્વા-જેઓને મારીનજ અગર હણીનજ [જીવિનુમ્ ઇચ્છામ્ ઇતિ જિજીવિષામ] ન જિજીવિષામ -(અમે) જીવવાને ઇચ્છતા નથી તે ધાર્તરાષ્ટ્રા-ધૃતરાષ્ટ્રના તે પુત્રા પ્રમુલ્હે-સન્મુખ. અવસ્થિતા-ઉભેલા છે

માંથી ખમી જવુ શુ ખોટુ છે ? ' એવી શકા, અર્જુનને થઈ જણાય છે કદાચ અમે જીતીએ, અને તેમ થતા, જે વૈલવ અમે અમારા ભાઈઓને ન ખતાવી શકીએ, તો તે વૈલવ પણ નકામો છે લડવું એ ક્ષત્રિયોનો ધર્મ છે, પણ તેમા વડીલો અને સખ-ધીઓને હણવાનો વિષય છે, તેથી લડવુ કે નહી તેની સમજણ પડતી નથી આ પ્રકારની શકાનો નિવેડો લાવવા અર્જુન આગળ શું પુછે છે તે સાબળો

કાર્પણ્ય-દોષોપહત-સ્વભાવઃ

પૃચ્છામિ ત્વાં ધર્મ-સંમૂઢ-ચેતાઃ ॥

ચત્સ્રયઃ સ્યાન્નિશ્ચિતં બ્રૂહિ તન્મે

શિષ્યસ્તેઽહં શાધિ માં ત્વાં પ્રપન્નં ॥ ૭ ॥

કાર્પણ્ય-દોષોપહત-સ્વભાવ

પૃચ્છામિ ત્વા ધર્મ-સંમૂઢ-ચેતા ॥

ચત્સ્રય સ્યાન્નિશ્ચિત બ્રૂહિ તન્મે

શિષ્ય-તેડહ શાધિ મા ત્વા પ્રપન્ન ॥ ૭ ॥

પદાનિ—કાર્પણ્ય-દોષોપહત-સ્વભાવ -

પૃચ્છામિ-ત્વા-ધર્મસંમૂઢ ચેતા -

૭ પદ્મછેદ —કૃપણસ્ય ભાવ કાર્પણ્ય, કાર્પણ્ય એવ દોષઃ કાર્પણ્યદોષ, તેન ઉપહત (નષ્ટ થયો છે) સ્વભાવ (ભતિધર્મ) યસ્ય સ, કાર્પણ્યદોષોપહતસ્વભાવ -અજાનથી થએલા દોષના મોહ વડે જેનો ભતિધર્મ નાશ પામ્યો છે તેવો હું ધર્મે સંમૂઢ ચેતાઃ યસ્ય સ ધર્મસંમૂઢચેતા -વર્મ અગર ફરજની ખામતમા જેતુ ચિત્ત અતિ મુઢ ખની ગયુ છે એવો હું ત્વા પ્રચ્છામિ-આપને પૂછુ છુ. યત્ નિશ્ચિતમ્ શ્રેય સ્યાત્-જે વાસ્તવિક રીતે અગર ખરેખરી રીતે કલ્યાણ કારી હોય (તે). તત્ મે બ્રૂહિ-તે મને કહેા અહં તે શિષ્ય -હું કે જે આપનો શિષ્ય (જહ) ત્વામ્ પ્રપન્નમ્ મામ્ શાધિ (શાસ્ત્ર ધાતુ) હું કે જે આપને શરણે આવ્યો જહ તેને શીખામણુ ઘો અગર બોધ કરો

યત્-શ્રેય -સ્યાત્-નિશ્ચિત-બ્રહ્મ-તત્-મે-
શિષ્ય -તે-અહ-શાધિ-મા-ત્વા-પ્રપન્ન -

અર્થ—[કાર્વણ્ય એટલે દીનતા, પણ-અહીં ધનની દીનતા ન સમજવી-પણ-મનની દીનતા સમજવી, એટલે કાર્વણ્ય નો અર્થ ‘મોહ’ કરવો] સબધીઓમા થએલા મોહરૂપી દોષથી, જેનો સ્વભાવ-જેનો ક્ષત્રિય ધર્મ-હણાઈ ગયો છે એવો હું, તથા મારે અત્યારે શુ કર્તવ્ય છે, તે બાબત નહીં જાણવાથી, ગુચવાઈ ગએલો એવો હું, (હે શ્રીકૃષ્ણ) આપને નીચે પ્રમાણે પુછું છઉ જે સાચે સાચુ (મારા માટે) કલ્યાણકારી હોય તે મને કહો હું આપનો શિષ્ય છઉ, આપને શરણે આવ્યો છઉ-મને ઉપદેશ કરો

વિવેચન—યાજ્ઞવલ્ક્ય ગાર્ગી પ્રત્યે બોલ્યા છે કે—યો વા પતદક્ષર ગાર્ગ્યવિદિત્વા અસ્માત્ લોકાત પ્રૈતિ સ કૃપણ — [અર્થ-હે ગાર્ગી ! આ અક્ષર બ્રહ્મને, એટલે પરમાત્માને જાણ્યા વિના, જે પુરૂષ (અગર સ્ત્રી), આ સ સારમાથી જાય છે, તે કૃપણ છે] વળી બીજી એક શ્રુતિ કહે છે કે-કૃપણો યોઽજિતેન્દ્રિય [અર્થ-જેની ઈન્દ્રિયો વશ નથી તેપણ કૃપણ છે] તાત્પર્ય-અર્જુન મોહથી દીન બન્યો છે એમ થતા આત્મભાવ ઢકાઈ ગયો છે તે મોહને હટાવવા શ્રુતિ સ્મૃતિઓના સારરૂપ-દોહનરૂપ-ઉપદેશની માગણી અર્જુને કરી ધર્મશાસ્ત્રની એવી આજ્ઞા છે કે-નાપુત્રાયાશિષ્યાય વૈ પુન [અર્થ-પુત્ર અગર શિષ્ય હોય તેમનેજ ધર્મનું રહસ્ય સમજાવાય, બીજાને કહેવાય નહીં । આ આજ્ઞાનુસાર અર્જુન શિષ્ય બન્યો એક શ્રુતિ કહે છે કે—તદ્વિજ્ઞાનાર્થ મ ગુરુમંવાભિગચ્છેત્સમિન્પાણિ શ્રાવિય વ્રહ્મનિષ્ઠમ અથ- [બ્રહ્મજ્ઞાનને માટે જેને જીજ્ઞાસા થાય તેણે, ઘણીજ નમૃતા પૂર્વક, શ્રોત્રિય અને બ્રહ્મમા શ્રદ્ધા અગર પ્રીતિ રાખવાવાળા ગુરુ પાસે જવું] આ નિયમાનુસાર ‘ત્વામ પ્રપન્નમ્’ એમ કહીને અર્જુન પુછે છે જેમ અધકાર ફેલાતા આખ પાસેની ચીજ પણ દેખાતી નથી. તેમ મોહ પ્રાપ્ત થતા સત્યાસત્યન ભાન ભલાય છે

શિષ્ય તરીકેની અર્જુનની યોગ્યતાનો વિચાર કરીએ તો-ગીતા-
પ્રથમ અધ્યાયના ૩૨ માં શ્લોકમાં અર્જુન બોલ્યો છે કે-
“ કિં ન રાજ્યેન, કિં ન ભોગે ” તેથી અર્જુન પોતાના શ્વમ
અને દ્વમ મુચવે છે, તથા તેજ શ્લોકમાં ‘ ન કાક્ષે વિજયં કૃષ્ણ ’
તથા તે પછી ૩૫ માં શ્લોકમાં ‘ અપિ ત્રૈલોક્યરાજ્યસ્ય હેતોઃ
એમ કહી, અર્જુને આલોક તથા પરલોકના ભોગોમાં, વૈરાગ્ય
બતાવ્યો આગળ (૩૮) માં શ્લોકમાં, ‘ યદ્યત્યેતે ન પશ્યન્તિ ’
એમ કહીને પોતાની નિર્લોભના બતાવી છે વિગેરે વાતચિતોથી,
જ્ઞાનના જીજ્ઞાસુ તરીકેની પોતાની યોગ્યતાનું સૂચન, અર્જુને કરા-
વ્યું છે અત્યારે ધર્મને રસ્તે લોકો પ્રયત્ન ધણો કરે છે, પણ
સફળતા ઘણીજ ઓછી છે. તેનું કારણ-વણે ઠેકણે-ગુરૂમાં
ગુરૂત્વ નથી-શિષ્યમાં શિષ્યત્વ નથી ‘ગુરૂત્વ’ એટલે મોટો આડ-
બર રાખે અગર મોટા હાથી ઉપર બેસીને પધારે તે નહીં શિષ્યો
લાખો રૂપૈયા વાપરે છે, પણ પશ્ચિમ-દ્વિજ-કાઈ નથી,
કારણકે તેમાં શિષ્યત્વ નથી હવે આગળ અર્જુન શું કહે છે
તે સાંભળો —

न हि प्रपश्यामि ममापनुद्याद्

यच्छोक-मुच्छ्रोषणमिन्द्रियाणाम् ॥

अवाप्य भूमावसपत्न-मृद्ध

राज्यं सुराणामपि चाधिपत्यम् ॥ ૮ ॥

૮ પદ-૭૬ — મમ ઇન્દ્રિયાણામ્ ડચ્છોષણમ્ શોકમ્-દ્રિયોતે
સૂકી નાખે એવા મારા ગોઠને યત્ અપનુદ્યાત્ (અપ+નુદ)-તે
શમાવે ન હિ પ્રપશ્યામિ-(તેને) હુ જોતોજ નથી મૂમો-આ મમા
રમા-અગર આ પૃથ્વી ઉપર [નાસ્તિ મપત્ન (શત્રુ) યત્મિન્ તત્
અસપત્ન] અસપત્ન ઋદ્ધ રાજ્ય-શત્રુ વિનાનું અને મમદ્વિવાજી ગત્ય
દ્વ-અને સુરાણામ્ આધિપત્યમ્ [અધિપતે ભાવ આધિપત્યં]
અપિ-દેવલોકોત્તર અધિપતિપણુ એટલે હાસનને પણ અવાપ્ય-પામીને
અગર મેળવીને

ન હિ પ્રપશ્યામિ મમાપનુદાદ્

ચચ્છોક-સુચ્છોપણુમિન્દ્રિયાણામ્ ॥

અવાચ્ય ભૂમાવસપત્ન-મૃદ્ધ

રાજ્ય સુરાણામપિ આધિપત્યમ્ ॥ ૮ ॥

પદાનિ—ન હિ-પ્રપશ્યામિ-મમ-અપનુદાત્-

ચત્-શોક-ઉચ્છોપણુ-મિન્દ્રિયાણા-

અવાચ્ય-ભૂમૌ-અસપત્ન મૃદ્ધ -

રાજ્ય-સુરાણા-અપિ-ચ-આધિપત્યમ્-

અર્થ—અર્જુન આગળ કહે છે કે—જે શ્રેય અગર જે કત્યાણુ, ઇન્દ્રિયોને સુકવી નાખનારા મારા શોકને સમાવે, તે કત્યાણુને, હું બીલકુલ જોઈ શકતો નથી પૃથ્વીમા શત્રુઓ વિનાનું અને ધન-ધાન્યની સમૃદ્ધિવાળું, રાજ્ય મળે, અગર (સ્વર્ગમા) દેવતાઓનું અધિપતીપણુ મળે, તો પણ તેમા, હું જે શ્રેય માગુ છઉં, તે શ્રેય હોય, એવું મને જણાતું નથી-તાત્પર્ય—જે શ્રેયથી ઇન્દ્રિયોને સુકવી નાખનારો મારો શોક ન સમે, તે સાચું શ્રેય નથી.

વિવેચન—અર્જુન કહે છે કે—“લડાઈમા હું જીતું તોપણુ મને શાંતી વળશે નહીં-રણમા મરીને સ્વર્ગમા જાઉં તોપણુ મને શાંતિ વળશે નહીં” તાત્પર્ય ધ્રુવા સુધીનો વૈભવ વાસ્તવિક-નિત્ય-સુખ આપી શકે તેમ નથી આ વાતને વધારે સ્પષ્ટ કરીને કહીએ કે—જેમ શેકેલું બીજ, ગમે તેવી ઉત્તમ જમીનમા વાવીએ, અને તેને ગમે તેવી ઉત્તમ સંભાળથી પાણી પાછને ઉછેરીએ, તોપણુ તે ઊગવાનું નથી અગર જેનું મૃત્યુ નિર્માણ થઈ ચૂક્યું હોય, તેને ગમે તેવી ઉત્તમ દવા આપીએ, તો તે દવા બગાડવા જેવું છે તેવી રીતે ધ્રુવ જાણુ પુરૂષને આલોક અને પગલોકના ગમે તેવા મોટા ભોગ તુચ્છ જણાય છે. એ પ્રમાણે વૈભવો તુચ્છ જણાતા—

દોહરો

કામી નારી પીયારી જીમી, લોભી પ્રિય જીમી હામ,
તીમી રઘુનાથ નિરતર, પ્રિય લાગહુ મોહી રામ સીયાવર૦

જેમ માદાને વેદ બહાલો લાગે, તેમ પ્રજ્ઞ જ્ઞાસુને સદ્ગુરુ
બહાલા લાગે ' બહાલા લાગે ' એટલે-આ સસારના તમામ સખ-
ધના કરતા, સદ્ગુરુનો સખધ અલૌકીક છે એવું જ્ઞાન થાય જ્ઞાન
થતાં તેમની સેવામા પ્રીતિ થાય સદ્ગુરુ પ્રસન્ન થતા, તેઓશ્રીના
હૃદયમા સ્થીર થએલું પ્રજ્ઞ જ્ઞાન, મુખદ્વારા ઉલરાય શ્રવણમા
પ્રીતિ થતા તે પ્રમાણે વર્તન કરવા આગ્રહ થાય લવસાગર
ઉતરી જવા ખત વધે, “ સોઽહં ભગવન્ શોચામિ ત મા ભગવાન્
શોકસ્ય પાર તારયતુ ॥ ” અર્થ—હું કે જે શોક કર્યા કરું છઉં
તેને હું ભગવાન ! લવસાગરને પાર ઉતારો ” આ પ્રમાણે છાદોચ્ચ
ઉપનિષદમા નારદજીએ, પ્રજ્ઞવિદ્યા મળધી સનતકુમારને પ્રજ્ઞ કર્યો
હતો જેમ સજગતો પર્વત શાંતિ માટે, મહામેઘની યાચના કરે
છે, તેમ સજગતા હૃદયવાળો અર્જુન, શાંતિ માટે, મહા મેઘસમાન
પ્યારા શ્રીકૃષ્ણની પ્રાર્થના કરે છે, હવે આગળ સાલજો

સજય ઉવાચ.

एवमुक्त्वा हृषीकेश, गुडाकेशः परतपः ॥

न योत्स्य इति गोविन्द-मुक्त्वा तूष्णीं बभूव ह ॥

એવમુક્ત્વા હૃષીકેશ, ગુડાકેશ પરતપઃ ॥

ન યોત્સ્ય ઇતિ ગોવિન્દ-મુક્ત્વા તૂષ્ણી બભૂવ હ ॥ ૯ ॥

પદાનિ—એવ-ઉક્ત્વા-હૃષીકેશ-ગુડાકેશ-પરતપ-

ન-યોત્સ્યે-ઈતિ-ગોવિન્દ-ઉક્ત્વા-તૂષ્ણી-બભૂવ-હ-

૯ પદ્ય-૨૭૬ —એવ હૃષીકેશ ઉક્ત્વા-આ પ્રમાણે શ્રી, કૃષ્ણને કહીને
ગુડાકેશ, પરતપ-જેણે નિદ્રાને જીતી છે તથા જે શત્રુને તપાવનારો
છે એવા અર્જુનને ન યોત્સ્યે ઇતિ ગોવિન્દમ ઉક્ત્વા-‘ નહિ લડુ ’
એવું ગોવિન્દને કહીને તૂષ્ણી બભૂવ હ-મૌન ધારણ કર્યું

અર્થ—સજય બોલ્યો કે—હે ધૃતરાષ્ટ્ર રાજા ! આ પ્રમાણે—
એટલે ઉપર પ્રમાણે—શ્રી કૃષ્ણને કહીને, શત્રુઓને તપાસનારો
અર્જુન, “ હું હવે લડીશ નહી, ” એવું શ્રીકૃષ્ણને કહીને
શાત થઈ ગયો—બોલવાનું બંધ કર્યું.

વિવેચન—શ્લોકની બીજી લીટીમાં ‘હ’ છે તે અર્જુનનો
નિશ્ચય સૂચવે છે ‘ગોવિંદ’ શબ્દમાં ઘણું રહસ્ય સમાયેલું છે
ધ્વનિયો જેને વશ છે એવો, અગર ધ્વનિયો વશ કરવાથી જે પ્રાપ્ત
થાય છે તે કૃષ્ણ. ‘ગો’ તત્ત્વમસિ વિગેરે વેદાત વાક્યો, અને ‘વિંદ’
એટલે તે વાક્યો વડે જેમની પ્રાપ્તિ થાય છે તે, એટલું યાદ ન
રહેતો ‘ગાયોનો ગોવાળ’

૫૬

ચરાવે ઘેનુ-ચરાવે ઘેનુ-ચરાવે ઘેનુ-

હો-યમુનાકે તીરે-હો યમુનાકે તીરે-હો યમુનાકે તીરે-

હા-હા-બળવે બ સી-બળવે બ સી-લળવે બ સી-

ગમે તે રીતે પણ પ્યારા શ્રી કૃષ્ણમાં પ્રેમ કરો ગમે તે
રીતે તેના ગુણ ગાઓ અને સાલજો હવે ‘પરતપ’ શબ્દ સબ ધી
વિચાર કરીએ કોઈ કોઈ ટીકાકાર તેને સંબોધન વિલકિતમાં લઈ,
ધૃતરાષ્ટ્રને સજયે ‘પરતપ’ કહ્યું ’ એમ કહે છે તે કરતા આ
વિશેષણ અર્જુનને લગાડવું એ ઠીક છે.

તમુવાચ હૃષીકેશઃ, પ્રહસન્નિવ ભારત ॥

સેનયોરુમયોર્મધ્યે, વિષીદંતમિદં વચઃ ॥ ૧૦ ॥

તમુવાચ હૃષીકેશ પ્રહસન્નિવ ભારત ॥

સેનયોરુમયોર્મધ્યે, વિષીદંતમિદં વચ ॥૧૦॥

૧૦ ૫૬છેદ—ભારત—હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! તમ વિષીદંત હૃષીકેશ
ઉવાચ—તે ખેદ કરતા અર્જુનને શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું પ્રહસતિ इति પ્રહસન્,
પ્રહસન્ इव—જાણે હસતા હોય તેમ इदं વચ—આ વચન. ઉભયો.
સેનયોઃ મધ્યે—બેઉ સૈન્યના મધ્ય ભાગમાં

પદાનિ—ત—ઉવાચ—હૃષીકેશ—પ્રહસન—ઇવ—ભારત—

સૈનયો—ઉભયો—મધ્યે—વિષોદત—ઈદ—વચ—

[પાડવ કૌરવોના બન્ને લશ્કરોની વચ્ચે અર્જુનનો રથ શ્રી કૃષ્ણે ઉભો રાખ્યો હતો, તે વાત આપણે, આગળ પ્રથમ અ ના ૨૪ મા શ્લોકમાં, જણાવી છે તેથી અર્જુન બેઉ સૈન્યની વચ્ચે ઉભેલા રથમાં છે, એ વાત આપ સહેલાઈથી સમજી શકશો હવે આ શ્લોકનો અર્થ સામજો]

અર્થ—સ જય આગળ કહે છે કે—હે ભારત ! એટલે હે દ્યુતરાષ્ટ્ર રાજા ! બન્ને સૈન્યની વચ્ચે (ઉભેલા રથમાં) શોક કરતા અર્જુન પ્રત્યે, શ્રીકૃષ્ણ, જાણે હસતા હોય તેમ, નીચે પ્રમાણે બોલ્યા

વિવેચન—યુદ્ધ કરવું એ પોતાનો ધર્મ છે, અને તેમાં પોતાનો સ્વાર્થ પણ છે એ વાત પોતે મનજે છે, છતાં ધર્મ વિરોધી મોહરૂપ વિષાદ, અર્જુનને થયો છે તે જોઈ, અર્જુનને શરમાવવાના હેતુથી, શ્રી કૃષ્ણ હસે છે—મશ્કરી કરે છે અર્જુનને શરમાવવાનો ભાવ આ અધ્યાયમાં આગળ ૩૧ થી ૩૮ માં શ્લોકમાં શ્રી કૃષ્ણે જણાવ્યો છે અર્જુનને થયેલો મોહ બે પ્રકારનો છે—એક સાધારણ મોહ—બીજો અસાધારણ મોહ. સર્વ સસારધર્મથી વર્જીત, પરબ્રહ્મ એવા આત્મામાં, સ્થુળ—સુક્ષ્મ અને કારણરૂપ અવિદ્યાના અવિવેકથી, જે મોહ થાય છે, તે ‘સાધારણ મોહ’ કહેવાય છે તે મોહનો નાશ તત્ત્વજ્ઞાન તથા વિવેક વડે થાય તત્ત્વનો મોહ ઇત્યાદિ શ્રુતિસિદ્ધ બ્રહ્મ અને આત્માના એકત્વ વિના સાધારણ મોહ મટે તેમ નથી બીજો અસાધારણ મોહ—યુદ્ધરૂપી સ્વધર્મમાં, અનેક હિંસારૂપ પાપનો ભાસ થયો, તે ‘અસાધારણ મોહ’ ગણાય આ અસાધારણ મોહનો નાશ, વર્ણશ્રમના ધર્મના બોધ વડે થાય પોતાને બહાલી લાગે તે વસ્તુનો વિચોગ થતા જે હું ખ થાય તે શોક, અને મોહ એટલે અવિવેક. શોક અને મોહને ઉત્પત્તિ આપનાર અહંકાર તથા

મમતા છે અહંકાર અને મમતાની માતા અવિદ્યા છે પ્રથમ અધ્યાયના બીજા શ્લોકમા ‘ દૃષ્ટ્વા તુ પાદવાનીક ’ થી આરંભીને, ‘ ન ચોત્સ્યે इति गोविंद ’ સુધીનો ગીતાનો ભાગ અવિદ્યા સૂચવનારો છે મોહ નાશ પામે તે સાથે તેના કાર્ય રૂપ શોક પણ નાશ પામે શ્રી આદ્ય શકરાચાર્યના વિવેક ચુડામણી નામના ગ્રંથમા ઝંત કરણમેતેષુ ચક્ષુરાદિષુ વર્મ્મણિ વિગેરેથી અહંકારની વ્યાખ્યા આપી છે કે—‘ આ ધ્રિયો અને આ દેહમા ચિદ્દા ભાસના તેજ વડે, ‘ હુ ’ એવા અભિમાન વડે, અત કરણ રહે છે તે કર્તા લોકતાના અભિમાન વાળો અહંકાર છે’ એમ સમજવું જેમ ભૂત પ્રેતનું હું ખ જોઈ, ભુવો કોઈ સારા મત્ર જત્રનો ઉપચાર કરવા વિચાર કરે, જેમ ભયકર રોગ જોઈ કુશળ વૈદ્ય અગર ડૉક્ટર ઉત્તમ ઓષધીઓ વાપરવા તૈયાર થાય, તે પ્રમાણે અર્જુનના મોહ રૂપી ભયકર રોગને મટાડવા, શ્રી કૃષ્ણ રૂપી મહાન્ વૈદ્ય-સદ્ગુરુ, ઉપદેશની ઉત્તમ તૈયારી કરવા લાગ્યા. રૂડા સદ્ગુરુ મળે, તો પણ-જો તેઓશ્રીના વચનમા વિશ્વાસ ન હોય છતા પાળવામા પ્રમાદ થાય, અને પરિણામ શૂન્ય આવે

મોક્ષવાણી પાતુ ૯૨ ચોપાઈ

સદ્ગુરુ વેદ વચન વિશ્વાસા, સયમ યદ ને વિષય કર આશા
રઘુપતિ ભક્તિ સજીવન મૂરી, અનુમાન શ્રદ્ધા અતિ ડરી

મોક્ષવાણી પાતુ ૧૩ ચોપાઈ

ગુરુકે ભચન પ્રતીતિ ન જેહી, સ્વપ્નેહુ સુખ શાતિ નહિ તેહી

આપણે કાવતા નથી તેનું મુખ્ય કારણ આ છે આપણા મૂળમા સડો લાગ્યો છે રૂડા મદ્ગુરુના તોટા છે, અને મળે છે તો આપણે તેઓશ્રીને જોળખી શકતા નથી મન માન્યા પછી પણ, જો તેઓશ્રી થાબડ થાબડ કરે, તો ત્યાં સુધી આપણે તેમ ની સાથે ચાલી શકીએ છઈએ, અને તેઓ જો જરા લડે, તો ત્યાંથી નાશી જઈએ છઈએ કાટો કઢાવનારને સોયના ગોદા ખાવા

પડે છે, જે ગુમાસ્તાઓ નાનપણમા ઘણી ઠાકર ખાઈ, શેઠને રીજવે છે, તે ભવિષ્યમા મોટા શેઠ થઈને બેસે છે, તે વાતને આપણે તદ્દન ચૂકી જઈએ છઈએ શ્રી કૃષ્ણ હવે અગીઆરમા શ્લોકથી અર્જુનને ઉપદેશ આપે છે—પણ તે ઉપદેશ કડક ભાષામા શરૂ કરે છે જેમ માતા પિતાના કોપમા, સ્નેહ ગુપ્ત રીતે સતાઈ રહ્યો હોય છે જેમ ઔષધની કટુતામા—કડવાશમા, આરોગ્ય આપનાર અમૃત આવીભાવ પામે છે—પણિામે પ્રગટ થાય છે, તેમ સદ્ગુરુએ આપેલા સખત ઠપકામા માનવ જીવનની સફળતા રૂપી મોક્ષ—પરિણામે પ્રગટ થાય છે શ્રી કૃષ્ણ અર્જુનને નીચે પ્રમાણે સંભળાવે છે અને આપણને શીખવે છે

શ્રીમગવાન્ ઉવાચ.

અશોચ્યાનન્વશોચસ્ત્વં, પ્રજ્ઞાવાદાંશ્ચ ભાષસે ॥૬॥

ગતાસૂનગતાસૂશ્ચ. નાનુશોચન્તિ પંડિતાઃ ॥ ૧૧ ॥

અશોચ્યાનન્વશોચસ્ત્વ, પ્રજ્ઞાવાદાશ્ચ ભાષસે ॥

ગતાસૂનગતાસૂશ્ચ, નાનુશોચન્તિ પંડિતાઃ ॥૧૧ ॥

પદાનિ—અશોચ્યાનન્—અનુ અશોચ ત્વ—પ્રજ્ઞાવાદાન્—ચ—ભાષસે—
ગતાસૂનન્—અગતાસૂનન્—ચ—નન્—અનુશોચ્યાન્તિ—પંડિતા

અર્થ—શ્રી કૃષ્ણ કહે છે કે—(હે અર્જુન !) જેમનો શોક કરવો યોગ્ય નથી તેમનો તુ શોક કરે છે,—[એટલે—ભીષ્મ—દ્રોણા દિક—એવા નામ રૂપ ધારણ કરવા વાળા આત્માનો તુ શોક કરે છે અને તેઓએ ધારણ કરેલા દેહમા મમત્વબુદ્ધિ રાખી, તે

૧૧ પદ્મછંદ—શોચિતુમ્ યોગ્યા શોચ્યા, ન શોચ્યા ઇતિ અશોચ્યા, તાન્ અશોચ્યાન્—જેનો શોક કરવો ન ધટે તેવાનો અન્વ-શોચ—તુ શોક કરે છે ચ—અને ત્વં ભાષસે—તુ બોલે છે પ્રજ્ઞાયા વાદા પ્રજ્ઞાવાદા, તાન્ પ્રજ્ઞાવાદાન્—જ્ઞાનના વચનો પંડિતાઃ ન અનુશોચન્તિ—પંડિતો શોક કરતા નથી ગતા અસવ યેષામ્ તે ગતાસવઃ તાન્ ગતાસૂનન્—જેઓના પ્રાણ ગયા છે એવા એટલે મુવેલાનો અગતાસૂનન્—નહી મુવેલા એટલે જીવતાનો

દેહોના નાશથી ડરે છે.] અને ડાહી ડાહી તત્ત્વવેત્તા પુરૂષો કરે તેવી, વિદ્વતા ભરેલી વાતો કરે છે—એટલે તેવા વચનો બોલેછે [ચાહ રાખ કે-જે તારામા પડિતાઈ હોય, તો પડિતો પ્રમાણે તુ તારૂં વર્તન કર-એટલે-] પડિતો જેમ મરી ગયેલા અગર છ વતા (કોઈનો) શોક કરતા નથી [તેમ તુ પણ જે પડિત પણાનું અભિમાન ધરાવતો હો, તો તારે પણ, મરી ગયેલા અગર છવતા કોઈનો શોક કરવો જોઈએ નહીં]

વિવેચન—ભગવાનને પામવાના અનાદિકાળથી જે માર્ગ આપ્યા આવતા જણાય છે આત્મજ્ઞાન મેળવ્યા પછી શુક-દેવજી જેવા સસારનો ત્યાગ કરી વીક્ષા માગતા ફરે છે, અને જનક જેવા બીજા આત્મજ્ઞાની, આત્મજ્ઞાન થયા પછી-પણુ-સ્વધર્મ પ્રમાણે વર્તી, લોક કલ્યાણ માટે સેકડો ઉથલ પાથલ કર્યા કરે છે આ યુગમા નરસિંહ મહેતા, મીરાબાઈ, તુકારામ, શ્રીમદ્ રામાનુજાચાર્ય, શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્યજી, મહાત્મા ગાંધી, ટોલ્સ્ટોય, રાચચદજી અને એવા બીજા સમર્થ પુરૂષો જનકની ભાઈનના છે પ્રથમ માર્ગને ‘ સાખ્ય ’ અગર ‘ સાખ્યનિષ્ઠા ’ કહે છે, અને બીજા માર્ગને ‘ કર્મયોગ ’ અથવા ‘ યોગ ’ એવું નામ આપ્યું જણાય છે (ગીતા અ ૩-૩) શ્રીકૃષ્ણને બીજો માર્ગ વિશેષ બહાલો છે, એવું ગીતારૂપી ચાટલામા (ગીતા ૫-૨ મા) આપણે જોઈ શકીએ છઈએ કારણકે અર્જુનને, આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી, માગી ખાઈ આમતેમ ભટકવા કરતા, કર્મ કરવા પ્રેર્યો છે ગીતા ભણી-સાક્ષી અગર સમજીને, બાહ્ય ત્યાગના કરતા આત્મ ત્યાગને વધારે કેળવો જે એમ ન કરે તો ગીતાના રહસ્યને સમજ્યા નથી લડાઈ કરવી એ ક્ષત્રિયોનો સ્વધર્મ છે, છતાં લડાઈ જેવા ઘોર પાપથી પોતાનું કલ્યાણ થવાનું નથી, એવી અર્જુનને શકા થતા, શ્રીકૃષ્ણે તેને પ્રથમ સાખ્યનો ઉપદેશ કર્યો તે દ્વારા તેના મનને શાંત કરી-વશ કરી-પછી આ અધ્યાયના ૩૬ મા શ્લોકથી કર્મયોગની પ્રશસા કરી અદાર અધ્યાય સુધીના ઉપદેશમાં કર્મયોગ ઉપર ભાર દઈ, અર્જુનને છેવટે કર્મમાજ

જોડયો છે આપણે-ગીતા સાબળનાર અગર ગીતાના વાંચનારે વર્ણશ્રમના ધર્મ, જેટલા અને તેટલા પાળવા જોઈએ. એટલી વાત તો ખરી છે કે-વર્ણશ્રમના ધર્મમાંથી બહાર નીકળી-એટલે-સાધુ થઈને-હરિ ભજવા તે સહેલું છે, કાચુકે તેને એક પોતાના પડનીજ ઉપાધી છે, અને વર્ણશ્રમના ધર્મમાં રહી, હરિ ભજવા તે અઘરું કામ છે કારણકે તેને અગ્નિમાં બેસી અમૃત પીવા જેવું છે. પગમાં બેડી ન હોય, તો તે જ્યાં જવું હોય ત્યાં જઈ શકે પગમાં બેડી હોય અને દોડે તેને ધન્યવાદ ઘટે છે એજ નિયમ માનુસાર મીરાં, નરસિંહ મહેતા, તુકારામ અમર નામ મુકી ગયા જણાય છે

આ શ્લોકમાં ‘શોચતિ’ નો અર્થ ‘શોક કરવો’ એવો ન કરતા ‘પરવા કરતા નથી’, ‘સારૂ નાહું ગણતા નથી’ એવો અર્થ કરવો દિવ્ય દૃષ્ટિથી પ્રાણી માત્રમાં રહેલા આત્માના દર્શન થાય, અને સ્થૂલ દૃષ્ટિથી, પ્રાણીઓના દેહના દર્શન થાય. અર્જુન સ્થૂલ દૃષ્ટિથી જુએ છે જેમ આધળો માણસ ગાડો થાય ત્યારે આમ તેમ દોડાદોડ કરી, જ્યાં ત્યાં અફળાય છે તેમ દેહાભિમાની જીવ વિક્ષતાનો ડાળ કરી, આમ તેમ અફળાઈ, પોતે હું ખી થાય છે અને બીજાઓને હું ખી કરે છે અર્જુનની માન્યતા એવી થઈ ગઈ છે કે-‘જે હું મારું તોજ તેઓ મરે, અને હું બચાવું તોજ તેઓ બચે’ જન્મ મરણથી જે અનાદિ સિદ્ધ ઘટના, આપોઆપ ચાલી આવે છે, તેને માટે અર્જુન શોક કરે છે ગીતામાં ‘તત્ત્વમસિ’ નો ઉપદેશ છે, એવું વિક્ષાનો કહે છે પ્રથમથી છ અધ્યાયમાં ‘તત્’ સળધી, સાતથી બાર મુધીના અધ્યાયમાં ‘ત્વ’ સળધી, અને તેરથી અઠાર મુધીમાં ‘અસિ’ પદ સળધી ઉપદેશ થયો છે ‘તત્’ એટલે ‘તે’ પરમાત્મા ‘ત્વ’ એટલે ‘તું’ અને ‘અસિ’ એટલે ‘છો’-કુલ અર્થ-‘તે તું છો’ હવે ‘પડિત’ શબ્દ સળધી વાત કરીએ-પદા-એટલે ‘આત્મસ્વરૂપનો અનુભવ કરવાની બુદ્ધિ’ જેમાં આ બુદ્ધિ હોય તે પડિત ‘પાદિત્યં નિર્બિદા’ એ શ્રુતિના અર્થ પ્રમાણે, પૂર્ણ આત્મજ્ઞાન મેળવે તે પડિત. દક્ષણી ખેખે

પહેરનારા-ખોખાં જેવાં પડિતો-આજકાલબહુ જણાય છે પડિતો
થઈ સદ્ વિચારનું પાલન ન કરે-આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ ન કરે-
તો-તે પડિતો સખંધી, આપણે કાંઈ કહીએ, તેના કરતાં
મહાન્ વૈશ્ણવ દયારામ ભાઈ કહે છે તે સાભળો-પદ

શ્રમ કરી બહુ વિદ્યા ભણ્યો, મહા પકિત કહાવ્યો જન
પણ સાર તેનો સમજ્યો નહી, ન થયો ભગવતનો ભક્ત
ભક્તિવિના શ્રમ એ ફળસાર, જેમ ગદ્દો વહે ચદન ભાગ
જેમ અહી મણી મેળવી ધુતવે અહાર-તેમજ તે ઉદર ભરનાર.

સેવો શ્રી કૃષ્ણ કૃપાણુ (૮૭)

કેટલાએક પડિતો સધ્યાવદનાદિ ક્રિયાઓ પણ કરતા નથી
આવી ક્રિયાઓ કરતા લાગે છે, અને અદ્વૈત સિદ્ધાંતની વાતો કર-
વામા મોટા માને છે જ્યાં સુધી દક્ષણા માટે તેઓને, લોકોને
ઘેર જગવું પડે છે માન પાન માટે અતર અને બાહ્ય લા
લસાનો તેઓ નાશ કરી શકતા નથી, ત્યાં સુધી સધ્યાવદનાદિ
ક્રિયાઓનો ત્યાગ, અને અદ્વૈત સિદ્ધાંતની મોટી મોટી વાતો
તેમને લાગે છે

ન ત્વેવાહં જાતુ નાસ, ન ત્વં નેમે જનાધિપાઃ ॥

ન ચૈવ ન ભવિષ્યામઃ, સર્વે વયમતઃ પરમ ॥૧૨॥

ન ત્વેવાહં જાતુ નાસં, ન ત્વં નેમે જનાધિપાઃ ।

ન ચૈવ ન ભવિષ્યામ, સર્વે વયમતઃ પરમ્ ॥૧૨॥

૧૨ પદ્મ-૭૬ —તુ-પણુ જાતુ-કદિ. આમમ્-હતા. અહમ્ જાતુ
ન આમમ્ [ઇતિ] ન-હ કદિ નહોતો એવું નથી એટલે હુ પૂર્વે
હતાજ ન ત્વ (ઇતિ ન)-તુ કદિ નહોતો એવું પણ નથી-એટલે તુ
પણુ પૂર્વે હતાજ હમે જનાધિપા (ન ઇતિ ન)-આ રાજાઓ
કદિ નહોતા એવું નથી એટલે રાજાઓ પણ પૂર્વે હતાજ ચ-અને
અત પરમ્-હવે પછી. વયમ્ સર્વે-આપણે સૌ ન એવ ભવિષ્યામ
ઇતિ ન-નહોજ થઇશું એવું પણ નથી-એટલે આપણે પાછો મીનો
અવતાર પણ લઇશું

પદ્ધાનિ—ન તુ—એવ—અહં—અતુ—ન આસં—ન—ત્વ—ન—ઇમે—જનાધિપાઃ—
ન—ચ—એવ—ન—ભવિષ્યામ—સર્વે—વય—અત—પરમ—

અર્થ—આ જન્મની પૂર્વે—એટલે—આ દેહ ધારણ કર્યા પહેલાં—
હું નહોતો, તુ નહોતો, તેમ આ રાજાઓ નહોતા, એવું પણ
નથી—[એટલે—આ દેહ ધારણ કર્યા પહેલાં હું, તું અને રાજાઓ
(ગમે તે દેહમાં) હતાજ] તે પ્રમાણે, આ શરીરોનો નાશ થયા
પછી, આપણે સર્વે નહીં હોઈએ, તેવું પણ નથી [એટલે—આપણે
સર્વે, આ દેહનો ત્યાગ કર્યા પછી, ગમે તે બીજા દેહમાં, હોઈશું]

વિવેચન—જેમ સાગ્ર અગર અગરમાં સમાયેલો ચોખ્ખો,
તેની આસપાસ રહેલા ફેાતરાથી જુદો છે, તેમ સ્થૂળ શરીરોમાં
રહેલો આત્મા, તે સ્થૂળ દેહોથી જુદો છે તેમાં પણ વિશેષ જાણવા
જેવું એ છે કે—દેહ ઉત્પત્તિ તથા નાશ ધર્મવાળો છે, અને આત્મા
ત્રણે કાળમાં છે—છે ને છેજ તે પણ એવી રીતે કે—પવન કુંડે ત્યારે
જળમાં તરગો દેખાય, અને પવન શાત થાય ત્યારે તરગ દેખાય
નહીં—તેવો સબધ દેહ અને આત્માનો છે તાત્પર્ય—આત્મામાં
પ્રાકુ અભાવ નો ગુણ નથી—દેહમાં છે અને—આત્મામાં પ્રદ્વંસ—
અભાવ નો ગુણ નથી અને તે ગુણ દેહમાં છે વિશેષ વાત
એ કરી કે જીવાત્માને પૂર્વે દેહ, આ દેહ તથા હવે પછીના
દેહનો સબધ છે તેથીજ સત્ગાત્રો કહે છે કે— જન્માતરકૃત
કર્મ મુજંતે જતવોડધુના ' બીજી વાત જાણવ જેવી એ છે કે—
સર્વ જીવાત્માનું અસ્તિત્વ—ત્રણ કાળમાં છે, એવી વાત, આ દેહોટથી
સિદ્ધ કરી આપી તે તમામ જીવાત્મા એક છે તે વાત હજી થઈ
નથી ' નિત્યો નિત્યાના ' ઇત્યાદિ શ્રુતિને આધારે, કોઈ કોઈ
ટીકાકાર જીવનું અને ઇશ્વરનું બીનત્વ સૂચવે છે, પણ તે વાત
કેટલી વ્યાજબી છે, તે આપણને આગળ જણાશે. બ્રહ્મ સૂત્રના
બીજા અધ્યાયના ત્રીજા પદમાં—૧૮-૧૧ અધિકરણમાં, આત્માનાં
એકત્વ સબધી સારૂ વિવેચન છે

ગીતા ૮-૪ ૧૩-૩૧ મા આત્મા જુદા નથી પણ એક છે એવું જણાવ્યું છે.

ખાસ ભલામણ—કોઈ ભાઈ અગર જ્ઞેનને જ્યારે આપણે અમુક વાત ખરાખર સમજાવવી હોય છે, ત્યારે તે વાત શાંતિથી સાંભળી જવાનું તેને આપણે કહીએ છઈએ આપણી વાત ખરાખર સાંભળ્યા પહેલા, જો તે વચ્ચે જોડે છે, તો આપણે તેને અટકાવી, કહીએ છઈએ કે—‘એકવાર પુરી વાત તો સાંભળો—પછી જે ન સમજાય તે પુછજો’ તે નિયમાનુસાર આ ગીતામાં, બ્રહ્મ વિદ્યાનો ઉપદેશ કરનાર સમર્થ શ્રી કૃષ્ણ છે, સાંભળનાર—અગર શકા થઈ ત્યાં પ્રશ્ન કરીને પુછનાર, અર્જુન જેવો સત્પુરુષ છે તે સવાદને શુ થનાર વેદવ્યાસ છે, અને વિસ્તાર અઢાર અધ્યાયમાં છે તે અઢારે અધ્યાય સાવધાનતા પૂર્વક, બે ચાર વખત સાંભળી લઈએ—ત્યારે ખાત્રી થાય છે કે—આપણને જે જે શક્યો હતા, તેનું નિરૂપણ શ્રી કૃષ્ણે, એક નહીંતો બીજા ગમે તે—અધ્યાયમાં, કરેલું છે ગીતા ઉપર વિદ્વાનોએ, સ્લોકે—સ્લોકે અગર શબ્દે—શબ્દે, લાખી—લાખી ટીકાઓ કરી છે હું જ્યારે આ ગીતા સંબંધી લખવા બેસું છઉં, ત્યારે ઘણા ટીકાકારોની વચ્ચે—એટલે ટીકાવાળા ગ્રંથોની વચ્ચે—બેસીને આ લખું છઉં. તે ટીકાઓમાંથી કાંઈ લેવા જેવું હોય, તો વિવેચનમાં, ઘણું જ સરલ રીતે લઉં છઉં આખી ગીતા ખરાખર બે ચાર વાર સાંભળ્યા પહેલા, સામાન્ય બુદ્ધિવાળા સ્ત્રી પુરૂષોએ, લાખી લાખી ટીકાઓ વાંચવી નહીં વાંચશે તો જરૂર જુદા પડશે તર્ક વિતર્કનો ખાર નથી તર્ક વિતર્ક કરતા શીખશે, તો ગીતામાં, આગળ વાંચન કરી શકશે નહીં ભર દરીએ ચાલતી સ્ટીમર ઉપર, વાયુ પ્રકૃતિવાળા પુરૂષને જરૂર ફેર આવે છે, તેમ માયામાં રમતા જીવોને, એટલે કલાક બે કલાક પણ, એકાગ્રતાથી—મૌન બેસી ન શકે, તેવા સ્ત્રી પુરૂષોને—લાખી લાખી ટીકાઓ સાંભળતા, તર્ક વિતર્ક રૂપી ફેર ચડ્યા વિના રહેતો નથી માટે પ્રથમ ગીતાના અઢારે અધ્યાય, બે ચાર વખત ખરાખર સાંભળી જાઓ, પછી તર્ક કરજો

દેહિનોઽસ્મિન્યથા દેહે, કૌમાર યૌવનં જરા ॥

તથા દેહાન્તરપ્રાપ્તિર્-ધીરસ્તત્ર ન મુદ્ધતિ ॥૧૩॥

દેહિનોઽસ્મિન્યથા દેહે, કૌમાર યૌવનં જરા ॥

તથા દેહાન્તરપ્રાપ્તિર્-ધીરસ્તત્ર ન મુદ્ધતિ ॥૧૩॥

પદાનિ—દેહિન—અસ્મિન્—યથા—દેહે—કૌમાર—યૌવન—જરા—
તથા—દેહાન્તરપ્રાપ્તિ—ધીર—તત્ર—ન—મુદ્ધતિ—

અર્થ—(શ્રીકૃષ્ણ આગળ કહે છે કે—હે અર્જુન !) આ દેહમાં જેવી રીતે જીવાત્માને બાલ્યાવસ્થા, યુવાવસ્થા અને વૃદ્ધાવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે, તે પ્રમાણે આ દેહ પડ્યા પછી, પાછો બીજો દેહ પણ જીવાત્માને અવશ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. (માટે) ધીર પુરૂષ તે બાળતમા એટલે જન્મ મરણની બાળતમા—મોહ પામતો નથી. આણો બનતો નથી—એટલે—ધીરપુરૂષને તે જન્મ મરણનો વિષય નવાઈ જેવો લાગતો નથી.

વિવેચન—બાલ્યાવસ્થા, યુવાવસ્થા અને વૃદ્ધાવસ્થામાં જેમ આત્મા એકનો એકજ છે, તથા બાળત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ અવસ્થામાં પણ આત્મા તો એકજ છે આ ત્રણ સ્થિતિઓ જેમ જીવને સ્વભાવિક છે, તેમ મરણ અને મરણ પછી બીજો દેહ પણ આત્માને સ્વભાવિક છે

મનુષ્ય એટલે કેવળ દેહરૂપી નરી મૂર્તિ નહી, પણ આત્મા અને દેહનો સબધ તેનું નામ મનુષ્ય

૧૩ પદ્મછંદ—અસ્મિન્ દેહે—આ દેહમાં દેહિન—દેહમાં રહેવા-વાળાને એટલે જીવને યથા—જેવી રીતે કુમારક્ય માવ કૌમારં—બાલ્યાવસ્થા યૂન માવ યૌવનં—યુવાવસ્થા. જરા—વૃદ્ધપણ તથા—તે પ્રમાણે અન્ય દેહ इति દેહાન્તરં, તસ્ય પ્રાપ્તિ દેહાન્તરપ્રાપ્તિ—બીજા દેહની પ્રાપ્તિ. તત્ર—તેમ બને ત્યારે ધીર ન મુદ્ધતિ—ધીરપુરૂષ મોહ પામતો નથી

જેમ આ અવસ્થાઓ સ્વભાવિક છે અને તેથી નવાઈ પામવા જેવું નથી, તેમ સુખ દુઃખ પણ સ્વભાવિક છે, માટે તેથી પણ નવાઈ પામવું નહીં, એવું હવે આગળ કહે છે તે સાબળો.

માત્રાસ્પર્શસ્તુ કૌંતેય, શીતોષ્ણસુખદુઃખદા

આગમાપાયિનોનિત્યાસ્-તાંસ્તિતિક્ષસ્વ ભારત ॥ ૧૪ ॥

માત્રાસ્પર્શસ્તુ કૌંતેય, શીતોષ્ણસુખદુઃખદા ॥

આગમાપાયિનોનિત્યાસ્-તાંસ્તિતિક્ષસ્વ ભારત ॥૧૪॥

પદાન્તિ--માત્રાસ્પર્શા -તુ-કૌંતેય-શીતોષ્ણસુખદુઃખદા

આગમાપાયિન,-અનિત્યા,-તાન્-તિતિક્ષસ્વ-ભારત,

અર્થ—હે અર્જુન ! એ પ્રમાણે ઠંડી, ગરમી, તથા સુખ દુઃખને આપવા વાળા, ઇન્દ્રિયોના સ્પર્શથી પ્રાપ્ત થતા વિષયો, પણ આવવા જવાના સ્વભાવવાળા, અને અનિત્ય મૃત્યુ જેવા મિથ્યા છે તેઓને હે ભારત ! તું સહન કર

વિવેચન—સુખ જોઈ હરખા નહીં, અને દુઃખ જોઈ ગભરા નહીં. જેનાથી શબ્દાદિ વિષયોનું જ્ઞાન થાય છે, તે જ્ઞાન વિગેરે પાત્ર જ્ઞાનેન્દ્રિયો-માત્રા કહેવાય છે શબ્દાદિ વિષયો સાથે સખ ધ થાય ત્યારે તેનું નામ ‘માત્રાસ્પર્શ’ (માત્રાસ્પર્શ નો સખ ધ સુખદુઃખ, ટાઢ, તડકો વિગેરે આપનાર છે) ‘આગમ’ એટલે ઉત્પન્ન થવું અગર

૧૪ પદ્મ-છંદ —માત્રાણામ્ (પચત-માત્રાઓના) સ્પર્શા માત્રા-સ્પર્શા -ઇન્દ્રિયોના સ્પર્શો-એટલે ઇન્દ્રિયોને વિષયો સાથે નમવ થાય છે તે ક્રિયાઓ તુ-વળી કૌંતેય-હે અર્જુન ! શીતઞ્ચ ઉષ્ણઞ્ચ સુખઞ્ચ દુઃખઞ્ચ શીતોષ્ણસુખદુઃખાનિ, તાનિ દદતિ इति શીતોષ્ણસુખદુઃખદા -ટાઢ તડકો વિગેરે લાગવાથી થતા સુખદુઃખને આપનારા આગમાઞ્ચ તે અપાયિનઞ્ચ (નાશ) આગમાપાયિન-આવે અને જાય તેવા સ્વભાવના અનિત્યા-અનિત્ય, હમેશા રહે નહિ તેવા. ભારત-હે અર્જુન ! તાન્ તિતિક્ષસ્વ-તેને તું સહન કર

આવડુ, અને ‘અપાયઃ’ એટલે નાશ પામવો અગર જુડુ. શ્લોકની પ્રથમ લીટીમાં ‘કૌંતેય !’ અને બીજી લીટીમાં ‘હે ભારત’ એવા બે સંબોધનથી, અર્જુનને કહે છે કે ‘તારા માતા પિતા પવિત્ર છે, માટે તારે તારા સાચા ધર્મને ઓળખવો જોઈએ.

હવે જેઓ આ સુખ હુ ખોને સહન કરે છે, તેમને શેા ક્ષાયદો થાય છે તે વાત શ્રીકૃષ્ણ કહે છે

યં હિ ન વ્યથયંત્યેતે, પુરુષં પુરુષર્ષભ ॥

સમદુઃસ્વમુગ્ધં ધીરં, સોઽમૃતત્વાય કલ્પતે ॥ ૧૫ ॥

યં હિ ન વ્યથયંત્યેતે, પુરુષ પુરુષર્ષભ ॥

સમદુઃખસુખ ધીર, સોઽમૃતત્વાય કલ્પતે ॥૧૫॥

પદાનિ—ય—હિ—ન—વ્યથયંતિ—એતે—પુરુષ—પુરુષર્ષભ

સમદુઃખસુખ—ધીર—સ—અમૃતત્વાય—કલ્પતે

અર્થ—હે અર્જુન ! હે પુરુષોમા શ્રેષ્ઠ ! જે પુરુષ સુખ હુ ખને સમાન માનનારો છે, એટલે—મિથ્યા માનનારો છે—એટલે સુખ હુ ખથી જેમનું મન ઉચનીચુ થતું નથી, એવા ધીર પુરુષને, ઉપર જણાવેલા વિષયના સખ ધો, હરકત કરી શકતા નથી આ પ્રમાણે તેમાર થએલો પુરુષ(જ) મોક્ષને માટે યોગ્ય ગણાય છે

વિવેચન—આ વાતો કરવી સહેલી છે, પણ પ્રસંગ આવે છે ત્યારે ધીરજનુ—સમજણનુ—જ્ઞાનનુ—માપ થઈ જાય એવી

(૧૫) પદ્મછંદ—હિ—કારણકે પુરુષર્ષભ—હે પુરુષોમા ઉત્તમ એવા અર્જુન ! યમ પુરુષ—જે પુરુષને [દુઃખઞ્ચ સુખઞ્ચ દુઃખસુખે, સમે દુઃખસુખે यस્ય સ સમદુઃખસુખ, તમ્] સમદુઃખસુખ ધીર—જેને દુઃખ તથા સુખ સમાન છે એવા ધીરપુરુષને પતે ન વ્યથયંતિ—ગયા શ્લોકમા જણાવ્યા તે માત્રાસ્પર્શ દુઃખ દેતા નથી અમૃતસ્ય માત્ર અમૃતત્વં તસ્મૈ અમૃતત્વાય—મોક્ષને માટે સ કલ્પતે—તે પુરુષ યોગ્ય થાય છે.

વાત છે જેમ લડાઈમાં ઉતરનારા લોકો, લઠવૈયાઓની વાતો સાલળી, પોતાના મનને દઢ કરે છે, વેપારીઓ માટા માટા વેપારીઓની હીમત અગર કૌશલ્યની વાત સાલળી, પોતાના મનને દઢ કરે છે વડીલો જુના કેસો વાચી, પોતાના ધધા માટે યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરે છે તેમ મુમુક્ષુઓએ ઉચ્ચ કોટીના સતોની વાતો સાલળી, પોતાના મનની દઢતા વધારવી જોઈએ. શરીર રૂપી પુરમા વસે છે માટે ‘પુરુષ’ કહેવાય છે

હવે આગળ વાત સાલળો—

નાસતો વિદ્યતે ભાવો, નાભાવો વિદ્યતે સતઃ ॥

ઉભયોરપિ દૃષ્ટોઽન્તસૃ, ત્વનયોસ્તત્ત્વદર્શિભિઃ ॥૧૬॥

નાસતો વિદ્યતે ભાવો, નાભાવો વિદ્યતે સતઃ ॥

ઉભયોરપિ દૃષ્ટોઽન્તસૃ, ત્વનયોસ્તત્ત્વદર્શિભિઃ ॥૧૬॥

પદાનિ—ન-અસત -વિદ્યતે-ભાવ -ન-અભાવ -વિદ્યતે-સત -

ઉભયો -અપિ-દૃષ્ટ -અન્ત -તુ-અનયો -તત્ત્વદર્શિભિ -

અર્થ—જે અસત્ અગર મિથ્યા છે, તે સત્ અગર સાચું થવાતું નથી, અને જે સત્ છે તેનો કદિ નાશ થવાનો નથી. આ વાત સ્પષ્ટ છે છતાં-સત્ તથા અસત્ બેઉનો સિદ્ધાંત, તત્ત્વવેત્તા પુરૂષોજ સમજી શક્યા છે

૧૬ પદ્યંબેદ —[અસ્તિ ઇતિ સન્, ન સન્ ઇતિ અસન્, તસ્ય અસત] અસત્ ભાવ ન વિદ્યતે-મીથ્યા વાત ટકતી નથી [અસ્તિ ઇતિ સન્, તસ્ય સત] સત્ અભાવ ન વિદ્યતે-જે અત્ય છે તેનો નાશ થતો નથી અપિ-અને અનયો ઉભયો અન્તઃ દૃષ્ટ -આ બેઉનો અત્ અગર નિષ્ણય દેખાએલો (કે), તત્ત્વાનિ પશ્યન્તિ ઇતિ તત્ત્વદર્શિન તૈ તત્ત્વદર્શિભિ -તત્ત્વને જાણનારા પુરૂષોથી. તુ-પશુ.

વિવેચન—જેમ દુધ અને પાણી એકઠા થયાં હોય, તેમાથી રાજહ સજ દુધને ખેચી શકે છે, પૃથ્વીમાથી પ્રાપ્ત થએલી—જેળ-શેળ ધાતુઓમાથી ચતુર સોની, અમુક ક્રિયા કરીને, સોનુ શોધી કાઢે છે દુધમા સમાધને રહેલા ધીને વેશ્ય લોકો, દુધ મેળવવુ—મથન કરવુ, વિગેરે ક્રિયાઓ કરીને જુદુ પાડી શકે છે તેવી રીતે તત્ત્વવેત્તા પુરૂષો, આ સસારમા સમાધને રહેલા સત્ત્વ—પ્રક્રમે—આત્માને, અસત્—નાશવત પદાર્થોથી જુદો જોઈ શકે છે તત્ત્વ બોધના સાતમા પાના ઉપર ૬ મા પ્રશ્નમા આ સમજણને—આ જ્ઞાનને “તત્ત્વવિવેક” કહે છે તેના જવાબમા ત્યાજ લખ્યું છે કે “આત્મા સત્ય તદન્યત્ સર્વ મિથ્યા इति” એક આત્મા સત્ય છે અને તેથી બીજુ તમામ અસત્ય છે સત્—એટલે જે સર્વગત છે [દુધમા માખણ સમાધને રહે છે તેમ સર્વમા સમાધને [વ્યાપીને—રહેલું] જે સૂક્ષ્મ તત્ત્વ છે તે તત્ત્વ આ તત્ત્વ એકરસ છે, નિત્ય, નિરવયવ, નિરજન, વિજ્ઞાનરૂપ છે દેશ કાળ અને વસ્તુ વડે તે છેદાતુ નથી,] તે સત્થી જે જુદુ તે તમામ અસત્ છે તત્ એટલે પરમાત્મા અગર પ્રક્ર તસ્ય ભાવ इति તત્ત્વ. અને તે તત્ત્વને જે જાણે તે તત્ત્વદર્શી હવે તત્ત્વ અગર સત્ત્વ ને એકજ સમજી, આગળ તે તત્ત્વ સબધી શ્રી કૃષ્ણ કહે છે તે સામળો

अविनाशि तु तद्विद्धि, येन सर्वमिदं ततम् ॥

विनाशमव्ययस्यास्य, न कश्चिद्कर्तुमर्हति ॥ ૧૭ ॥

अविनाशि तु तद्विद्धि, येन सर्वमिदं ततम् ॥

विनाश-अव्ययस्यास्य, न कश्चिद्कर्तुमर्हति ॥ ૧૭ ॥

(૧૭) ૫૬૨છેદ—તુ—અને ન વિનાશિ इति અવિનાશિ—નાશ રહિત તત્ત્વ વિદ્ધિ—તેને જાણુ જેન હૃદય સર્વ—જેનાથી આ બધુ તત્ત્વ (તત્ત્વ ધાતુ+ત) —ફેલાધને રહેલું છે [નાસ્તિ વ્યય સ્ય તત્ત્વ અવ્યય, તસ્ય અવ્યયસ્ય] અસ્ય અવ્યયસ્ય વિનાશમ્ કર્તુ—આ કે જે વિકાર રહિત છે તેનો નાશ કરવાને કશ્ચિન્ ન અર્હતિ—કાઈ યોગ્ય નથી—એટલે કાઈ સમર્થ નથી

પદાનિ—અવિનાશિ-તુ-તત્-વિદ્ધિ-યેન-સર્વ-ઇદ-તતમ
વિનાશ-અવ્યયસ્ય-અસ્ય-ન-કશ્ચિત્-કર્તુ-અર્હતિ,

અર્થ—સત્પુરુષોના પ્યારા શ્રી કૃષ્ણ આગળ કહે છે કે—
જે આત્મા વડે આ સર્વ જગત્ વ્યાપ્ત છે-પરોવાઈને અગર
પથરાઈને રહ્યું છે, તે આત્માને તુ અવિનાશિ જાણુ આ નિર્બિ
કારી અગર અવિનાશી આત્માનો નાશ કરવાને કોઈ સમર્થ નથી

વિવેચન—ઈદ=આ જે દેખાય છે તે જગત્ જેમ દોરડીમા
સાપ નથી છતા, અધારમા સાપની તેમા બ્રાન્તી થાય છે, તેમ
આ જગત્, સત્તા સ્ફૂર્તિ જન્ય છે, છતા અજ્ઞાન દશામા તેને
સત્તા સ્ફૂર્તિવાળુ માનીએ છીએ દેશ, કાળ અને વસ્તુથી
પરિચ્છેદ થાય, તે વિનાશી કહેવાય, આથી ઉદ્ધટુ તે અવિનાશી
આવુ અવિનાશી બ્રહ્મ પોતે પોતાનો નાશ પણ કરી શકતુ નથી
હવે આગળ અસત્ સબધી શ્રીકૃષ્ણ વિશેષ ખુલાસો કરે છે
તે સાબળો—

અંતર્વત ઇમે દેહા, નિત્યસ્યોક્તાઃ શરીરિણઃ ।

અનાશિનોઽપ્રમેયસ્ય, તસ્માદ્યુધ્યસ્વ ભારત ॥ ૧૮ ॥

અ ત વ ત ઇમે દેહા, નિત્યસ્યોક્તા શરીરિણુ ।

અનાગિનોઽપ્રમેયસ્ય, તસ્માદ્યુધ્યસ્વ ભારત ॥૧૮॥

પદાનિ—અ ત વ ત -ઇમે-દેહા-નિત્યસ્ય-ઉક્તા -શરીરિણુ -
અનાશિન -અપ્રમેયસ્ય-તસ્માત્-યુધ્યસ્વ-ભારત-

(૧૮) ૫૬ચ્છેદ—ઈમે દેહા—આ દેહા અન્તવત (ઈતિ)
ઉક્તા—નાશવાન કહેવાયા (છે) શરીર અસ્તિ યસ્ય ઇતિ શરીરો
તસ્ય શરીરિણ-શરીરવાળાના [નાસ્તિ નાશ યસ્ય સ અનાશી
તસ્ય અનાશિન] પ્રમાતુમ્ યોગ્ય પ્રમેય, ન પ્રમેય અપ્રમેય
તસ્ય] અનાશિન અપ્રમેયસ્ય-નાશરહિત તથા વિકારરહિત એવા
(આત્મા)ના તસ્માત્ યુધ્યસ્વ ભારત-તેથી હે અર્જુન! યુદ્ધ કર

અર્થ—શરીરમાં રહેલા એ નિત્ય, નાશ રહિત, અને મા-
પમા ન આવી શકે એવા આત્માના, આ દેહો નાશવત કહેવાયા
છે માટે હે બારત ! તુ યુદ્ધ કર

વિવેચન—દેહો—એટલે ત્રણ લોકમાં સ્થાવર જગત ત-
મામ પ્રાણી પદાર્થોના દેહો સમજવા સ્થળ, સૂક્ષ્મ અને કારણ
એવા ત્રણ પ્રકારના દેહો છે, માટે બહુવચન વાપર્યું જણાય છે
અપ્રમેય પ્રમાણમાં ન આવી શકે એવો શ્રુતિ કહે છે કે—આત્મા
‘અશબ્દમસ્પર્શમરૂપમ છે અહીં અધ્યાસના સબધ વાળો થયો
છે, માટે તેને શરોરો (શરીરવાળો) કહ્યો છે ‘ નિત્ય ’ બે
પ્રકારનું છે એક ‘ કુટસ્થ નિય ’ અને બીજું પરીણામી નિત્ય
જે સ્વરૂપમાં કોઈપણ પ્રકારનો વિકાર થતોજ નથી, તે કુટસ્થ
નિત્ય, અને જેના સ્વરૂપમાં ફેરફાર થાય છે તે પરીણામી નિત્ય
છે માટી પરિણામી નિત્ય છે, કારણકે તેનો ઘડો ‘ બનાવતા ફેર-
ફાર થાય છે ‘ તુ લડીશ તો પણ દેહ જે નાશવત છે તેજ
હણાશે, અને આત્મા હણવાનો નથી ’ એવી સ્પષ્ટ વાત, હવે
કહે છે તે સાલજો

य एनं वेत्ति हन्तार, यश्चैनं मन्यते हतम् ॥

उभौ तौ न विजानीतो, नायं हन्ति न हन्यते ॥१९॥

य એન વેત્તિ હન્તાર, યશ્ચૈન મન્યતે હતમ્ ।

ઉભૌ તૌ ન વિજાનીતો, નાય હન્તિ ન હન્યતે ॥૧૯॥

પદાનિ—ય—એન—વેત્તિ—હન્તાર—ય—ય—એન—મન્યતે—હતમ્

ઉભૌ—તૌ—ન—વિજાનીત—ન—અય—હન્તિ—ન—હન્યતે—

૧૯ પદ્મછંદ —ય એન વેત્તિ—જે આ આત્માને જાણે છે
હન્તારમ્—હણનારો ચ—અને ય એન હતમ્ મન્યતે—જે આ (આત્માને)
હણાએલો માને છે ઉભૌ તૌ ન વિજાનીત—તે બેઉ જાણતા નથી
ન અય હન્તિ (વા) ન અય હન્યતે—આ (આત્મા) કોઈને હણતો
નથી અગર આ (આત્મા કોઈથી) હણાતો નથી

અર્થ—હે અર્જુન ! આત્માને જે હણનારો-એટલે હણવાની ક્રિયા કરનારો બાણ છે, અને જે તે આત્માને હણાએલા બાણ છે તે બન્નેનું બાણુ બર નથી કેમકે તે હણાતો નથી અને હણતો પણ નથી.

વિવેચન—‘આત્મા હણે છે અને હણાય છે’ એવી માન્યતા નૈયાયિક અને ચાર્વાકીની છે પણ તે માન્યતા ખોટી છે, એવું આ શ્લોકથી સિદ્ધ કરે છે. આ શ્લોકનું ઉત્તરાર્ધ કઠવડલીના અ ૧ મા બીજી વડલીની ૧૯ મી શ્રુતિ પ્રમાણે છે ઉપનિષદોના દોહન રૂપ ગીતા છે, માટે કોઈ કોઈ ઠેકાણે સ્મૃતિઓના તેના તે પદો જોવામા આવે છે.

હજી આત્મા સખધી આગળ કહે છે—

ન જાયતે ત્રિયતે વા કદાચિન્ ।

નાયં ભૂત્વા ભવિતા વા ન ભૂયઃ ॥

અજો નિત્યઃ શાશ્વતોઽયં પુરાણો ॥

ન હન્યતે હન્યમાને શરીરે ॥ ૨૦ ॥

ન જાયતે ત્રિયતે વા કદાચિન્ ।

નાય ભૂત્વા ભવિતા વા ન ભૂયઃ ॥

અજો નિત્ય શાશ્વતોઽયં પુરાણો ।

ન હન્યતે હન્યમાને શરીરે ॥ ૨૦ ॥

૨૦ પદ્યે—અયં (આત્મા) ન જાયતે કદાચિન્—આ (આત્મા) કદિ જન્મતો નથી વા ન ત્રિયતે—અથવા (નિર્મલ) મરતો નથી ન ભૂત્વા—પૂર્વ ન હોઈને વા—અથવા ન ભવિતા ભૂયઃ—ફરીથી થશે નહીં. અયં અજ નિત્ય શાશ્વત પુરાણ —(કારણકે) આ (આત્મા) જન્મમરહિત, નિત્ય, સર્વકાળ રહેનારો, અને જુના સમયનો છે [હન્યતે इति હન્યમાન, તસ્મિન્ હન્યમાને] હન્યમાને શરીરે ન હન્યતે—શરીરનો નાશ થાય તોપણ (આત્મા) હણાતો નથી

(૫૭)

પદાનિ—ન-ભયતે-મ્રિયતે-વા-કદાચિત્-

ન-અય -ભૂત્વા-ભવિતા-વા-ન-ભૂય -

અજ.-નિત્ય -શાશ્વત -અય -પુરાણ

ન-હન્યતે-હન્યમાને-શરીરે

અર્થ—(ઉપર જણાવ્યું કે આત્મા હણતો નથી, અને હણતો નથી હવે આગળ કહે છે કે)—તે આત્મા કદિ જન્મતો નથી, અને મરતો નથી તેમ તે પુર્વે ન હતો, અને ભવિષ્યમા નહિ હોય, એમ પણ નથી (ત્યારે ઉપલી બધી વાત ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે—) આત્મા તો અજન્મા, નિત્ય, અમર અને પુરાતની છે (આત્મા સબધી હજી વિશેષ બુદ્ધાસો કરીને કહે છે કે—) શરીરનો નાશ થાય, તેની સાથે આત્માનો નાશ થતો નથી.

વિવેચન—આત્મામા જન્મવાની અગર મરવાની ક્રિયા છેજ નહી પ્રથમ બે લીટીઓમા ‘વા’ છે, તે ‘વા’ નો અર્થ અહીં ‘અથવા’ ન કરતા ‘અને’ કવો તેમ કન્વાથી આત્માનું સપુર્ણ લક્ષણ સમજી શકાય છે અનાત્મ વસ્તુમા નીચે જણાવેલા છ વિકારો હોય છે તે આત્મામા નથી છ વિકારો—ગર્ભમા આવવુ, જન્મવુ, વધવુ, પાકવુ, ઘટવુ કે ઘસાવુ અને છકું મરવુ હજી આગળ કહે છે તે સાલજો—

વેદાવિનાશિન નિત્યં, ય એનમજમવ્યયમ્ ॥

કથ સ પુરુષઃ પાર્થ, કં ધાતયતિ હન્તિ કમ્ ॥૨૧॥

વેદાવિનાશિન નિત્ય, ય એનમજમવ્યયમ્ ॥

કથ સ પુરુષઃ પાર્થ, કં ધાતયતિ હન્તિ કમ્ ॥૨૧॥

૨૧ ૫૬૨છેદ—ય એન વેદ-જે આ (આત્મા) ને જાણે છે. અવિનાશિન નિત્યં અજમ્ અવ્યયમ્—અવિનાશિ નિત્ય, અજન્મા અને અવિકારી પાર્થ-હે અર્જુન ! કથ સ પુરુષ-તે પુરુષ કેવી રીતે કમ્ ધાતયતિ-કાને હણાવે છે કમ્ હતિ-કાને હણે છે

પદાનિ—વેદ-અવિનાશિન-નિત્ય-યઃ-એન-અજ-અવ્યયમ-
કથ-સ-પુરુષ-પાર્થ-ક-ઘાતયતિ-હન્તિ-કમ-

અર્થ—હે અર્જુન ! ઉપર પ્રમાણે આત્માને, અવિનાશી, નિત્ય, અજન્મા (જન્મ રહિત) તથા અવિકારી, જે પુરુષ જાણે છે, તે પુરુષ કોને અને કેવી રીતે-હજી અથવા હણાવે ? એટલે-તે પુરુષ, આત્માને હણવાના અથવા હણાવવાના વિચારજ ન કરી શકે.

વિવેચન—જેને દાદરાતુ જ્ઞાન ન હોય, તે ઉધમાથી ઉઠી ખારીએથી ભુસકો મારે એટલા મારેજ આપણે કોઈ અજ્ઞાણના ઘરમા, મેમાન થઇએ છઇએ, ત્યારે સુવા પહેલા ખારી, ખારણા દાદર વિગેરેથી વાકેફ થઇએ છઇએ આ સ્લોકમા-અર્જુનને, તેના પોતાના જ્ઞાનની ન્યુનતા પુર્ણ કરવા, ભક્તમણ કરે છે હવે દેહ તથા આત્માના સબધ વિષે શ્રી કૃષ્ણ આગળ કહે છે કે-

વાસાંસિ જીર્ણાનિ યથા વિહાય,
નવાનિ ગૃહ્ણાતિ નરોઽપરાણિ ॥
તથા શરીરાણિ વિહાય જીર્ણા-
ન્યન્યાનિ સંયાતિ નવાનિ દેહી ॥

વાસાંસિ જીર્ણાનિ યથા વિહાય,
નવાનિ ગૃહ્ણાતિ નરોઽપરાણિ ॥
તથા શરીરાણિ વિહાય જીર્ણા-
ન્યન્યાનિ સંયાતિ નવાનિ દેહી ॥ ૨૨ ॥

૨૨ પદ્યછંદઃ—યથા નર જીર્ણાનિ વાસાંસિ વિહાય-માણસ જેવી રીતે જુના વસ્ત્ર તજીને, અપરાણિ નવાનિ ગૃહ્ણાતિ—ખીજી નવા [વસ્ત્રા] પહેરે છે તથા દેહી જીર્ણાનિ શરીરાણિ વિહાય તે પ્રમાણે જીવાત્મા જુના શરીરોને તજીને અન્યાનિ નવાનિ સંયાતિ ખીજી નવા [વસ્ત્રો] ધારણ કરે છે

પદાનિ—વાસાસિ-જીર્ણાનિ-યથા-વિહાય,
 નવાનિ-ગૃહ્ણાતિ-નર-અપરાધિ
 તથા-શરીરાણિ-વિહાય-જીર્ણાનિ-
 અન્યાનિ-સ યાતિ-નવાનિ-દેહી

અર્થ—હે અર્જુન ! મનુષ્ય જેમ જીના વસ્ત્રોને તજીને, બીજાં
 નવા વસ્ત્રો પહેરે છે, તેમ જીવાત્મા પણ, જીના શરીરોને તજીને,
 બીજા (નવા) શરીરો ધારણ કરે છે

નિવેચન—આત્માનુ-દેહ તથા ઈ દ્રિયોથી ભીન્નત્વ સૂચવે
 છે આ ક્ષોકથી એવું પણ સૂચવે છે કે-જે દેહ માટે જીવ
 મમતા રાખે છે, તેવા અનેક દેહ, જીવે ધારણ કર્યા છે અને
 હજી ધારણ કરશે હજી આત્માના વિશેષ લક્ષણ બતાવે છે તે
 ભાવથી સામળો—

નૈનં છિદંતિ શસ્ત્રાણિ, નૈનં દહતિ પાવકઃ ॥

ન ચૈન ક્લેદયંત્યાપો, ન શોષયતિ મારુતઃ ॥૨૩॥

નૈન છિદતિ શસ્ત્રાણિ, નૈન દહતિ પાવક ॥

ન ચૈન ક્લેદયત્યાપો, ન શોષયતિ મારુત ॥ ૨૩ ॥

પદાનિ—ન-એન-છિદતિ-શસ્ત્રાણિ-ન-એન-દહતિ-પાવક-
 ન-ચ-એન-ક્લેદયતિ-આપ-ન-શોષયતિ-મારુત-

અર્થ—આત્માને શસ્ત્રો કાપી શકતા નથી, અગ્નિ બાળી
 શકતો નથી, પાણી ભીજવી શકતું નથી, અને પવન સૂકવી
 શકતો નથી

૨૩ પદ્મછેદ—ન પણ શસ્ત્રાણિ છિદતિ-આ [આત્મા]ને
 શસ્ત્રો કાપતા નથી ન પણ પાવક દહતિ-આ (આત્મા) ને અગ્નિ
 બાળતો નથી. ન પણ આપ ક્લેદયન્તિ-આ (આત્મા)ને પાણી ભીજ-
 વતું નથી ન મારુત શોષયતિ આ (આત્મા) ને પવન સૂકવતો નથી

વિવેચન—શસ્ત્રો કાપી શક્તા નથી, એટલે આત્મા નિર્વિકાર છે, તેના કાપીને ભાગ થઈ શક્તા નથી શસ્ત્રો પૃથ્વિનો વિકાર છે. આત્મા તેજનો દાતા છે, અને તેજોમય છે. તેથી અગ્નિ તેને બાળી શકે નહીં જળ અને પવનરૂપ પચભૂતના ભાગો પણ તેનો નાશ કરી શક્તા નથી જેમ ઘડાને હુથીઆર ફેાડી નાખે છે, અગ્નિ બાળે છે, જળ બીજવે છે, અને વાયુ શોષે છે પણ તે ઘડામા રહેતું આકાશ (કે જે નિરુપવચ છે) તેને જળ, વાયુ, અગ્નિ વિગેરે કોઈ અસર કરી શકતું નથી તેમ દેહને આ ચાર તત્ત્વો વિકાર કરી શકે છે, પણ દેહમા રહેલા-નિરુપવચ આત્માને, વિકાર કરી શક્તા નથી—એ ભાવ સુચવવા માટે આ શ્લોક છે, ઉપલી વાત વધારે દઢ કરવા શ્રીકૃષ્ણ આગળ કહે છે કે—

અચ્છેદોડયમદાહોડય-મક્લેદોડશોષ્ય એવ ચ ॥

નિત્ય સર્વગતઃ સ્થાણુ-રચલોડય સનાતનઃ ॥ ૨૪ ॥

અચ્છેદોડયમદાહોડય—મક્લેદોડશોષ્ય એવ ચ ॥

નિત્યઃ સર્વગત સ્થાણુ-રચલોડય સનાતન ॥ ૨૪ ॥

પદાનિ-અચ્છેદ -અચમ્-અદાહ -અય -અક્લેદ -અશોષ્ય -એવ-ચ--

નિત્ય -સર્વગત -સ્થાણુ -અચલ -અય -સનાતન -

અર્થ—હે અર્જુન !—ખરેખર—ચોક્કસ—રીતે આ આત્મા છેદાય તેવો નથી—તેમ બળાય તેવો નથી—પલળે તેવો પણ નથી—તેમ સુકાય તેવો પણ નથી—(તે ઉપરાંત) આત્મા નિત્ય,

૨૪-૨૫ પદ્મછેદ —[છેત્તુમ્ યોગ્ય છેદ્ય, ન છેદ્ય ઇતિ અછેદ અયમ્ અછેદ -આ (આત્મા) છતી રાગય નહીં તેના છે અય-આ ન દાહ્ય ઇતિ અદાહ્ય -આ (આત્મા) બાળી ન શકાય તેવા છે [કલેદિતુમ્ યોગ્ય કલેદ્ય ન કલેદ્ય ઇતિ અક્લેદ્ય) અયમ્ અક્લેદ્ય -આ (આત્મા) બીજતી ન શકાય તેવા છે અશોષ્ય એવ ચ તેમ આ (આત્મા) સુકતી પણ ન શકાય તેવો છે નિત્ય નિત્ય રહેનારો સર્વગત સર્વ વ્યાપક અય સ્થાણુ અચલ સનાતન -આ આત્મા

સર્વવ્યાપી, સ્થિર, અચળ, અને અનાદિ છે—એટલે કોઈનાથી
હિતપન્ન થએલો નહી

આત્મા સખ ધી હૃશ આગળ કહે છે કે —

અવ્યક્તોઽયમચિત્યોઽય-મવિકાર્યોઽયમુચ્યતે ॥

તસ્માદેવં વિદિત્વૈનં, નાનુશોચિતુમર્હસિ ॥ ૨૦ ॥

અવ્યક્તોઽયમચિત્યોઽય-મવિકાર્યોઽયમુચ્યતે ॥

તસ્માદેવં વિદિત્વૈનં, નાનુશોચિતુમર્હસિ ॥૨૫॥

પદાર્થ-અવ્યક્ત-અયમ્-અચિત્ય-અયમ્-અવિકાર્ય અય-ઉચ્યતે-
તસ્માત્-એવ-વિદિત્વા-એન-ન-અનુશોચિતુ-અર્હસિ-

અર્થ—આ આત્માને અવ્યક્ત, એટલે ઈદ્રિયોથી ન જણાય
તેવો, અચિત્ય, એટલે-મન વડે ચિત્તથી શકાય નહી તેવો, અને
અવિકારી પણ કહ્યો છે માટે તે આત્માને ઉપર જણાવ્યો તેવો—
જાણીને તેનો શોક કરવો તને ઘટતો નથી

વિવેચન—પ્રુતિ કહે છે કે,—તસ્મિ શોકસ્ આત્મચિત્ત
(આત્માને જાણનાર પુરૂષ શોકને નહી છે) એ નિયમાનુસાર
શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને આત્મતત્ત્વ બતાવ્યું જે વસ્તુ દૃષ્ટિગોચર
હોય તેનો વિચાર અગર તેનું ચિત્તવન બની શકે, તે નિયમાનુસાર
આત્મા અવ્યક્ત છે માટે અચિત્ય પણ છે

સ્થિર, અચળ અને સનાતન છે. અયમ્ અવ્યક્ત-આ [અત્મા] દ્રિયા
વડે ન મમજાય તેવો છે [ચિન્તયિતુમ્ યોગ્ય ચિન્ત્ય ન ચિન્ત્યઃ
इति अचिन्त्य] અયમ્ અચિન્ત્ય-આ [આ મા] મન વડે ચિત્તથી
શકાય તેવો નથી [નવિકાર્ય इति अविकार्य]-ચ્યતે-આ [આત્મા]
વિકાર ન પામે તેવો કહેવાય છે તસ્માત્ યવં વિદિત્વા-તેથી આત્મા
ને આવા પ્રકારનો જાણીને અનુશોચિતુમ્ ન અર્હસિ-તે આત્મા માટે
શોક કરવો તને ઘટતો નથી

હે અર્જુન ! કદિ તુ આત્માને અનિત્ય માનતો હો તે
તેનો ખુલાસો પણ સાબળ

અથ ચૈનં નિત્યજાતં, નિત્યં વા મન્યસે મૃતમ્ ॥

તથાપિ ત્વં મહાવાહો, નૈનં શોચિતુમર્હસિ ॥ ૨૬ ॥

અથ ચૈનં નિત્યજાત, નિત્ય વા મન્યસે મૃતમ્ ॥

તથાપિ ત્વ મહાબાહો, નૈન શોચિતુમર્હસિ ॥૨૬॥

પદોનિ—અથ-ચ-એન-નિત્યજાત-નિત્ય-વા-મન્યસે-મૃતમ્-

તથા-અપિ-ત્વ-મહાબાહો-ન-એન-શોચિતુ-અર્હસિ-

અર્થ—હે અર્જુન ! આત્માને તુ સદાય જન્મ મરણ
દેનારો માનતો હો તોપણ, હે મહાબાહુ ! તેનો તારે શોક કરવો
ઘટતો નથી

વિવેચન—અનિત્ય પદાર્થ ઉત્પત્તિ તથા નાશના ધર્મમા
વર્તે ત્યારે તેમા શોક કરવાનું કાર્ધ કાગળુ નથી. “વા નો અથ
“અને” થાય છે

હજી આ સબધ વિશેષ કહે છે તે સાબળો—

જાતસ્પ હિ ધ્રુવો મૃત્યુર્-ધ્રુવં જન્મ મૃતસ્ય ચ ॥

તસ્માદપરિહાર્યેર્થ, ન ત્વં શોચિતુમર્હસિ ॥ ૨૭ ॥

૨૬ પદ્ય—ચ અથ એને કાપી [નિત્ય જાત નિત્યજાત
તમ્ નિત્યજાત) એન નિત્યજાત-આ (આત્મા) ને નિત્ય જન્મલો
વા-અથવા નિત્ય મૃતમ્ નિત્ય મરવાવાળો મન્યસે-તુ માનતો હો
તથાપિ-તો પણ મહાવાહો-હે અર્જુન ! ત્વં ન અર્હસિ-તને ઘટતું
નથી એન શોચિતુમ્-એ (આત્મા) નો શોક કરવા

૨૭ પદ્ય—હિ-કાગળુ કે જાતમ્ય મૃત્યુ ધ્રુવ-જન્મલોના
મૃત્યુ ચોક્કસ (૧) ચ અને મૃતમ્ય જન્મ ધ્રુવ-મરી ગએલાનો જન્મ
ચોક્કસ [છે] તસ્માત તેથી [પરિહર્તુમ્ યોગ્ય પરિહાર્ય, ન પરિ-
હાર્ય અપરિહાર્ય તસ્મિન્ અપરિહાર્યે, અપરિહાર્યે અર્થે-અટકારી
ન શકાય તેવા વિષયમા. શોચિતુમ્-શોક કરવો ત્વં ન અર્હસિ-તારે
(શોક કરવો) ઘટતો નથી

જાતસ્ય હિ ધ્રુવો મૃત્યુર-ધ્રુવ જન્મ મૃતસ્ય ચ ॥
તસ્માદપરિહાર્યેઽર્થે, ન ત્વ શોચિતુમર્હસિ ॥૨૭॥

પદાનિ—જાતસ્ય-હિ-ધ્રુવ-મૃત્યુ-ધ્રુવ-જન્મ-મૃતસ્ય-ચ
તસ્માત્-અપરિહાર્યે-અર્થે-ન-ત્વ-શોચિતુ-અર્હસિ-

અર્થ—કારણકે, જન્મે તેનું મૃત્યુ નક્કી છે, તેમ મરનારનો જન્મ પણ નક્કી છે, માટે ટાળી ટળે નહીં એવી વસ્તુનો પણ તારા મત પ્રમાણે— તારે શોક કરવો યોગ્ય નથી.

વિવેચન—સ સાર પ્રવાહ ચાલ્યો આવે છે—અને ચાલ્યો જાય છે—ટાળ્યો ટળે તેવો નથી જીવન્મુક્ત પુરૂષના કમો જ્ઞાનાગ્નિ વડે બળી જાય છે તેથી તેને પુનર્જન્મ સંભવતો નથી, તે સિવાયના મનુષ્યનો પાછો જન્મ પણ નક્કી છે '

અવ્યક્તાદોનિ ભૂતાનિ, વ્યક્તમધ્યાનિ ભારત ॥
અવ્યક્તનિધનાન્યેવ, તત્ર કા પરિદેવના ॥ ૨૮ ॥

અવ્યક્તાદીનિ ભૂતાનિ, વ્યક્તમધ્યાનિ ભારત ॥
અવ્યક્તનિધનાન્યેવ, તત્ર કા પરિદેવના ॥ ૨૮ ॥
પદાનિ—અવ્યક્તાદીનિ-ભૂતાનિ-વ્યક્તમધ્યાનિ-ભારત-
અવ્યક્તનિધનાનિ-એવ-તત્ર-કા-પરિદેવના-

અર્થ—હે ભારત ! આ સર્વ પ્રાણીઓ—એટલે પ્રાણીઓના દેહો—પ્રથમ એટલે-જન્મ પહેલાં-અદૃશ્ય હતા, વર્તમાન કાળમાં

૨૮ પદ્મછેદ—[અવ્યક્ત આદિ યેષામ્ તાનિ અવ્યક્તાદીનિ અવ્યક્તાદીની ભૂતાનિ—આદિ સમયમાં જે શરીરો દેખાતા નહોતા તે (વ્યક્ત મધ્યમ્ યેષામ્ તાનિ વ્યક્તમધ્યાનિ) વ્યક્તમધ્યાનિ—મધ્ય સમયમાં એટલે વર્તમાન કાળમાં જે દેખાય છે તે (શરીરો) ભારત—હે અર્જુન ! અવ્યક્તે નિધનમ્ યેષામ્ તાનિ—અવ્યક્તનિધનાનિ જેઓ અત સમયમાં અવ્યક્તમાં જવાના છે, માટે જણાવવાના નથી પણ વળી તત્ર આની રથીતિમાં કા પરિદેવના—શો શોક કરવો પરિ-દિવ અનxઆ=પરિદેવના]

એટલે જન્મ લીધા પછી, વ્યક્ત (દૃશ્ય) થયા છે, અને મરણ થયે, પાછા અદૃશ્ય થનાર છે આમ છે ત્યારે આ બાબતમા— એટલે પ્રાણીઓના મરવાની બાબતમા—શોક કરવાનો ક્યા રહ્યો !

વિવેચન—આ શ્લોકથી સસારને, ઇંદ્ર જાળ અગર સ્વપ્ન સાથે સરખાવ્યો છે સ્વપ્નમા અગર ઇંદ્ર જાળમા દેખેલા, સુખ હુ ખોમા મોહ કરવો ઘટે, તો આ બાબતમા મોહ કરવો ‘ એવી ભાવના છે ‘અવ્યક્ત’ નામ હોય, ત્યારે તેના બે અર્થ છે—એક ‘માયા’ બીજો ‘બ્રહ્મ’ અવ્યક્ત વિશેષણ હોય, ત્યારે તેનો અર્થ અદૃશ્ય ઝાઝવાનુ જળ મિથ્યા છે છતાં તેનું દર્શન તો રહે છે,—તેમ માયાનુ મિથ્યાત્વ સમજાય છતાં, તેનું દર્શન તો રહે અદર્શનાદાપતિત પુનઃદર્શન ગત । નામૌ તવ ન તસ્ય ત્વ, વૃથા કા પરિદેવના ॥ મહા ભા સ્ત્રી પર્વ ૨—૧૩ મા કહે છે કે—‘પ્રાણી અદર્શન-માથી (અવ્યક્તમાથી) આવીને દેખાયો છે ફરીથી તે અદર્શનમા પાછો વળવાનો છે આ તારો નથી-તુ તેનો નથી ત્યારે મિથ્યા પરવા-ઉપાધિ શામાટે કરે છે ? ’

આત્મા સબધી આવુ જ્ઞાન સામાન્ય રીતે પ્રાપ્ત હોતુ નથી, કારણ કે આત્મા વિલક્ષણ છે, તે વાત હવે કહે છે

આશ્ચર્યવત્પश्यति कश्चिदेन-

माश्चर्यवद्ब्रह्मदति तथैव चान्यः ॥

आश्चर्यवच्चनमन्यः शृणोति,

श्रुत्वाप्येन वेद न चैव कश्चित् ॥ ૨૧

૨૬ પદ્મછેદ — એન-આ [આત્મા] ને કશિત્-કોઇ આશ્ચર્યવત્ આશ્ચર્ય જેવો પश्यति-બુઝે છે એન કશિત્ અન્ય-આ [આત્મા]ને બીજો કોઇ આશ્ચર્યવત્ વદति-આશ્ચર્ય જેવો કહે છે તથા એવ તેમજ ને પ્રમાણેજ એન અન્ય-આ [આત્મા]ને બીજો કોઇ આશ્ચર્યવત્ શ્રુणोति આશ્ચર્ય જેવો સાંભળે છે ચ-અને શ્રુत्वा અપિ-આ [આત્મા] ને માલખ્યા છતાં કશિત્ એવ એન ન વેદ-કોઇ પણ આ [આત્મા] ને બાણુતો નથી

(૬૫)

આશ્ચર્યવત્પશ્યતિ કશ્ચિદેન—

આશ્ચર્યવદ્વદતિ તથૈવ ચાન્ય ॥

આશ્ચર્યવચ્ચૈનમન્યઃ શૃણોતિ,

શ્રુત્વાઽપ્યેન વેદ ન ચૈવ કશ્ચિત્ ॥ ૨૯ ॥

પદાનિ:—આશ્ચર્યવત્-પશ્યતિ-કશ્ચિત્-એનમ્-

આશ્ચર્યવત્-વદતિ-તથા-એવ-ચ-અન્ય -

આશ્ચર્યવત્-ચ-એન-અન્ય -શૃણોતિ

શ્રુત્વા-અપિ-એન-વેદ-ન-ચ-એવ-કશ્ચિત્

અર્થ—કોઈ (પુરૂષ) આ આત્માને આશ્ચર્ય જેવો જુવે છે, ‘આ આત્મા આશ્ચર્ય જેવો-અજાયબ પમાડે એવો છે,’ એવું જીને કોઈ પુરૂષ કહે છે, અને વળી ત્રીજે કોઈ પુરૂષ, ‘આ આત્મા આશ્ચર્ય જેવો છે, એવું સાબળે છે આ પ્રમાણે જોનારો, બોલનારો તથા સાબળનારો, જોઈને-બોલીને તથા સાબળીને-એટલે જોયા છતાં-બોલ્યા છતાં-તથા સાબળ્યા છતાં-આત્માને યથાર્થ રીતે, જોળખી શકતો નથી

વિવેચન—જેમ હીરા મોતીના દાગીના સોના ઘરમા હોય નહીં તેથી સૌ તેમને દેખે નહીં અને ઘણા ગરીબો તો, હીરા મોતીની કીમત સાબળીનેજ બહુકી જાય, અને કેટલાએક ગરીબો, હીરામોતીની મોટી-ભારે ભારે કીમત સાબળે, છતાં માનેજ નહીં હીરામોતી જેવા નાશવત પદાર્થો પ્રત્યે, જનસમાજના મોટા ભાગને, આવું અજ્ઞાન હોય છે, તો આત્મા કે-જેને યથાર્થ રીતે જોળખવા માટે, રૂપિયો જ ગલ સેવતા હતા-રાજાઓ રાજપાટ છોડી, જ ગલમા જઈ, બેપરવાઈવાળા મસ્ત સતોના ચરણ સેવતા હતા-પાઈની ભૂલ પકડવા માટે પાશેર દીવેલ બાળે તેવા વૈશ્યો, તત્ત્વજ્ઞાની પુરૂષોની શેવામા, રૂપિયાની કોથળીઓ લઈને ઉભા રહેતા હતા-અને હજી ઉભા રહે છે-તે આત્મસ્વરૂપ-આત્મદર્શન અગર આત્મજ્ઞાનની વાતો, શબ્દાદિ વિષયોની ગટરમા રમતા

કીડાને, આશ્ચર્ય જેવી લાગે, એ વાત સ્વભાવિક છે આ વાતને વધારે સ્પષ્ટ કરીને કહીએ, તો કહેવાય કે—જગતનો પ્રવાહ, ગગાના પ્રવાહના બળ કરતા વધારે બળથી, વિષયો તરફ દોડે છે તે ભેસબધ વહેતા પ્રવાહમાં, ભણેલા—અભણ સૌ તણાતા બળ છે—કાંઈ વિરલા બળી બળ છે આત્માની વિચિત્રતા તો પૂર્વના શ્લોકોમાં જણાવી છે જેમ હીરાની પરીક્ષા બેરી કરે, તેમ આત્માની ઓળખાણ, સાધનમ પન્ન અધિકારી કરી શકે આત્મા સબધી આવો ભાવ, કંઠ ઉપનિષદમાં અ ૧ ની બીજી વલ્લીના ૭ મા મંત્રમાં છે ગયા વરસના પુરૂષોત્તમ માસના મોક્ષપત્રિકાના અકમાં, ગીતાનો પદરમો અધ્યાય પ્રગટ કર્યો હતો—તે સ્થળે અધ્યાયની શરૂઆતમાં ઘણા ખુલાસા કર્યા છે જરૂર વાચને

હવે આત્મા સબધી વિષયનો ઉપસહાર કરે છે, તે સાબળો

દેહી નિત્યમવધ્યોઽયં, દેહે સર્વસ્ય ભારત ॥

તસ્માત્ સર્વાણિ ભૂતાનિ, ન ત્વં શોચિતુમર્હસિ ॥૩૦॥

દેહી નિત્યમવધ્યોઽયં, દેહે સર્વસ્ય ભારત ॥

તસ્માત્ સર્વાણિ ભૂતાનિ, ન ત્વં શોચિતુમર્હસિ ॥૩૦॥

પદાનિ—દેહી—નિત્ય—અવધ્ય—અય—દેહે—સર્વસ્ય—ભારત

તસ્માત્—સર્વાણિ—ભૂતાનિ—ન—ત્વ—શોચિતુ—અર્હસિ

અર્થ—હે અર્જુન ! સર્વ પ્રાણીઓના શરીરમાં રહેલો આ આત્મા, કદિપણ મરે તેવો નથી તેથી સર્વ પ્રાણીઓનો શોક કરવો ને યોગ્ય નથી

૩૦ પદ્ય—મારત—હે અર્જુન ! સર્વસ્ય દેહે—સર્વ દેહમાં (રહેલા) અયં દેહી—આ આત્મા નિત્યમ—નિત્ય રહેવાવાળો અમર ન વધ્ય અવધ્ય.—ન હણી શકાય તેવો અય—આ. તસ્માત્—તેથી, સર્વાણિ ભૂતાનિ શોચિતુમ—સર્વ પ્રાણીઓ માટે એટલે પ્રાણીઓના દેહો માટે શોક કરવાનું ન ત્વં અર્હસિ—તને ધટવું નથી

વિવેચન—જેમ ઘડો કુટી જતા, તેમા રહેલુ આકાશ નાશ પામતુ નથી, તેમ દેહનો નાશ થતા, તેમા રહેલુ ચૈતન્ય-આત્મા-નાશ પામતો નથી બ્રહ્માથી તે કીડા મુઘી જેઓ દેહધારી છે, તેઓ સૌને આ ત્રિયમ લાગુ છે કેાઇને શકા થાય કે ત્યારે-આ શરીર શુ છે ? કર્મ પ્રમાણે પ્રાપ્ત કરેલુ, અને કર્મ ભોગ-વવાનુ જે સ્થાન, તેનુ નામ દેહ અગર શરીર અહીં દેહી એટલે લિંગ શરીરની ઉપાધિવાળો આત્મા સમજવો તે પણ અવધ્ય છે તો શદ્ધ આત્મા અવધ્ય હોય, તેમા શી નવાઇ ? કાઇ નહીં

સ્વધર્મમપિ चावेक्ष्य, न विकंपितुमर्हसि ॥

धर्म्याद्धि युद्धाच्छ्रेयोऽन्यत्क्षत्रियस्य न विद्यते ॥૩૧॥

સ્વધર્મમપિ ચાવેક્ષ્ય, ન વિકપિતુમર્હસિ ॥

ધર્મ્યાદ્ધિ યુદ્ધાચ્છ્રેયોઽન્યત્ક્ષત્રિયસ્ય ન વિદ્યતે ॥૩૧॥

પદાનિ—સ્વધર્મ-અપિ-ચ-અવેક્ષ્ય-ન । વિકપિતુ-અર્હસિ
ધર્મ્યાત્-દિ-યુદ્ધાત્-શ્રેય -અન્યત્-ક્ષત્રિયસ્ય-ન-વિદ્યતે

અર્થ—શ્રી કૃષ્ણ આગળ કહે છે કે-હે અર્જુન ! જો તુ તારા પોતાના ધર્મનો વિચાર કર, તોપણ તારે યુદ્ધથી ડરવુ ઘટતુ નથી કારણ કે ક્ષત્રીઓને માટે, ધર્મયુદ્ધ કરતા બીજુ કાંઈ, ઉત્તમ છેજ નહીં

વિવેચન—ગૌતમ સ્મૃતિમા કહે છે કે—

‘न दाषो हिंसायाम् आहवे’ (રણમા લડતા હિંસા થાય તેમા દોષ નથી) પરાશર શ્રુતિ પણ કહે છે કે—

૩૧ પદ્મ-છંદ—ચ-અને અથવા વળી [સ્વસ્ય ધર્મ સ્વધર્મઃ તમ્ સ્વધર્મમ્] સ્વધર્મ અપિ અવેક્ષ્ય-સ્વધર્મનો વિચાર કર તોપણ વિકપિતુમ્ ન અર્હસિ-(તને) ડરવુ ઘટતુ નથી દિ-કારણકે [ધર્મેણ અનપેતમ્ (યુક્ત) ધર્મ્ય, તસ્માત્ ધર્મ્યાત્] ધર્મ્યાત્ યુદ્ધાત્-ધર્મ યુદ્ધના કરતા ક્ષત્રિયસ્ય અન્યત્ શ્રેય-ક્ષત્રિયનુ બીજુ હિતકર અગર કલ્યાણકારી. ન વિદ્યતે-છે નહીં

ક્ષત્રિયો હિ પ્રજારક્ષન્, શસ્ત્રપાણિ પ્રદંડવાન્ ॥
નિર્જિત્ય પરમૈન્યાનિ, ક્ષિતિં ધર્મેણ પાલયેત્ ॥

[અર્થ—ક્ષત્રિયે હાથમા હથિયાર ધારણ કરી પ્રજાનુ રક્ષણ કરવું, હુટોને હડ આપવો, દુશ્મનોના રૈન્યોને જીતીને ધર્મવડે પૃથ્વીનું પાલન કરવું] મનુ ભગવાન મનુસ્મૃતિના ૭ મા અધ્યાયના ૮૭-૮૮ મા શ્લોકમા, આ પ્રમાણેજ કહે છે રઘુવંશના બીજા સર્ગમાં (શ્લોક ૫૩) સિદ્ધે દિલીપને ગુરૂની ગાય આપી દેવાનું કહ્યું, ત્યારે દિલીપ બોલ્યો હતો કે—

ક્ષતાત્કિલ ત્રાયત્વ હત્યુદય, ક્ષત્રસ્ય શઙ્કદો ભુવનેષુ રુદઃ ।
રાજ્યેન કિં તદ્વિપરીતવૃત્તૈ, પ્રાણૈરુપક્રોશમલીમસૈર્વા ॥

અર્થ—‘ભયમાથી બચાવનાર તો ક્ષત્રિયોજ છે,’ અથવા ‘ભયમાથી બચાવવું,’ એ ક્ષત્રિયોનો મુખ્ય ધર્મ છે તે વાત જગજહર છે તે સ્વધર્મનો નાશ થતો હોય તો, રાજ્યથી અગર નિદાથી મલીન બનેલા પ્રાણીથી પણ શુ પ્રયોજન છે ? શુ લાભ છે ? કાંઈ નહીં

વર્ણાશ્રમ એક ઉત્તમ મર્યાદા અગર લાઈન છે જેમ મર્યાદા વિનાનો સમુદ્ર પણ શોભતો નથી, તેમ વર્ણાશ્રમની ધર્મમર્યાદા વિનાનો પુરુષ, અગર સ્ત્રી શોભતા નથી દરેક પ્રાણી પદાર્થ પોતાના ‘ત્વ’ અગર પણા’ થી શોભે છે ‘ત્વ’ અગર ‘પણુ’ ગુમ થતા પ્રાણી પદાર્થ રસહીણ કીકા જીવનવાળા બની જાય છે પ્રાણી પોતાના ત્વ નો એટલો વ્રજત્વ નો ત્યાગ કરે છે, ત્યારે ઇર્ષા, અસતોષ, ક્રમ, ક્રોધ-લોભ વિગેરેથી દટાઈ મરે છે આ પ્રમાણે આત્મ બીગાડ થતા-નાટકોમા, ચેટકોમા, વેશ્યાઓના નાયમા, હાંટલમ દિરોમા, શેરખજારમા-સદાને પાટીએ, પ્રાણીને જવુ ગમે છે સ્ત્રી પણ જ્યારે પોતાના સ્વત્વ નો ત્યાગ કરે છે, ત્યારે બહાલી હોય, છતાં માર ખાય છે રાજા પોતાના મ્વામિત્વ નો ત્યાગ કરે છે, ત્યારે પ્રજાને કડવો ઝેર થઈ પડે છે અને લાગ આવે છે, તો પ્રજા તેને ઉખેડીને ફેંકી પણ દે છે આ

મ્બને દબાવી દેનાર મોજમજ અને પ્રમાદ છે આ ત્વમે
ચળકાટ પશુઓમા પણ છે

મિદ શિશુરપિ નિપતતિ, મદમગ્નિકપોન્નિતિષુ ગજેષુ ॥
પ્રકૃતિરિય સત્વચતા, ન જલુ વચસ્તજેજ્ઞો હેતુઃ ॥

અર્થ—સિહનું બચ્ચું હોય તોપણ તે મદજરતા હાથીઓના
ટોળામા કુદી પડે છે એટલે—સમર્થોના આવો સ્વભાવજ છે.
તેમા વચ અગર પ્રતાપ કારણરૂપ હોતા નથી

આથી એમ સૂચ્યું છે કે—“એ પોત પોતાના ધર્મ
પ્રમાણે, મર્યાદાથી વર્તવું ઘટે છે

યદચ્છયા ચૌપપન્નં, સ્વર્ગદ્વારમપાવૃતમ્ ॥

સુખિનઃ ક્ષત્રિયા પાર્થ, લભન્તે યુદ્ધમીદૃશમ્ ॥૩૨॥

યદચ્છયા ચૌપપન્નં, સ્વર્ગદ્વારમપાવૃતમ્ ॥

સુખિનઃ ક્ષત્રિયા પાર્થ, લભન્તે યુદ્ધમીદૃશમ્ ॥૩૨॥

પદાનિ—યદચ્છયા-ચ-ઉપપન્ન-સ્વર્ગદ્વાર-અપાવૃતમ્-
સુખિન-ક્ષત્રિયા પાર્થ લભન્તે-યુદ્ધ-મીદૃશમ્

અર્થ—હે પાર્થ ! ઇશ્વર ઇચ્છાથી પ્રાપ્ત થએલા, સ્વર્ગના
ખુલ્લા દ્વારરૂપ, આવું યુદ્ધ, ભાગ્યશાળી ક્ષત્રિઓનેજ પ્રાપ્ત થાય છે
વિવેચન—જ્યોતિષોમાદિ યજ્ઞ કરન રને, શરીર છેડયા
પછી, ઘણું કાળે સ્વર્ગ મળે છે, અને ક્ષત્રિઓને લડતા મરણ
થતા તુરત સ્વર્ગ મળે છે સ્વધર્મનો લાભ કદિ ખોવો નહીં
અને તેમાએ, જેમ બગાસું ખાતા અમૃતબિંદુ મોમા પડી જાય,
તેમ અનાયાસે સ્વધર્મ પાળવાનો જોગ આવે, ના રજી થઇને

૩૨ યદચ્છદ —યદચ્છયા-વિના પ્રવત્ન, અનાયાસ - -વળી અથવા
જ. અપાવૃતમ્ (અપ+આ+વૃ+ત)-ખુલ્લું. ઉપપન્ન સ્વર્ગદ્વાર-પ્રાપ્ત
થએલું સ્વર્ગના દાર જેવું મીદૃશમ્ યુદ્ધમ્-આવું યુદ્ધ, પાર્થ-હે અર્જુન !
સુખિન ક્ષત્રિયા લભન્તે-સુખી અગર ભાગ્યશાળી ક્ષત્રિયો મેળવે છે

તેનો લાભ લેવો આગળ ૩-૩૫ અને ૧૮-૪૭ માં શ્લોકોમાં
શ્રી કૃષ્ણે અર્જુનને સ્વધર્મ પાળવાનો આગ્રહ કર્યો છે

अथ चेत्त्वमिमं धर्म्यं, संग्रामं न करिष्यसि ॥

ततः स्वधर्मं कीर्तिं च, हित्वा पापमवाप्स्यसि ॥૩૩॥

अथ चेत्त्वमिमं धर्म्यं, संग्रामं न करिष्यसि ॥

ततः स्वधर्मं कीर्तिं च, હિત્વા પાપમવાપ્સ્યસિ ॥૩૩॥

પદાનિ—અથ—ચેત્—ત્વ—ઇમં—ધર્મ્ય—સંગ્રામ—ન—કરિષ્યસિ
તત—સ્વધર્મ—કીર્તિ—ચ—હિત્વા—પાપ—અવાપ્સ્યસિ

અર્થ—તેથી—કદિ તુ, આ ધર્મયુદ્ધ નહિ કરે, તો તારો
ધર્મ, અને તારી કીર્તિ, બેઠને ખોઈને તુ પાપી થઈશ

વિવેચન—જેમ પતિવિમુખ થએલી સ્ત્રી, જ્યાં ત્યાં હલકી
પડે છે, તેમ સ્વધર્મ વિમુખ થએલો પુરૂષ જ્યાં ત્યાં પોતાની
નિદાજ સાલજે છે

अकीर्तिं चापि भूतानि, कथयिष्यन्ति तेऽव्ययाम् ॥

संभावितस्य चाकीर्तिर्-मरणादतिरिच्यते ॥ ૩૪ ॥

अकीर्तिं चापि भूतानि, કથયિષ્યન્તિ તેઽવ્યયામ્ ॥

સંભાવિતસ્ય ચાકીર્તિર્-મરણાદતિરિચ્યતે ॥ ૩૪ ॥

૩૩ પદ્મછેદ—અથ ચેત્—ત્વ ઈદં, ઇમમ્ ધર્મ્યમ સંગ્રામમ—આ
ધર્મ ૩૫ યુદ્ધ ન કરિષ્યસિ—કરીશ નહીં તત—તો તો સ્વધર્મ, કીર્તિ
ચ હિત્વા—સ્વધર્મ તથા કીર્તિને ખોઈને પાપમ અવાપ્સ્યસિ—પાપપાત્રીશ

૩૪ પદ્મછેદ—ચ—વળી તે—તારી, અવ્યયામ અકીર્તિ અપિ—
નાશ ન પામે એવી—એટલે લામા વખત સુધી લોકો ન જૂલે તેવી તારી
અપકીર્તિને પણ, મૂતાનિ કથયિષ્યન્તિ—નોકા કહેશે, ચ—અને, સંભા-
વિતસ્ય અકીર્તિ—પ્રતિષ્ઠિત માણસની અપમાતિ, મરણાત્—મરણ કરતા,
અતિરિચ્યતે—વધી જાય છે

પદાનિ—અકીર્તિ-ચ અપિ ભૂતાનિ કથયિષ્યન્તિ—તે-અથવામ્—
સ ભાવિતસ્ય-ચ અકીર્તિ—મરણાત્—અતિરિચ્યતે ॥

અર્થ—હે અર્જુન! લોકો સદાકાળ તારી અપકીર્તિ ગાશે—એટલે તારી નિદા કર્યા કરશે અને પ્રતિષ્ઠા પામેલા પુરુષોને, અપકીર્તિ મરણ કરતા વધારે ખરાબ છે.

વિવેચન—શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે—તુ જો કદાપિ અતરમા દયા આવવાથી, વેરનો ત્યાગ કરીશ—પણ આ તારા દુશ્મનો તને છોડશે નહીં, અને કદાચ તુ છટીશ—પણ આવી રીતે છૂટુ તે મરવા કરતા સારૂ નથી મહાભારત ઉધોગ ૫૧મા ૭૨-૨૪ માં શ્રીકૃષ્ણે યુધિષ્ઠિરને પ્રતિષ્ઠા પામેલાની અપકીર્તિ સંબંધી આ પ્રમાણેજ કહ્યું છે

મયાદ્રણાદુપરતં, મંસ્યંતે ત્વાં મહારથાઃ ॥

યેષાં ચ ત્વં બહુમતો, ભૂત્વા યાસ્યસિ લાઘવમ્ ॥ ૩૬ ॥

ભયાદ્રણાદુપરતં, મસ્યંતે ત્વા મહારથા ॥

યેષાં ચ ત્વ બહુમતો, ભૂત્વા યાસ્યસિ લાઘવમ્ ॥ ૩૫ ॥

પદાનિ—ભયાત્—રણાત્—ઉપરત—મસ્યંતે—ત્વા મહારથા—
યેષાં-ચ—ત્વ—બહુમતઃ—ભૂત્વા—યાસ્યસિ—લાઘવમ્

અર્થ—શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે—તું કૌરવો ઉપર દયા લવી, રણ માથી પાછો હઠવા માગે છે, પણ—મહારથીઓ, તને રણમાંથી ભયને લીધે હટી ગએલો માનશે અને જેઓમા તુ બહુ માન પામેલો છે, તેઓમા તુ હલકાઈ પામીશ—હલકો ગણાઈશ

૩૫ પદછેદ —મયાત્ રણાત્—મય પામીને રણમાંથી—ઉપરતમ્—શાતી પામેલો અગર હટી ગએલો ચ—અને મહારથા મંસ્યંતે—તને મહારથીઓ માનશે, ચ—અને, ણ્વા ત્વ બહુમત—જેઓની મધ્યે તુ બહુ સત્કાર પામેલો. મૂત્વા—હોઇને, જે હતે તે, લાઘવં યાસ્યસિ—તુચ્છતા અથવા તિરસ્કારને પામીશ.

અવાચ્યવાદાંશ્ચ વહૂન્, વદિષ્યન્તિ તવાહિતા ॥
નિદંતસ્તવ સામર્થ્ય, તતો દુઃસ્વતરં નુ કિમ્ ॥ ૩૬ ॥

અવાચ્યવાદાંશ્ચ બહૂન્, વદિષ્યન્તિ તવાહિતાઃ ॥
નિદંતસ્તવ સામર્થ્ય, તતો દુઃસ્વતરં નુ કિમ્ ॥ ૩૬ ॥

પદાનિ--અવાચ્યવાદાન્-ચ-બહૂન્-વદિષ્યન્તિ-તવ-અહિતા -
નિદંત -તવ-સામર્થ્ય-તત.-દુઃસ્વતર-નુ-કિમ્

અર્થ—તારા શત્રુઓ, તારા સામર્થ્યની નિદા કરીને ઘણા ન
ખોલવાના ખોલ ખોલશે એથી બીજી વધારે હું ખ કયું ?

વિવેચન—જેમ સિંહની ગર્જના સાભળી, હાથીઓ ડરી બચ
છે, તેમ તારો ટકાર સાભળી કોરવદળના મહારથીઓ થડકી બચ
છે તે તમામ તુ રણમાથી પાછો ફરીશ, તો નિદા કરશે તારી
કીર્તિ ગંગાના જળ જેવી પવિત્ર-ગહન અને વેગવાળી છે, તેને
નાશ થતા શું તારા દિલને હું ખ નહિ થાય ?

હતો વા પ્રાપ્સ્યસિ સ્વર્ગ, જિત્વા વા ભોક્ષ્યસે મહીમ ॥
તસ્માદુત્તિષ્ઠ કૌંતેય, યુદ્ધાય કૃતનિશ્ચયઃ ॥ ૩૭

(૩૬) ૫૬-૩૬ [અવાચ્યાશ્ચતે વાદાશ્ચ અવાચ્યવાદા તાન્
અવાચ્યવાદાન્] વહૂન્ અવાચ્યવાદાન્—ન ખોલાય તેવા યજ્ઞ
મેંદને તવ અહિતા—તાગ દુઃસ્વતરો-વદિષ્યન્તિ-ખોલશે તવ સામર્થ્ય-
તાગ બળને નિદન્તિ इति નિન્દન્ત -નિદનાગ (દુઃસ્વતરો) તત-તેથી
[અતિશયેન દુઃસ્વ इति દુઃસ્વતર] દુઃસ્વતર નુ કિમ્ ' વધારે હું ખ કયું

(૩૭) ૫૬-૩૭—હત વા-જો કદિ હણાયો પ્રાપ્સ્યસિ સ્વર્ગ
-પર્ગને પામીશ વા જિત્વા-જો કદિ જીતીશ તો ભોક્ષ્યસે મહીમ-
પૃથ્વિને ભોગવીશ તસ્માન્-તેથી કૌંતેય-હે કૃતાના બાળ ! ઉત્તિષ્ઠ-
ઉભા થા યુદ્ધાય-યુદ્ધને માટે કૃત નિશ્ચય યેન સ કૃતનિશ્ચય—
બરાબર વિચાર કરીને એટલે નિશ્ચયકૃત થઈને

હતો વા પ્રાપ્ત્યસિ સ્વર્ગે, જિત્વા વા લોક્યસે મહીમ્ ॥
તસ્માદ્દત્તિષ કૌન્તેય, યુદ્ધાય કૃતનિશ્ચયઃ ॥ ૩૭ ॥

પદાનિ—હત -વા-પ્રાપ્ત્યસિ-સ્વર્ગ-જિત્વા-વા-લોક્યસે-મહીમ્
તસ્માત્-ઉત્તિષ-કૌન્તેય-યુદ્ધાય-કૃતનિશ્ચય

અર્થ—યુદ્ધ કરતા જે તુ હણાયો, તો તને સ્વર્ગ મળશે, અને
જીતીશ તો પૃથ્વી લોકવીશ માટે હે કુતાન્ત્ર બાળ! યુદ્ધનો
નિશ્ચય કરીને ઉભો થા

વિવેચન—સાખ્યજ્ઞાન પ્રમાણે જીવતા યુવાનો હિસાબ રહ્યા
નથી, અને સ્વધર્મ પણ એમજ કહે છે દ્વિલીપ બોલ્યો છે કે—
(સર્ગ ૨-૫૭ કવિ કાલીદાસની વાણી)

કિમપ્ય હિંસ્યમ સ્ત્રવ ચેન્મનોઽહ, યદા શરીરે ભવ મે દયાલુ ।
ષ્કાન્તવિધ્વસિષુ મદ્વિધાના પિષ્ઠેષ્વનાસ્થા સ્વલુ ભૌતિકેષુ ॥

[અર્થ—દ્વિલીપ બોલ્યો કે-હે સિંહ! જે તારે હીસાબે, હું
હણવા લાયક ન હોઉં, એટલે-મને મારવો તે વાત તને ન ગમતી
હોય, તો તુ મારા કીર્તિરૂપી શરીરમા દયાળુ થા એટલે-મારી
કીર્તિનો નાશ ન થાય તેમ કર પચમહાભૂતના નાશવત દેહોમા
મારે અને મારા જેવા વિચારના માણસોને, બરેબર શ્રદ્ધા-પ્રીતિ
હોતી નથી]

સ્વધર્મ પાળતા પાપ લાગવાનો અર્જુનને ડર હોય તો તેનો
ખુલાસો હવે શ્રીકૃષ્ણ કરે છે—

સુખદુઃસ્વે સમે કૃત્વા, લાભાભૌ જયાજયૌ ॥

તતો યુદ્ધાય યુજ્યસ્વ, નૈવં પાપમવાપ્સ્યસિ ॥૩૮॥

(૧૫-૨૭૬.—સુખઅઃ દુઃસ્વઃ સુખદુઃસ્વે-સખદુ અને, લાભઅઃ
અલાભઅઃ લાભાભૌ-હાસલ તથા ખેડને જયઅઃ અજયઅઃ જયાજયૌ-
જય તથા હારને સમે કૃત્વા-સમાન ગણીને તત -પછી, યુદ્ધાય યુજ્યસ્વ-
યુદ્ધ કરવા માટે બેડા. પશ્વ-એમ કરવાથી પાપમ્ ન અવાપ્સ્યસિ—
પાપને પામીશ નહીં

સુખંદુ ખે સમે કૃત્વા લાભાલાભૌ જયાજયૌ ॥

તતો યુદ્ધાય યુજ્યસ્વ, નૈવ પાપમવાપ્સ્યસિ ॥૩૮॥

પદાનિ—સુખંદુ ખે—સમે—કૃત્વા,—લાભાલાભૌ—જયાજયૌ.

તત —યુદ્ધાય—યુજ્યસ્વ—ન—એવ પાપ—અવાપ્સ્યસિ

અર્થ—સુખંદુ ખ, લાભ—અલાભ, તથા જય—પરાજય એ સર્વને સમાન ગણીને યુદ્ધમાં જોડા, એમ કરવાથી તને પાપ લાગશે નહીં.

વિવેચન—સ્વધર્મ પાળતા પાપ લાગે કે કેમ, તે બાબતનું વિવેચન, આપણે ૩૧ મા શ્લોક નીચે કર્યું છે સાખ્ય જ્ઞાન તથા સ્વધર્મ જ્ઞાન આપી, શ્રી કૃષ્ણે અર્જુનની મમતા તોડી નાખી, જો તે મમતા બરાબર તુટી હોય—તોજ તે સુખ દુખને—લાભ—અલાભને અને જય તથા પરાજયને સરખા ગણી શકે મમતા દૂટે ત્યા પાપ અને પુણ્ય પણ સરખાજ ગણાય

અધિકારીના લેદથી શાસ્ત્રના વિષયનો લેદ કરી, શ્રી કૃષ્ણ હવે સાખ્યનો વિષય બધ કરી, કર્મયોગ સબધી આગળ કહે છે.

एषा तेऽभिहिता सांख्ये, बुद्धिर्योगे त्विमां मृणु ॥

बुद्ध्या युक्तो यया पार्थ, कर्मबन्धं प्रहास्यसि ॥ ૩૯

એષા તેઽભિહિતા સાંખ્યે, બુદ્ધિર્યોગે ત્વિમાંશાણુ ॥

બુદ્ધયા યુક્તો યયા પાર્થ, કર્મબન્ધ પ્રહાસ્યસિ ॥ ૩૯

(૩૮) પદ્મછંદ —એષા બુદ્ધિ—આ બુદ્ધિ અગર મમજાળ, અગર આવા પ્રકારનું જ્ઞાન સાચ્યે—સાખ્ય શાસ્ત્રાનુસાર એટલે પુણ્ય પ્રવૃત્તિના નિયમ પ્રમાણે તે અભિહિતા—તને કશું નુ—હવે—હમામ્ ચાંગે, શૃણુ—આ બુદ્ધિને કર્મયોગના નિયમ પ્રમાણે સાલજ પાર્થ—હે અર્જુન । યયા બુદ્ધયા—જે સમજણથી એટલે કર્મયોગવાળી સમજણથી ચુક્ત—જોડાએલો (૩) કર્મજ બન્ધ કર્મબન્ધ તમ્—કર્મબન્ધ કર્મના બધનને પ્રહા—સ્યસિ—ત્ય શકીશ

પદાનિ—એવા-તે-અભિહિતા-સાખ્યે-બુદ્ધિ-યોગે-તુ-ઇમાં-શૂણ્ણ
બુદ્ધયા-યુક્ત-ચયા-પાર્થ-કર્મજન-ધ-પ્રહાસ્યસિ

૪ (આ શ્લોકમા બુદ્ધિનો અર્થ 'જ્ઞાન' કરવો)

અર્થ—શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે હે અર્જુન ! આ પ્રમાણે તને સાખ્ય-માર્ગનું જ્ઞાન આપ્યું હવે યોગમાર્ગનું જ્ઞાન સાબળ યોગમાર્ગના જ્ઞાનયુક્ત કર્મ કરીશ તો, હે પાર્થ ! તું કર્મના બંધનને તણ શકીશ

વિવેચન—સાખ્ય સળધી, આ બીજા અધ્યાયના પુસ્તકની શરૂઆતમા, જરૂર પડતું વિવેચન કર્યું છે [નિષ્કામ કર્મ કરવાથી અત કરણની શુદ્ધિ થાય છે અત કરણની શુદ્ધિ ન હોય, ત્યાં સુધી જ્ઞાન અત કરણમા ઠરી શકતું નથી આ અધ્યાયના ૨૧ માં શ્લોકમા 'વેદાવિનાશિનં નિત્ય વિગેરે કહીને 'વિદ્વાનને કર્મ કરવાની જરૂર નથી' એવું સૂચન કર્યું હતું. આગળ-૩૧ માં શ્લોકમા 'સ્વધર્મમપિ ચાવેજ્ય' વિગેરે કહીને, પાછું કર્મ કરવાનું સૂચન કર્યું છે એ પ્રકારના ઉપદેશના સમાધાનરૂપે, આ શ્લોક છે યોગ અને કર્મ સળધી નાના પુસ્તકો તૈયાર કરીને આપની સેવામા મૂક્યા છે હજી ન વાંચ્યા હોય તો વાંચજો જીજ્ઞાસુ છતાં ખરીદી ન શકતા હો, તો દિવગીર થવા જેવું છે સુમુ-ક્ષ્મોનું સાચું ધન પુસ્તકો છે કર્મ તો સૌ કરે છે, પણ નિષ્કામ કર્મ કરવાના વિચાર, જ્ઞાન વિના નહીં થાય આ પ્રમાણે જ્ઞાન અને કર્મ એ બેઉનું જોડાણ, તે કર્મયોગ-એટલે જ્ઞાનયુક્ત કર્મ કરવાની 'પદ્ધતિ'નું બીજું નામ 'કર્મયોગ' આ વાતને વધારે સ્પષ્ટ કરવાના હેતુથી, ૩૯ માં અધ્યાયનો ૩૯ શ્લોક જોઇએ— 'લોકેઽસ્મિન્નિવિધા નિષ્ઠા' વિગેરેથી શ્રી કૃષ્ણ સૂચવે છે કે— આ સાખ્ય કપિલનું નર્યું વેદાત નથી તેમ આ 'યોગ' શબ્દથી પાતળજ યોગ છે, એમ પણ નથી. ત્યારે સાખ્ય અને યોગનો અહીં શું અર્થ સમજાય છે તે સાબળો—સાંખ્ય

એટલે ‘સન્યાસ માર્ગ’ અને ‘યોગ’ એટલે ‘કર્મ માર્ગ’ સામ્યથી
જે પ્રાપ્ત થાય છે, તે યોગથી પણ પ્રાપ્ત થાય છે, એવું શ્રીકૃષ્ણ
આ પ-પમા શ્લોકમાં કહે છે તેજ અધ્યાયના બીજા શ્લોકની બીજી
લીટીમાં, કર્મ સન્યાસના કરતા કર્મ-યોગ ઉત્તમ છે એવું પણ કહે
છે તેજ અધ્યાયના છઠ્ઠા શ્લોકમાં, કર્મયોગ વિનાનો સન્યાસ,
દુ ખર છે, એવું કહે છે તાત્પર્ય-જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા પછી પણ,
નિષ્કામબુદ્ધિથી હમેશા કર્મ કરતા રહેવું ગીતાના છેવટના
અધ્યાય સુધી, અનેક કારણો બતાવીને, અને અનેક શકાઓનું
નિરાકરણ કરીને, જ્ઞાન થયા પછી પણ નિષ્કામ કર્મનો ત્યાગ ન
કરવો, એવો ઉપદેશ શ્રીકૃષ્ણનો ચાલુ રહેશે, તે લક્ષમાં રાખવું

નેહાભિક્રમનાશોઽસ્તિ, પ્રત્યવાયો ન વિદ્યતે ॥

સ્વલ્પમપ્યસ્ય વર્મસ્ય, ત્રાયતે મહતો ભયાત્ ॥૪૦ા

નેહાભિક્રમનાશોઽસ્તિ, પ્રત્યવાયો ન વિદ્યતે ॥

સ્વલ્પમપ્યસ્ય ધર્મસ્ય, ત્રાયતે મહતો ભયાત્ ॥૪૦ા

પદાનિ—ન-ઈહ-અભિક્રમનાશ —અસ્તિ-પ્રત્યવાય —ન-વિદ્યતે

સ્વલ્પ —અપિ—અસ્ય—ધર્મસ્ય—ત્રાયતે—મહત —ભયાત્

અર્થ—વળી હે અર્જુન ! ‘ઈહ’ એટલે આ કર્મયોગની
બાબતમાં-કરેલું કર્મ નિષ્ક્રમ જતું નથી તેમાં દોષની (પણ)
પ્રાપ્તિ થતી નથી આ પ્રમાણે કરેલા કર્મરૂપી ધર્મનું જરાપણ
પાલન થયું હોય, તો તે કર્મ મોટા ભયથી રક્ષણ કરે છે

વિવેચન—એવી, વેપાર વિગેરે લોકીક કર્મ, કરનારને કાંઈ

(૪૦) ૫ રૂંછે.—ઈહ-આ નિષ્કામકર્મની બાબતમાં-અભિક્રમસ્ય
નાશ અભિક્રમનાશ —આરભતો નાશ, એટલે કાંઈ કર્મ કર્યું તેના ફળનો
નાશ ન અસ્તિ-નથી પ્રત્યવાય-ફાપ ન વિદ્યતે-નથી અસ્ય ધર્મસ્ય
સ્વલ્પમ્ અપિ-આ નિષ્કામ કર્મરૂપી ધર્મનું થોડું સરખું કાર્ય પણ
મહત્ત્વ મળ્યાત્-મોટા ભયમાંથી ત્રાયતે—રક્ષણ કરે છે.

વખત ફળ મળે અને કોઈ વખત મળતું પણ નથી. સ્વર્ગાદિક સુખ માટે કરેલા યજ્ઞાદિકર્મ, જે તે કર્મના કાંઈ ખામી આવી જાય છે તો, પૂણ્યને બદલે પાપની પાત્રી આવે છે તે બેઉ પ્રકારથી નિષ્કામ કર્મનો પ્રકાર જુદો છે એટલે-તેમાં કાંઈ દોષ હોય, તો તેનું પાપ લાગતું નથી. કોઈપણ વેપારમાં જે નફાના ધણી થાય છે તેને જોટ પણ વેઠી લેવી પડે છે, તેમ નિષ્કામકર્મ કરનાર પુરૂષ, તે કર્મમાંથી પ્રાપ્ત થતા, પુણ્યમાં મમતા રાખતો નથી, તેથી તેને, તે કર્મના દોષના પાપનો ભય હોતો નથી કર્મ માર્ગમાં એક જન્મમાં સિદ્ધિ ન મળે, તો પણ કર્મ વ્યર્થ જ નથી તે સબધી વિશેષ ખુલાસો, ગીતાના અ. ૬-૪૦ થી ૪૬ માં કર્યો છે આગળ સાતમાં અધ્યાયના ૧૯ માં શ્લોકમાં 'ब्रह्मना जन्मनामन्ते ज्ञानवान्मा प्रपद्यन्ते विभेदेथा सूयवे छे કે- કરેલા કર્મરૂપ ધન, જીવને છેવટમાં પરમાત્માની પ્રાપ્તિ કળાવે છે હવે નિશ્ચયનું જ્ઞાન કરાવે છે

व्यवसायात्मिका बुद्धि-रेकेह कुरुनन्दन ॥

बहुशाखा अनन्ताश्च, बुद्धयोऽव्यवसायिनाम् ॥४१॥

व्यवसायात्मिका बुद्धि-रेकेह कुरुनन्दन ॥

બહુશાખા અનન્તાશ્ચ, બુદ્ધયોઽવ્યવસાયિનામ્ ॥૪૧॥

પદાનિ—વ્યવસાયાત્મિકા—બુદ્ધિ—એકા—ઇહ—કુરુનન્દન,

બહુશાખા.—હિ—અનન્તા —ચ—બુદ્ધય, —અવ્યવસાયિનામ્

(૪૧) પદ્મછંદ—[વ્યવસાય (નિવસ) આત્મા યસ્યા સા વ્યવસાયાત્મિકા] વ્યવસાયાત્મિકા એકા બુદ્ધિ—નિશ્ચયવાળી બુદ્ધિ—મમજીવું અગર જ્ઞાન, એક છે—ઈહ—આ નિષ્કામ કર્મ અગર મોક્ષમાર્ગમાં કુરુનન્દન—હે અર્જુન હિ અને નાસ્તિ વ્યવસાય એવામ્ તે અવ્યવસાયિન, તેવામ્ અવ્યવસાયિનામ્—આત્મનત્ત મિવાય બીજા પદાર્થો માટે મથનારા એટલે મકામ બકતોની વૃથાય—બુદ્ધિઓ [વિહવ્ય શાસ્ત્ર યાસામ્ તા. બહુશાસ્ત્રા] બહુશાખા અનન્તા ચ—ધણી ફાટાવાળી તથા અસખ્ય

[બુદ્ધિ એટલે ‘ જ્ઞાન અગર સમજણ ’ સમજવું અને ‘વ્યવસાય’ એટલે ‘નિશ્ચય’ અગર ‘વ્યવસ્થા’ સમજવું. કર્મમાર્ગમા બે ફાટા છે એક નિશ્ચયવાળી સમજણ અગર ઠરેલ બુદ્ધિ, અને બીજી નિશ્ચય વિનાની સમજણ. આત્મતત્ત્વ અગર મોક્ષ માટે જે પ્રયત્ન થાય, તે ઠરેલ બુદ્ધિ ગણાય, અને મોક્ષ સિવાય અનેક સુખો માટે જે કર્મ—અગર પ્રયાસ થાય, તે નિશ્ચય વિનાની બુદ્ધિ આત્મતત્ત્વ અથવા મોક્ષ માટે જે કર્મ થાય તે નિષ્કામ કર્મ, અને તે સિવાયના સુખ માટે જે કર્મ થાય તે સકામ કર્મ નિષ્કામ કર્મ કરનારને એક પરમાત્માજ દ્યેય-પ્રાપ્ત કરવાના—હોય છે અને સકામ કર્મ કરનારને અનેક સુખો દ્યેય હોય છે કારણ કે સુખો અગર વિષયોને કદિ સંતોષ હોતો નથી આટલી વાત બરાબર સમજાય પછી આ શ્લોકનો અર્થ કરીએ]

અર્થ—શ્રીકૃષ્ણ કહે છે હે કુરુનંદન ! આ સ સારમા કર્મ કરવામા બે પ્રકારની સમજણ અગર બુદ્ધિ હોય છે એક બુદ્ધિ, પરમાત્માની પ્રાપ્તિ અર્થે અનન્ય લાવથી, કર્મો કર્યા કરે છે, અને બીજી—નિશ્ચય વિનાના પુરુષોની ઘણા ફાટાવાળી સમજણા અનેક પ્રકારની—એટલે—અનેક પ્રકારના સુખો માટે—બુદ્ધિ બુદ્ધિ હોય છે.

વિવેચન—નિશ્ચયવાળી બુદ્ધિનો અર્થ આપણે ‘ઠરેલ બુદ્ધિ’ કર્યો તેનો બીજો અર્થ ‘સદ્બુદ્ધિ’ પણ થાય છે આવી સદ્બુદ્ધિ એટલે—પરમાત્માને પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા—ઘણા પુણ્યના ફળરૂપે હોય છે જેમ નાનકડા દિવો મોટા ઘરને પ્રકાશ આપે છે, તેમ થોડી સદ્બુદ્ધિ પણ ઘણો પ્રકાશ આપે છે હીરામોતી કરતા પણ સદ્બુદ્ધિ મોઢી છે

મોક્ષવાણી પાનુ ૪૫. ચોપાઈ

જ્યાં સુમતિ ત્યાં સપત્તિ નાના, જ્યાં કુમતિ ત્યાં વિપતિ નિહાના.

શ્રુતિ પણ કહે છે.

મનો હિ ત્રિવિધં પ્રોક્તં, શુદ્ધં ચાશુદ્ધમેષ ચ ।
અશુદ્ધં કામસંકલ્પ, શુદ્ધં કામવિવર્જિતં ॥

અર્થ—મન બે પ્રકારનું છે—એક સુખોની નાના પ્રકારની કામનાઓથી બ્રહ્મ, અને બીજું સુખોની કામના રહીત એટલે પરમાત્મામાં જોડાએલું.)

ધણુ સાબળ્યા છતાં, ધણુ બાપ્યા છતાં, જેઓની યુદ્ધિ પરમાત્મામાં કરી નથી—એટલે—જેઓને નિઃકામકર્મ કરવા ગમતા નથી—તેવા સકામ પુરુષોની સ્થિતિનું વર્ણન, હવે નીચેના શ્લોકોમાં શ્રી કૃષ્ણ કહે છે

યામિમાં પુષ્પિતાં વાચં, પ્રવદંત્યવિપશ્ચિતઃ ॥

વેદવાદરતાઃ પાર્થ, નાન્યદસ્તીતિ વાદિનઃ ॥ ૪૨ ॥

યામિમાં પુષ્પિતાં વાચ, પ્રવદંત્યવિપશ્ચિત ॥

વેદવાદરતા પાર્થ, નાન્યદસ્તીતિ વાદિનઃ ॥ ૪૨ ॥

પદાનિ—યા—ધમા—પુષ્પિતા—વાચ—પ્રવદંતિ—અવિપશ્ચિત—

વેદવાદરતા—પાર્થ—ન—અન્યત્—અસ્તિ—ધતિ—વાદિન— ૪૨

(૪૨) પદછંદ—પાર્થ—હે અર્જુન ! યામ્ હમામ્ વાચં જે આવી વાણીને (હવે વાણીના વિશેષણ સાબળે) પુષ્પાણિ સજાતાનિ યસ્યા સા પુષ્પિતા, તામ્ પુષ્પિતામ્—ફળ આપવાવાળી એટલે રમણીય જન્માનિ ચ કર્માણિ ચ જન્મકર્માણિ, જન્મકર્માણિ, એવ ફલોનિ પ્રદદાતિ इति જન્મકર્મફલપ્રદા, તામ્ જન્મકર્મફલપ્રદામ્—જન્મ કર્મફળી ફળને આપનારી ક્રિયાણામ્ વિશેષા (વિસ્તાર) ક્રિયાવિશેષા તૈઃ बहुला, ક્રિયાવિશેષबहुला, તામ્ ક્રિયાવિશેષबहुला—નાના પ્રકારના કર્મોના વિસ્તારને સુચવતી ભોગજ્ઞ એશ્વર્ય ચ ભોગૈશ્વર્યે, તયોઃ ગતિઃ ભોગૈશ્વર્યગતિ તામ્—ભોગૈશ્વર્યગતિ] ભોગૈશ્વર્યગતિ પ્રતિ-

કામાત્માનઃ સ્વર્ગપરાઃ, જન્મકર્મફલપ્રદામ્ ॥
ક્રિયાવિશેષબહુલાં, ભોગૈશ્વર્યગતિ પ્રતિ ॥ ૪૩

કામાત્માનઃ સ્વર્ગપરા, જન્મકર્મફલપ્રદામ્ ॥
ક્રિયાવિશેષબહુલાં, ભોગૈશ્વર્યગતિ પ્રતિ ॥ ૪૩

પદાન્તિ—કામાત્માન -સ્વર્ગપરા -જન્મકર્મફલપ્રદામ્
ક્રિયાવિશેષબહુલા-ભોગૈશ્વર્યગતિ-પ્રતિ-(૪૩)

અર્થ—હે અર્જુન ! વેદમા કહેલા સકામ કર્મોના યથાર્થ ભાવને નહી સમજીને, તે કર્મો તથા તે કર્મોના ફળના વખાણ કરનારા, અને તેમાજ આનંદ માની, વેદમા એ વિના બીજી વિશેષ જણવાનું નથી' એવું યોલનારા, મીઠીમીઠી-લલચાવનારી વાતો ડરે છે બિષયોની કામનાવાળા અને સ્વર્ગ પ્રાપ્તિનેજ પોતાનું સમગ્ર કર્તવ્ય માનનારા, આ પુરૂષો ભોગ તથા મૈશ્વર્ય મેળવવા માટે, જન્મ તથા કર્મના ફળને આપનારી, તથા જેમા ઘણી ક્રિયાઓ સમાયેલી છે, એવી અનેક લાખી લાખી ક્રિયાઓ કંવાનું કહે છે

વિવેચન—‘વેદવાદ’ એટલે સકામ કર્મ સંબંધી વેદમા કરેલી આજ્ઞાઓ—જેવીકે—વાયવ્ય શ્વેતમાલભેત મૂનિકામ -વૈભવની ઇચ્છાવાળા યજમાને, વાયુ, જેનો દેવ છે એવા શ્વેત પશુને યજ માટે લેવો એવી રીતે ઇંદ્રની પદવી માટે અમુક ક્રિયાઓ કરવી

ભોગ અને મૈશ્વર્યની પ્રાપ્તિ થાય તેવે રસ્તે યોગનાગી (વાણી) ને [ન વિપશ્ચિત અવિપશ્ચિત -ગૃહ્ય નહિ સમજનારા, ઉપલડીયા જ્ઞાનવાળા વેદસ્ય વાદે રતા-વેદના અર્થના વાદમા પ્રીતિવાળા ન અન્યત્ર અસ્તિ ઇતિ વાદિન (વદન્તિ ઇતિ વાદિનઃ)—કર્મના ફળ પ્રાપ્તિ કંવા સિવાય, બીજી આગળ કાંઈ છેજ નહી એમ કહેનારા કામ એવ આત્મા એષામ્ તે કામાત્માન-કામનાવાળા સ્વર્ગ પર પ્રધાત એષામ્ તે સ્વર્ગપરા-સ્વર્ગનેજ શ્રેષ્ઠ માનનારા, પ્રવદન્તિ-બોલે છે અમર કહે છે

પ્રતિપતા નાચે-કેશુડાના કુલથી શોભતા ખાખરાના વૃક્ષ જેવી
મધુર-લલયાવનારી વાણી. ‘ જન્મકર્મ ’ એટલે જન્મ, મૃત્યુ,
સુખદુઃખ વિગેરે ‘ ગતિ ’ નો અર્થ ‘ પ્રાપ્તિ ’ થાય છે

ભોગૈશ્વર્યપ્રસક્તાના, તયાઽપહૃતચેતસામ્ ॥

વ્યવસાયાત્મિકા બુદ્ધિઃ, સમાધૌ ન વિધીયતે ॥ ૪૪ ॥

ભોગૈશ્વર્યપ્રસક્તાનાં, તયાઽપહૃતચેતસામ્ ॥

વ્યવસાયાત્મિકા બુદ્ધિ, સમાધૌ ન વિધીયતે ॥ ૪૪

પદાનિ—ભોગૈશ્વર્યપ્રસક્તાના-તયા-અપહૃતચેતસામ્-

વ્યવસાયાત્મિકા-બુદ્ધિ -સમાધૌ-ન-વિધીયતે-(૪૪)

અર્થ—ભોગ અને ઐશ્વર્યમાં આસક્ત ચિત્તવાળા, તથા નાના
પ્રકારની કામનાઓથી, જેઓના ચિત્ત મોહ પામી ગયા હોય,
તે પુરૂષોને, આત્મતત્ત્વના નિશ્ચયવાળી બુદ્ધિ, અત કરણમાં હોતી
નથી—એટલે—તેઓને મોક્ષ સંબંધી વિચાર થતો નથી

વિવેચન—ટીકાકારો ‘ સમાધિ ’ ના ઘણા અર્થ કરે છે,
પણ તેનો અર્થ ‘ અત કરણ ’ અગર ‘ અતર ’ કરવો તે ઠીક છે
ઉપર જણાવેલા ત્રણે શ્લોકો મળીને, એકજ વાક્ય બને છે અને
એકજ ભાવ સૂચવે છે ત્રણે શ્લોકમાં જ્ઞાન વિનાના કર્મોની એટલે
સદાકાળ સકામકર્મે જ્ઞાનની નિહા છે ગીતા અ ૯-૨૧ માં ‘ તે તં
મુક્તવા સ્વર્ગલોક વિશાલ વિગેરેથી ‘ સકામકર્મ ભલે સુખ આપ-
નારા છે ખરા, પણ જન્મમરણ આપનારા છે ’ એવું સૂચવ્યું છે.
મુડક ઉપનિષદમાં ૧-૨-૧૦ માં કહે છે કે—

(૪૪) પદ્મછંદ — ભોગશ્ચ ઐશ્વર્ય ચ ભોગૈશ્વર્યે, તયો (તેમાં)
પ્રસક્તા તેષામ્ ભોગૈશ્વર્યપ્રસક્તાના—ભોગ તથા ઐશ્વર્યમાં આસક્ત
ગણવાવાળી-તયા-તે વાણીથી-અપહૃતાનિ ચેતાસિ તેષામ્ તે અપ-
હૃતચેતસ તેષામ્-જેમના ચિત્ત મોહ પામી ગયા છે તેઓની વ્યવસા-
યાત્મિકા બુદ્ધિ—આત્મતત્ત્વના નિશ્ચયવાળી બુદ્ધિ, સમાધૌ ન વિધી-
યતે-અતરમાં હોતી નથી.

इष्टापूर्तं मन्यमाना वरिष्ठ, नान्यच्छ्रेयो वेद्यन्ते प्रमूढा ।
नाकस्य पृष्ठे ते सुकृतेऽनुमृत्वेमं लोकं हीनतरं विंशति ॥

[અર્થ—યજ્ઞયાગાદિક તથા વાવ, કુવા, ધર્મશાળા વિગેરે કરા-
વવા એટલુંજ શ્રેષ્ઠ છે એવું જે જાણે છે, અને તે સિવાય ખીનું
કાંઈ પણ કલ્યાણકારી નથી, એવું માનનારા મૂઢ લોકો । સ્વર્ગમા
પૂણ્યનો ઉપયોગ કરીને, આ લોકમા અગર, આથી હલકા લોકમા
પાછો આવે છે—જન્મ લે છે

કંઠ ૨-૫, ઇશ ૯-૧૨, વિગેરે ધણે ઠેકાણે ઉપનિષદોમા,
તથા શ્રીમદ્ ભાગવતમા પ્રાચિનજહિં રાજાનો અને નારદનો સવાદ,
સકામ કર્મ મોક્ષ પ્રાપ્તિમા વિદ્ય કરનારા છે, એવું સૂચવે છે

त्रैगुण्यविषया वेदा, निस्त्रैगुण्यो भवार्जुन ॥

निर्द्वंद्वो नित्यसत्त्वस्थो, निर्योगक्षेम आत्मवान् ॥ ૪૫ ॥

त्रैगुण्यविषया वेदा, निस्त्रैગુણ્યો ભવાર્જુન ॥

નિર્દ્વંદ્વો નિત્યસત્ત્વસ્થો, નિર્યોગક્ષેમ આત્મવાન્ ॥ ૪૫

પદ્ધાનિ—ત્રગુણ્યવિષયા -વેદા -નિસ્ત્રૈગુણ્ય -ભવ-અર્જુન

નિર્દ્વંદ્વ -નિત્યસત્ત્વસ્થ -નિર્યોગક્ષેમ -આત્મવાન્ ॥

અર્થ—હે અર્જુન! કર્મકાંડ સ્વખી ઉપદેશ, વેદના જે ભાગોમા
સૂચવ્યો છે તે ભાગો, (ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે) સત્ત્વ, રજઃ

(૪૫) પદ્મ-છેદ-ત્રયશ્રતે ગુણાશ્ચ ત્રિગુણા, ત્રિગુણા યથા
ત્રૈગુણ્ય, ત્રૈગુણ્ય વિષય યેષામ્ તે ત્રૈગુણ્યવિષયા] ત્રૈગુણ્યવિષયા
વેદા—ત્રણ ગુણને વિષય કરનારા કર્મકાંડરૂપી વેદના ભાગો. નિર્ગત
ત્રૈગુણ્યં યસ્માન્ સ નિસ્ત્રૈગુણ્ય-નિર્ગુણ્ય અર્જુન ભવ-હે અર્જુન થા
નિર્ગતં દ્વંદ્વ યસ્માન્ સ નિર્દ્વંદ્વ-સુખદુઃખરૂપી બેડાથી રહિત નિત્ય
સત્ત્વે તિષ્ઠતિ इति નિત્યસત્ત્વસ્થ—અચળ સતિવાળો નિર્ગતો
યોગક્ષમો यस્ય સ નિર્યોગક્ષેમ-મેળવવું અને મેળલાને સાચવવું તે
બેઉ વાતની ચિતા જેમાથી માલી ગઈ છે એવો પ્રજાસ્ત આત્મા यस્ય
સ આત્મવાન્ આત્માર્માં વિશ્વાસવાળો.

અને તમમ-એવા ત્રણ ગુણોની ખાખતોથી ભરેલા છે, માટે તે ગુણો રહિત, સુખદુઃખોના દ્વંદ્વોથી રહીત, સદા શાંતિવાળો, યોગ તથા ક્ષેમાદિ સ્વાર્થમાં ખુડી ન મરતા, આત્મનિષ્ઠ થા-એટલે-આ સસારના સુખોથી જે કાંઈ આગળ છે તે સુખ માટે પ્રયાસ કર

વિવેચન—‘યોગ ક્ષેમ રહીત થઈએ તો ખાઈએ શું?’ એવી શકાનો જવાબ, આગળ નવમા અધ્યાયના ૨૨ ના શ્લોકમાં શ્રીકૃષ્ણ આપે છે કે-યાગક્ષેમં ब्रह्म्यहं-(હું તેને જે જોઈએ તે, મેળવી આપુ છઉં અને મેળવેલાનું રક્ષણ પણ કરૂં છઉં) આ ‘યોગક્ષેમ’ શબ્દ મહા ભા શાંતિ પર્વ ૩૪૮-૭૨ માં છે અહીં કર્મની નીદા નથી-એટલે કર્મનો ત્યાગ કરવાની આજ્ઞા નથી-પણ કર્મના ફળમાં મમતા રાખવાની મના છે ગીતા અ ૧૮-૬ માં છેવટે આ પ્રમાણે જ શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા છે ભાગવત ૧૧-૩-૪૬ ગીતા અ. ૧૭-૧૧ માં આ સખધી આવાજ ખુલાસા છે

यावानर्थ उदपाने, सर्वतः संप्लुतोदके ॥

तावान् सर्वेषु वेदेषु, ब्राह्मणस्य विजानतः ॥ ૪૬

यावानर्थ उदपाने, सर्वतः संप्लुतोदके ॥

तावान् सर्वेषु वेदेषु, ब्राह्मणस्य विजानत ॥ ૪૬

પદાનિ—યાવાન્-અર્થ -ઉદપાને-સર્વત -સંપ્લુતોદકે-

તાવાન્-સર્વેષુ-વેદેષુ-બ્રાહ્મણસ્ય-વિજાનત -

[જેમ નાનાનાના જળાશયોમાં કોઈમાં સ્નાન તો કોઈમાં પાન ઇત્યાદિ જુદિ જુદિ ક્રિયાઓ થાય છે, અને તે તમામ ક્રિયાઓ

(૪૬) પદછેદ —યાવાન્—જેટલું ઉદકાનામ્ પાન (સ્નાન) ઉદપાન, તસ્મિન્—ખાખોટીયામાં અગર નાના સરોવરમાં સર્વત -સર્વ તરફથી સંપ્લુત ઉદક તસ્મિન્ તત્, તસ્મિન્-મોટા જળાશયમાં. તાવાન્-તેટલું સર્વેષુ વેદેષુ-સર્વ વેદમાં [વિજાનાતિ इति विजानन् तस्य विजानत] વિજાનત બ્રાહ્મણમ્ય-વેદને જાણવાવાળા બ્રાહ્મણનું

મોટા જળાશયમા થાય છે, તેમ સકામ કર્મ કરનારને સકામ કર્મ કરવાથી જે જે સુખ મળે છે, તે તમાણુ સુખનો ભંડાર, નિષ્કામ કર્મ કરી, પ્રભુ પરાયણ રહેનારને મળી શકે છે, એ વાત આ શ્લોકમા છે]

અર્થ—જેમ થોડા જળવાળા સ્થાનમા જેટલુ કાર્ય સરે છે, તેટલુ કાર્ય, સર્વભણીથી ભરાએલા મોટા સરોવરમા પણ થાય છે તેમ સર્વ વેદોમા કહેલા કામ્ય માર્ગોથી, જે સુખ પ્રાપ્ત થાય છે, તે તમામ સુખ, બ્રહ્મ જાણનાર તત્ત્વવિદ્ પુરૂષને મળે છે । જીને એવો અર્થ પણ થાય છે કે—જેમ જળભરી નદીને કાઠે બેઠેલા પુરૂષ કુવાને શોધતો નથી, તેમ બ્રહ્માનંદની પ્રાપ્તિ થાય એવા સાધનો—અગર એવી સમજણ—જેની પાસે હોય, તે પુરૂષ કામ્ય કર્મ કરવા લલચાતો નથી.

વિવેચન—‘ एतस्यैवानन्दस्यान्यानि मृतानि मात्रामुपजीवति’

શ્રુતિ કહે છે કે—“ આ મહાન્ આનંદના અશ માત્રમા સર્વે જીવો આનંદ પૂર્વક જીવે છે. છાદોગ્ય ઉપનિશદના ૪ થા પ્રકરણના પેલા ખંડના ૪ થા મત્રમા—

‘ नर्वं तत् अभिस्तमेति यत् किञ्चित् प्रजा
माधु कुर्वन्ति यस्तद्वेद यत् स वेद ’

અર્થ—“ લોકા જે કાંઈ શુભ કર્મ કરે છે, તેનુ સમગ્ર બ્રહ્મજ્ઞાનમા અતબૂત થાય છે ” મોક્ષવાણી પાનુ ૭૦

શુર વસિષ્ઠ શ્રી રામને કહે છે કે—

ચોપાઈ

જપ તપ નિયમ યોગ વ્રત ધર્મા, શ્રુતિ સભવ નાના વિધિ કર્મા,
જ્ઞાન, દયા, દમ, તિરથ, સજ્જન, જહું લગી ધર્મ કહે શ્રુતિ સજ્જન,
આગમ નિગમ પુરાણ અનેકા, પઢે સુનેકર કુલ પ્રભુ એકા,
તવ પદ પકજ પ્રીતિ નિરતર, સખ સાધન કર ફલ યહ સુદર.
છુટે મલ કી મલહીકે ધોયે, ધૂત કિ પાવ કોઈ વારિ વિલોયે,

પ્રેમશક્તિજલ ધીનુ રઘુરાઇ, અવ્યતર મલ કપાહુ ન બાઇ
સોઇ સર્વજ તજ સોઇ પડિત, સોઇ ગુણજ વિજ્ઞાન અખંડીન;
દક્ષ સકલ લક્ષણુ યુત સોઇ, બકે પદસરોજ રતિ હોઇ

મહા ભા શા. ૨૪૧-૧૦ શુક તથા વ્યાસના જ્ઞાન અને
કર્મના ન્યુનાધીકપણાના સવાદમા-ન તે (જ્ઞાનિન) કર્મ પ્રશસતિ
કૂપ નચામ પિબન્નિવ-નદિમાથી જેમને પાણી પીવા મળે છે તે
જેમ કુવાની પરવા કરતો નથી, તેમ જાની પુરૂષો કામ્ય કર્મના
વખાણુ કરતા નથી, એટલે તેઓ કામ્ય કર્મથી લલચાતા નથી
તેમજ પાડવી ગીતાના ૧૭ મા શ્લોકમા કહે છે કે—ભગવાનને
છોડીને બીજા દેવોની ઉપાસના કરે છે તે—

નૃવિતો જાહનવીતીરે કૂપ વાચ્છતિ ધુર્મતિ ॥

[ગગા કીનારે તરસ લાગે છે ત્યારે મૂરખ પુરૂષ કુવો
શોધવા નીકળે છે] બ્રહ્મનદ સ્વામી કહે છે કે—

(રાગ-ગજલ તાલ ૩)

તેરી શરણુમે આયકે-પ્રીર આશ કીસકી કીજીએ
પ્રીર આશ કીસકી કીજીએ'—પ્રીર આશ કીસકી કીજીએ-તેરીં
નહીં દેખ પડનાહે મુજે, દુનિયામે તેરી જ્ઞાનકા
ગગા કીનારે બેઠકે-કિમ કૃપકા જલ પીજીએ ?-તેરીં
વિગેરેં

જ્યા આખો દિવસ ઘરમા નળનું પાણી આવતુ હોય-ત્યા કુવો
કોણ ખોદાવે ? ભાગવત તથા રામાયણમા આવા ઘણા દાખલા
છે આગળ એથા અધ્યાસના (૩૩) મા શ્લોકમા કહે છે કે—

સર્વ કર્માર્થિલ પાર્થ । જ્ઞાને પરિસમાપ્યતે ॥

અર્થ—સર્વ કર્મોનો જ્ઞાનમા સમાપ્ત થાય છે

આ ૪૬ મા શ્લોકમા સાવધાનતા સેવવા જેવી એ છે કે-કર્મ
કરવાની ના નથી પણ, તે કર્મના ફળમા, આસક્તિ રાખવાની ના

છે અને તે સંબંધી વિશેષ ખુલાસો ૪૭ માં શ્લોકમાં કરે છે તે સાવધાનતા પૂર્વક સાંભળો.

કર્મણ્યેવાધિકારસ્તે, મા ફલેષુ કદાચન ॥

મા કર્મફલહેતુર્ભૂત-મા તે સંગોઽસ્ત્વકર્મણિ ॥ ૪૭ ॥

કર્મણ્યેવાધિકારસ્તે, મા ફલેષુ કદાચન ॥

મા કર્મફલહેતુર્ભૂત-મા તે સંગોઽસ્ત્વકર્મણિ ॥ ૪૭ ॥

પદાનિ—કર્મણિ—એવ—અધિકાર—તે—મા—ફલેષુ—કદાચન

મા—કર્મફલહેતુ—ભૂ—મા—તે—સંગ—અસ્તુ—અકર્મણિ—

અર્થ—હે અર્જુન ! તારો કર્મમાજ્ઞ અધિકાર છે—પણ—તે કર્મના ફળમાં કદિ તારો અધિકાર નથી—એટલે—ફળ આપવું કે ન આપવું, તે તારા તાબાની વાત નથી—એટલે—તારે ફળની આશા રાખી કર્મ કરવું નહિ અને કર્મ ન કરવામાં તને પ્રીતિ (પણ) ન થાયો—એટલે—તું કર્મનો ત્યાગ કરી, આજમુ બનીને બેસી રહે, એવો મારો અભિપ્રાય નથી મારૂં કહેવું એટલું જ છે કે—કર્મો કર પણ તેમાં આસક્ત ન થા એટલે—કર્મના ફળની વાત નથી બધા નહીં.

વિવેચન—અતર શુદ્ધિને માટે નિષ્કામ કર્મની તારે જરૂર છે, માટે હાલ તે કર આ શ્લોકમાં ઉપર કહેલા શ્લોકોનું રહસ્ય ઘણીજ યુક્તિથી ગોઠવી દીધું છે ત્યાગો ન યુક્ત રહ કર્મસુ નાપિ રાગ (યોગ ૫-૫-૫૪)—‘કર્મનો ત્યાગ્ય કરવો તે ઠીક નથી, અને તેના ફળમાં રાગ રાખવો તે પણ ઠીક નથી આનુ નામજ

(૪૭) પદ્મછંદ — કર્મણિ યથા-કર્મમાજ્ઞ તે અધિકાર — તારો અધિકાર કદાચન ફલેષુ મા-કદિપણ ફળમાં (તારો અધિકાર) નહીં. કર્મણામ્ ફલોનિ કર્મફલાનિ, કર્મફલાનિ યથા હેતુ (પ્રયોજન) યસ્ય સ કર્મફલહેતુ-કર્મના ફળમાં આશા રાખનારો મા મૂ-ન થા. અકર્મણિ—કર્મ ન કરવામાં તે સંગ મા અસ્તુ તારી ઇચ્છા ન થાયો.

‘કર્મયોગ’, અને આ બાબત દઢ કરવા માટે આમજ ગીતામાં ઘણા શ્લોકો આવશે

‘કર્મના ફળની આશા ન રાખવી અને કર્મ કરવું’ તે વાત કેમ બની શકે ? તેનો ખુલાસો ખ્યારા શ્રીકૃષ્ણ કરે છે કે—

योगસ્યઃ કુરુ કર્માણિ, સંગં ત્યક્ત્વા ધનંજય ॥

સિદ્ધયસિદ્ધયોઃ સમો ભૂત્વા, સમત્વં યોગ ઉચ્યતે ॥ ૪૮ ॥

યોગસ્ય કુરુ કર્માણિ, સંગં ત્યક્ત્વા ધનંજય ॥

સિદ્ધયસિદ્ધયો સમો ભૂત્વા, સમત્વં યોગ ઉચ્યતે ॥ ૪૮ ॥

યોગસ્યઃ-કુરુ-કર્માણિ-સંગ-ત્યક્ત્વા-ધનંજય-

સિદ્ધયસિદ્ધયો -સમ-ભૂત્વા--સમત્વ-યોગ-ઉચ્યતે

[હર્ષશોકમા સમાનતા એ પ્રભુતાનું લક્ષણ છે તે સમાનતાને આ શ્લોકમા ‘યોગ’ કહ્યો છે યોગસ્ય એટલે તે પ્રભુતાના લક્ષણમા રહીને એટલે-ફળ મળે અગર ન મળે, તેમા સમાન વૃત્તિ રાખીને કુરુ કર્માણિ-કર્મ કર આ વાતને વધારે દઢ કરવાના હેતુથી ફરી કહે છે કે—સંગ ત્યક્ત્વા કુરુ કર્માણિ—ફળની આશા છોડીને કર્મ કર આટલી વાત સમજ્યા પછી આ શ્લોકનો અર્થ સાબળો]

અર્થ—હે ધનંજય ! યોગમા રહીને, એટલે ફળ મળો અગર ન મળો, તે બન્ને બાબતમા, સમાનતા-હર્ષશોક રહીતપણુ-પ્રાપ્ત કરીને, કર્મ કર આ પ્રકારનું, સમત્વ-હર્ષશોક રહિતપણુ—તેનું નામજ ‘યોગ’ કહેવાય છે

(૪૮) પદ્મઉદ્ઘૃતઃ--ધનંજય-હે અર્જુન ! યોગસ્ય કુરુ કર્માણિ-યોગમા સ્થિર થઇને કર્મો કર સંગ ત્યક્ત્વા-ફળમાથી આમકિત તણને સિદ્ધિ અસિદ્ધિ સિદ્ધયસિદ્ધી, તયો સિદ્ધયસિદ્ધયો-સિદ્ધ અને અસિદ્ધિમા સમ ભૂત્વા-હર્ષ-શોક રહિત થઇને સમત્વ યોગ ઉચ્યતે સમાન ભાવ કરવો તેનું નામજ યોગ કહેવાય છે

દૂરેણ હાવરં કર્મ, બુદ્ધિયોગાદ્ધનંજય ॥

બુદ્ધૌ શરણમન્વિચ્છ, કૃપણાઃ ફલહેતવઃ ॥ ૪૯ ॥

દૂરેણ હાવરં કર્મ, બુદ્ધિયોગાદ્ધનંજય ॥

બુદ્ધૌ શરણમન્વિચ્છ, કૃપણા ફલહેતવઃ ॥ ૪૯ ॥

પદાનિ—દૂરેણ-હિ-અવર-કર્મ-બુદ્ધિયોગાત્-ધનંજય-

બુદ્ધૌ-શરણ-અન્વિચ્છ-કૃપણા -ફલહેતવ -

અર્થ—હે ધનંજય ! નિષ્કામ કર્મથી જે અન્ય કર્મ હોય, તે કર્મને હલકુ કર્મ (જાણુ),-એટલે-નિષ્કામ કર્મમાં આશરો અગર વિશ્વાસ રાખ ફળની આશા રાખવાવાળા-એટલે-સકામ કર્મ કરનારા કૃપણ છે-પામર છે-હલકા છે-એટલે-તેઓ પોતાના યથાર્થ લાભને સમજનારા નથી

વિવેચન—બુદ્ધિનો અર્થ અહીં ‘જ્ઞાન’ કરવો નહીં પણ ‘સમજણ’ અગર ‘વાસના’ એવો અર્થ કરવો ‘બુદ્ધિયોગ’ એટ ‘કર્મના ફળને યથાર્થ સમજ જે કર્મ થાય તે’-એટલે-‘ નિષ્કામ કર્મ ’ બૃહદારણ્યક ઉપનિષદના ૫-૮-૧૦ માં, યાજ્ઞવલ્ક્ય ગાર્ગિ પ્રત્યે બોલ્યા છે કે-હે ગાર્ગિ ! આ સ સાન્ના આવીને જંભુ સદ્સ્તુ-પરમાત્મા-ને ઓળખ્યા નહીં, તે પામર છે એટલે જન્મમરણ પામ્યા કરે છે

બુદ્ધિયુક્તો જહાતીહ, ઉમે સુકૃતદુષ્કૃતે ॥

તસ્માદ્યોગાય યુજ્યસ્વ, યોગઃ કર્મસુ કૌશલમ્ ॥ ૫૦ ॥

(૪૮) પદ્મછેદ-હિ કાગ્ણુ કે ધનંજય-હે અર્જુન બુદ્ધિયોગાત્ અવર કર્મ-નિષ્કામકર્મથી અન્યકર્મ દૂરેણ इति હીન-હલકુ (કર્મ) શરણમ્ બુદ્ધૌ અન્વિચ્છ-નિષ્કામ કર્મમાં આશરો અગર વિશ્વાસ કર કૃપણા-પોતાના યથાર્થ લાભને નહીં સમજનારા ફલેષુ હેતુ યેષામ્ તે ફલહેતવ-ફળની આશા રાખનારા, સકામ પુરુષો

(૫૦) પદ્મછેદ-બુદ્ધિયુક્ત-નિષ્કામ કર્મ કરવાની જેને સમજણ છે તે પુરુષ હવે—આ સ સારમાં જહાતિ-તણ દે છે ઉમે-અંતે સુકૃતશ્ચ દુષ્કૃતશ્ચ સુકૃતદુષ્કૃતે પુણ્ય તથા પાપ તસ્માત્-તેથી યોગશ્ચ

બુદ્ધિયુક્તો જહાતીહ, ઉભે સુકૃતદુષ્ટતે ॥

તસ્માદ્યોગાય યુજ્યસ્વ, યોગઃ કર્મ સુ કૌશલમ્ ॥ ૫૦ ॥

પદાનિ—બુદ્ધિયુક્ત—જહાતિ—ઈહ—ઉભે—સુકૃતદુષ્ટતે—

તસ્માત્—યોગાય—યુજ્યસ્વ—યોગ—કર્મસુ—કૌશલમ્—

અર્થ—હે અર્જુન ! સમાન બુદ્ધિવાળો પુરૂષ, આ સ સારમા પુણ્ય અને પાપ બેઉને ત્યજ દે છે તેથી યોગમા બેડા-એટલે-સમાનપણુ-હર્ષશોકરહિતપણુ-તુ પ્રાપ્ત કર સમાનપણુ એજ કર્મમા કુશળતા સૂચવનાર છે

વિવેચન—આ શ્લોકમાં, ‘કર્મને તજે છે’ એમ ને કહ્યું તે ‘કર્મથી પ્રાપ્ત થતા ફલરૂપ પાપપુણ્યને તજે છે,’ એવી વાત સમજવી કર્મ કરવા છતા, કર્મનું ફળ-જે જન્મમરણ ગણાય છે, તે ફળરૂપ જન્મમરણથી, જે સુકૃત યાય તે કુશળ

કર્મજં બુદ્ધિયુક્તા દિ, ફલં ત્યક્ત્વા મનીષિણઃ ॥

જન્મબંધવિનિર્મુક્તા, પદં ગચ્છત્યનામયમ્ ॥ ૫૧ ॥

કર્મજ બુદ્ધિયુક્તા હિ, ફલ ત્યક્ત્વા મનીષિણુ ॥

જન્મબંધવિનિર્મુક્તાઃ, પદ ગચ્છત્યનામયમ્ ॥ ૫૧ ॥

પદાનિ—કર્મજ—બુદ્ધિયુક્તા—હિ—ફલ—ત્યક્ત્વા—મનીષિણુ—

જન્મબંધવિનિર્મુક્તા—પદ—ગચ્છન્તિ—અનામયમ્—

યુજ્યસ્વ—યોગ માટે તેયગ થા યોગ એટલે સમસ્ત યોગ કર્મસુ કૌશલમ્—કર્મમા યોગ એટલે નિષ્કામ કર્મ, વૃત્તિ અથવા મમાનભાવ હોય તેજ ચતુરાષ્ટ્ર

(૫૧) ૫૬૨છેદ—[કર્મણા જાત કર્મજ । કર્મજ ફલં ત્યક્ત્વા કર્મમાથી પ્રાપ્ત થતા ફળને તજીને બુદ્ધિયુક્તા મનોવિણ-સમજણવાળા તથા આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિવાળા માણસો જન્મન બંધાત્ વિનિર્મુક્તાઃ અથવા જન્મ પશ્વ બંધ જન્મબંધ તસ્માત્ વિનિર્મુક્તા—જન્મરૂપ બંધનમાથી અત્યંત મુક્ત (મનીને). નાસ્તિ આમય યસ્મિન્ તત્ અનામય—ઉપદ્રવ અગર દુઃખ રહિત અનામય પદ ગચ્છન્તિ પરમપદને પામે છે

અર્થ—હે અર્જુન ! આમ છે ત્યારે—સમાન બુદ્ધિવાળા પુરૂષો અથવા નિષ્કામકર્મ કરવાવાળા પુરૂષો, કર્મમાંથી ઉત્પન્ન થએલા ફળને તજીને,—એટલે—કર્મના ફળમાંથી મુક્ત થતા, જન્મ મરણના બંધનથી છુટા થઈને, નિત્ય શાંત એવા મોક્ષ પદને પામે છે

વિવેચન—‘જન્મબધ’ ‘એટલે જન્મ તથા મરણનું બંધન’ અથવા જન્મનું બંધન એટલે—સ સારીપણી—તેનાથી મુક્ત ને હોય તે જન્મબધવિનિર્મુક્ત. પુરુષ

યદા તે મોહકલિલં, બુદ્ધિર્વ્યતિતરિષ્યતિ ॥

તદા ગંતાસિ નિર્વેદં, શ્રોતવ્યસ્ય શ્રુતસ્ય ચ ॥૫૨॥

યદા તે મોહકલિલં, બુદ્ધિર્વ્યતિતરિષ્યતિ ॥

તદા ગંતાસિ નિર્વેદં, શ્રોતવ્યસ્ય શ્રુતસ્ય ચ ॥૫૨॥

પદાનિ—યદા—તે—મોહકલિલમ્—બુદ્ધિ —વ્યતિતરિષ્યતિ તદા—
ગંતાસિ—નિર્વેદં—શ્રોતવ્યસ્ય—શ્રુતસ્ય—ચ

અર્થ—શ્રીકૃષ્ણ આગળ કહે છે કે—ત્યારે તારી બુદ્ધિ મોહકથી મેલને તજી દેશે ત્યારે, તને સાબળવામાં યોગ્ય કમ-ફળમાં અને સાબળેલા કમફળમાં વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત થશે

વિવેચન—મોહ હોય ત્યાંસુધી આલોક અને પરલોકના સુખમાં પ્રીતિ થાય વિષયો મોહના રક્ષકો છે વિષયો માટે માનવ દેહ નથી, એવી ખાત્રી થાય, ત્યારે વિષયોના સુખોમાં વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત થાય મોક્ષવાણી પાનું (૬૮) શ્રીરામ કહે છે કે—

(૫૨) ૫૬૨છેદ—યદા તે બુદ્ધિ—ત્યારે તારી બુદ્ધિ મોહ વજ્ર કલિલં—મોહકથી મેલને વ્યતિતરિષ્યતિ—તરી જશે છાડી દેશે તદા ત્યારે શ્રોતુમ્ યોગ્ય શ્રોતવ્ય, તસ્ય શ્રોતવ્યસ્ય ને કાંઈ માલગવા યોગ્ય કર્મો છે તે કર્મોના ફળમાં ચ—અને શ્રુતસ્ય— કર્મના સાબળેલા ફળોમાં નિર્વેદં—વૈરાગ્ય અગર આસક્તિરહિત પશુને, ગતાસિ (૭) પામીરા.

“મહુ તનુકરકલ વિષય ન ભાઈ, સ્વર્ગહુ સ્વરૂપ અત કુઃખદાઈ,
નરતનુ પાઈ વિષય મન દેહી, પલટી મુધા તે શઠ વિષ બેહી.
તાહિ કખહુ ભલ કહે ન કોઈ, ગુજા ગહે પરસમણી ખોઈ”
(આ વિષય મોક્ષવાણીમાથી આગળ વાચવા જેવો છે)

શ્રુતિવિપ્રતિપન્ના તે, યદા સ્થાસ્યતિ નિશ્ચલા ॥

સમાધાવચલા બુદ્ધિસૂ-તદા યોગમવાપ્સ્યસિ ॥૫૩॥

શ્રુતિવિપ્રતિપન્ના તે, યદા સ્થાસ્યતિ નિશ્ચલા ॥

સમાધાવચલા બુદ્ધિસૂ-તદા યોગમવાપ્સ્યસિ ॥૫૩॥

પદાનિ --શ્રુતિવિપ્રતિપન્ના-તે-યદ-સ્થાસ્યતિ-નિશ્ચલા

સમાધૌ-અચલા-બુદ્ધિ-તદા-યોગ-અવાપ્સ્યસિ

અર્થ-હે અર્જુન ! નાના પ્રકારના ક્રોધને આપવાવાળી
શ્રુતિએ પુર્વે સાબળવાથી, તારી બુદ્ધિ સશયવાળી બની છે તે
સશયવાળી બુદ્ધિને સ્થિર કરીને સમાધિમા અચળ રીતે, જ્યારે
તુ સ્થાપીશ, ત્યારે યોગને એટલે સમત્વને અથવા વિવેક
બુદ્ધિને તુ પામીશ

વિવેચન--જેમ જળ, નિર્મળ તથા સ્થિર થતા, તેમાં
તળીએ પડેલો વસ્તુ, સહેલાઈથી જોઈ શકાય છે તેમ બુદ્ધિ
સ્થિર થતા-એટલે-બુદ્ધિ બહારના વિષયોથી અસ્થિર ન થાય
તેવી ગોઠવણ કરતા, બુદ્ધિમા રહેલું આત્મતત્ત્વ-આત્માનું પ્રતિ-
બિંબ-સહેલાઈથી જોઈ શકાય છે આ પ્રમાણે જે સ્થિરબુદ્ધિવાળો
પુરૂષ હોય, તે સ્થિતપ્રજ્ઞ અથવા સ્થિતધી કહેવાય છે હું પરબ્રહ્મ
છઉં, એવી જેની બુદ્ધિ સ્થિર થઈ હોય તે સ્થિતપ્રજ્ઞ કહેવાય છે

(૫૩) ૫.૨૭૬—શ્રુત્યા વિપ્રતિપન્ના શ્રુતિવિપ્રતિપન્ના-પૂર્વે
બહુ સાબળ્યું છે તેથી સશયવાળી થએલી (બુદ્ધિ) નિર્ગત વલં યસ્યા
સા નિશ્ચલા-સ્થિર (બુદ્ધિ) યદા તે અચલા બુદ્ધિ સ્થાસ્યતિ-જ્યારે
તારી બુદ્ધિ સ્થિર થશે સમાધૌ સમાધિમા તદા યોગમ
અવાપ્સ્યસિ—ત્યારે યોગને પામીશ

વેદાતશાસ્ત્રો આવા પુરૂષને ‘જીવનમુક્ત’ કહે છે, અને યોગશાસ્ત્રો
‘સ્વાથ સ્વયમી’ કહે છે સ્થિતપ્રજ્ઞ બે સ્થિતિમા રહે છે—એક
અગૃત દશા (વ્યુત્થિતદશા) અને બીજી સમાધિદશા આવા સ્થિતપ્રજ્ઞ
પુરૂષના લક્ષણ કેવા હશે ? તે વાત હવે અર્જુન પુછે છે

અર્જુન-ઉવાચ—સ્થિતપ્રજ્ઞસ્ય કા ભાષા, સમાધિસ્થસ્ય કેશવ ॥

સ્થિતધીઃ કિં પ્રભાષેત, કિમાસીત વ્રજેત કિમ્ ॥ ૫૪ ॥

સ્થિતપ્રજ્ઞસ્ય કા ભાષા, સમાધિસ્થસ્ય કેશવ

સ્થિતધી કિં પ્રભાષેત, કિમાસીત વ્રજેત કિમ્ ॥ ૫૪ ॥

પદાનિ—સ્થિતપ્રજ્ઞસ્ય-કા-ભાષા-સમાધિસ્થસ્ય-કેશવ ॥

સ્થિતધી -કિ-પ્રભાષેત-કિ-આસીત-વ્રજેત-કિ-

અર્થ—અર્જુન પુછે છે કે—હે કેશવ ! સમાધિ લક્ષણસુધી
પહોચેલા સ્થિતપ્રજ્ઞ પુરૂષની ભાષા કેવી ? એટલે તેનું લક્ષણ કેવું
હોય ? (ભાષાનો અર્થ લક્ષણ સમજવું), તથા તે કેવીરીતે બોલે ?
એટલે તેના મુખ કમળમાથી, કેવા પ્રકારની વાતો થતી હશે ?
તે સ્થિતપ્રજ્ઞ પુરૂષ કેવીરીતે બેસે ? એટલે સમાધિમા બેસવા
વખતે, તે પુરૂષ કેવીરીતે મહારની ધ્વનિયોને વશ કરે, તથા તે
કેવીરીતે વર્તે ? અર્થાત—અત્યંત અવસ્થામા કેવીરીતે વ્યવહાર ચલાવે ?
એટલે કેવી રીતે વિષયોમા ભેડાય ?

હવે (૫૫) અને (૫૬) મા પ્રશ્નોક્રમા શ્રી કૃષ્ણ સ્થિતપ્રજ્ઞ
ના લક્ષણો કહે છે—

(૫૪) ૫૬-છેદ-સ્થિતા પ્રજ્ઞા यस્ય સ, તસ્ય સ્થિતપ્રજ્ઞસ્ય-
સ્થિર બુદ્ધિવાળાની સમાધૌ તિષ્ઠતિ इति સમાધિસ્થ, તસ્ય-સમાધિમા
મહેનારની કા માષા-કેવા ચિન્હ કેશવ-હે કૃષ્ણ ! સ્થિતા ધી यस્ય સ
સ્થિતધી-સ્થિર બુદ્ધિવાળો કિં પ્રભાષેત-કેવી રીતે બોલે ‘ કિમ્
આસીત-કેવી રીતે બેસે છે ? કિમ્ વ્રજેત-કેવી રીતે વર્તે છે ?

શ્રી મગવાનુ ઉવાચ

પ્રજહાતિ યદા કામાન્, સર્વાન્પાર્થ મનોગતાન્
આત્મન્યેવાત્મના તુષ્ટઃ, સ્થિતપ્રજ્ઞસ્તદોચ્યતે ॥ ૫૫ ॥

પ્રજહાતિ યદા કામાન્, સર્વાન્પાર્થ મનોગતાન્ ॥
આત્મન્યેવાત્મના તુષ્ટ, સ્થિતપ્રજ્ઞસ્તદોચ્યતે ॥૫૫॥

પદાનિ—પ્રજહાતિ—યદા—કામાન્—સર્વાન્—પાર્થ—મનોગતાન્—
આત્મનિ—એવ—આત્મના—તુષ્ટ—સ્થિતપ્રજ્ઞ—તદા—ઉચ્યતે—

અર્થ—શ્રી કૃષ્ણ કહે છે કે—હે અર્જુન ! મનમા રહેલી—
અગર મનમા ઉત્પન્ન થતી—સર્વ કામનાઓને—સર્વ ધૃત્યોને મા-
ણસ બ્યારે તણ દે છે અને પોતાના અત કરણથી. અતરમા સતોષ
પામે છે—આનંદ પામે છે, (એટલે—બાહ્ય પદાર્થોની અપેક્ષા રહીત
થઈને, સ્વસ્વરૂપ વડેજ, સતોષ પામીને રહે છે) ત્યારે તે સ્થિતપ્રજ્ઞ
અથવા સ્થિર બુદ્ધિવાળો અગર સમાધિ-થ પુરૂષ કહેવાય છે

વિવેચન—આત્મા અને અનાત્માના વિવેકથી—ચૈતન્ય અને
જડના વિવેકથી—અગર પુરૂષ અને પ્રકૃતિના વિવેકથી—અગર દાત્ર
અને ક્ષત્રજના વિવેકથી, જે પુરૂષની બુદ્ધિ સ્થિર થઈ હોય, તે
' સ્થિતપ્રજ્ઞ ' કહેવાય છે આ વાતને વિશેષ સ્પષ્ટતાથી કહીએ
તો—જે પુરૂષ—પુત્ર, વિત્ત અને લોકની—ત્રણે પ્રકારની—એ ત્રણને
ત્યાગ કરે છે તે ' સ્થિતપ્રજ્ઞ ' મની શકે છે આ પ્રમાણે આગળ
વધતાં, ચિત્તમા રહેલી, બાહ્ય પદાર્થો માટેની કામનાઓ, શાન્ત
થઈ જાય છે. ચિત્તની વૃત્તિઓ પાંચ પ્રકારની છે—(૧) આશુ,
(૨) વિપર્યય, (૩) વિકલ્પ (૪) નિદ્રા, (૫) સ્મૃતિ—હવે તે પાંચ

(૫૫) પદ—છેદ—[મન ગતા મનોગતા નાન્] સર્વાન્
મનોગતાન્ કામાન્—મનમા આગળ મન મનોગયોને પાર્થ—હે અર્જુન !
યદા પ્રજહાતિ—બ્યારે (તે) તણ દે છે આત્મનિ યથ આત્મના-
મનવડે આત્મામાજ. તુષ્ટ—મનોપી. તદા સ્થિતપ્રજ્ઞ ઉચ્યતે—ત્યારે
તે પુરૂષ સ્થિતપ્રજ્ઞ કહેવાય છે

સખધી થોડો ખુલાસો કરીએ—(૧) પ્રમાણ-જે જ્ઞાનનું સાધન પ્રત્યક્ષ હોય તે પ્રમાણ વૃત્તિ (૨) વિપર્યય-પોતાના વાસ્તવિક સ્વરૂપમાં જે સ્થિત ન રહે, તે વિપર્યય વૃત્તિ (૩) વિકલ્પ-કાંઈપણ માલુમ પડી તે ચીજ મેળવ્યા પહેલાં, જે વિચારે થાય, તે વિકલ્પવૃત્તિ (૪) નિદ્રા-જાગૃત અને સ્વપ્ન રહીત મનની અજ્ઞાન સ્થિતિ તે નિદ્રા (૫) સ્મૃતિ-કાંઈપણ પ્રાણી પદાર્થ તરફથી સુખ દુઃખ પ્રાપ્ત થતા ચિત્તની જે સ્થિતિ હોય તે સ્મૃતિ નામનો વૃત્તિ

હજી ૫૬ માં સ્થિતપ્રજ્ઞ ના લક્ષણો કહેવાય, તે આવથી સાલળો.

દુઃસ્વેપ્નનુદ્વિગ્નમનાઃ, મુક્તેષુ વિગતસ્પૃહઃ ॥

વીતરાગભયક્રોધઃ, સ્થિતવીર્ઘ્નિરુચ્યતે ॥૫૬॥

દુઃસ્વેપ્નનુદ્વિગ્નમના, મુખેષુ વિગતસ્પૃહ ॥

વીતરાગભયક્રોધઃ, સ્થિતવીર્ઘ્નિરુચ્યતે ॥ ૫૬ ॥

પદાનિ—દુઃસ્વેપ્ન-અનુદ્વિગ્નમના, મુખેષુ-વિગતસ્પૃહ -
વીતરાગભયક્રોધ, -સ્થિતવીર્ઘ્નિ-રુચ્યતે-

અર્થ—દુઃસ્વેપ્ન જે ગભરાતો નથી, (વિષયના) મુખેષુ-જેને -પૃહા (ઈચ્છા) નથી રાગ, ભય અને ક્રોધ જેના નાશ પામી ગયા હોય છે એવો મુનિ, ‘સ્થિતવીર્ઘ્નિ’ અથવા ‘સ્થિતપ્રજ્ઞ’ કહેવાય છે

વિવેચન—દુઃસ્વેપ્ન ત્રણ પ્રકારના છે તે સખધી આ અધ્યાયના પ્રથમ ભાગમાં ‘સાખ્ય’ ના મતવાળા નીચે, ખુલાસો કર્યા છે તે ત્રણે દુઃસ્વેપ્ન જેમના મન ડોલતા નથી, તે ‘સ્થિતવીર્ઘ્નિ’ કહેવાય વિષયોના

૫૬) ૫૬ઃછેદ —દુઃસ્વેપ્ન-દુઃખમાં ન અનુદ્વિગ્ન મન યસ્ય સ અનુદ્વિગ્નમના-ઉદ્વેગગતિ મનવાળો. મુક્તેષુ-સુખમાં વિગતા સ્પૃહા યસ્ય સ વિગતસ્પૃહ-સ્પૃહારહિત વીતરાગભયક્રોધા યસ્ય સ વીતરાગભયક્રોધ-જેનો મોહ ભય તથા ક્રોધ ચાલ્યા ગયા છે એવો સ્થિતવીર્ઘ્નિ મુનિ રુચ્યતે-સ્થિત ખુદ્ધવાળો મુનિ કહેવાય છે

સુખોમા પણ તૃપ્તિ નથી-એટલે-પ્રારબ્ધાનુસાર સુખદુઃખ પ્રાપ્ત થવાં કરે છે, માટે તે વિષયમા હરખશોક કરવો નહિ, એવું જે પુરૂષ સમજ્યો છે, તથા સમજીને પાળે છે તે પુરૂષ સ્થિતપ્રજ્ઞ ગણાય છે. રાગ, ભય અને ક્રોધ તે ત્રણે શબ્દો સામાન્ય છે, છતાં તેના અર્થ રહસ્યને સમજવાની જરૂર છે માલગો (૧) રાગ—પ્રાણ પ્રાણી પદાર્થોને સુખદાતા માની તેમા મમતા રાખવી તેનું નામ રાગ (૨) ભય—જે આપણને બહુ બહાણુ હોય, તેનો રખે નાશ કરે એવો જે ત્રાસ તેનું નામ ભય (૩) ક્રોધ—આપણે જેને સુખદાતા—પ્રિય—માન્યું હોય, તેનો કોઈ નાશ કરે, તો તે નાશ કરનારા પ્રત્યે, આપણને જે ભાવ પ્રગટે તેનું નામ ક્રોધ

[હૃદયનું સ્વાભાવિક ચિત્ર અગર-ફોટો-વાણી છે-એટલે હૃદયમા થતા સુખદુઃખ, અગર હૃદયની લાગણીઓ-વાણીકારા પ્રગટી નીકળે છે તે વાત હવે કહે છે]

યઃ સર્વત્રાનભિસ્નેહન્-તત્તપ્રાપ્ય શુભાશુભમ્ ॥

નાભિનન્દતિ ન દ્વેષ્ટિ, તસ્ય પ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠિતા ॥ ૫૭ ॥

યઃ સર્વત્રાનભિસ્નેહન્-તત્તપ્રાપ્ય શુભાશુભમ્ ॥

નાભિનન્દતિ ન દ્વેષ્ટિ, તસ્ય પ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠિતા ॥ ૫૭ ॥

પદ્ધતિ—ય—સર્વત્ર—અનભિસ્નેહ—તત્—તત્—પ્રાપ્ય—શુભાશુભમ્—
ન—અભિનન્દતિ—ન—દ્વેષ્ટિ—તસ્ય—પ્રજ્ઞા—પ્રતિષ્ઠિતા

અર્થ—જે પુરૂષ સર્વ પાણી પદાર્થોમા આસક્તિ રહિત હોય, વળી શુભ એટલે—પ્રિયને પ્રાપ્ત કરી, જે પુરૂષ હુબખાતો ન હોય

૫૭ પદ્મછેદ—નાસ્તિ અભિસ્નેહ યસ્ય સ અનભિસ્નેહ—
સ્નેહરહિત, ઉદાસી ય સર્વત્ર—જે સર્વ દેશો [શુભ ચ અશુભ ચ
ચત્વો સમાહાર શુભાશુભમ્] તત્ તત્ શુભાશુભમ્ પ્રાપ્ય તે તે
શુભ તથા અશુભ (પ્રિય અગર અપ્રિય) ને પામીને ન અભિનન્દતિ—
રાજ થતો નથી ન દ્વેષ્ટિ—કપ કરતો નથી તસ્ય પ્રજ્ઞા—તેની શુદ્ધિ
પ્રતિષ્ઠા મંજાતા યસ્યાઃ સા પ્રતિષ્ઠિતા—સ્થિર

તેમ અશુભ-ઘેટલે અપ્રિયને પ્રાપ્ત કરી જે પુરૂષ દ્રેષ કરતો ન હોય તેની બુદ્ધિ સ્થિર ગણાય છે.

વિવેચન—શુભ અશુભને પ્રારબ્ધવશાત મેળવે છે. તે વાત યાદ રાખવી સ્થિતપ્રજ્ઞ પુરૂષનું વિશેષ રહસ્યજ્ઞાણ હોય, તે. શ્રી રામચદ્ર નારદજીને સતના લક્ષણ કહે છે તે સાબળો શબ્દ-જ્ઞાનનું અભિમાન તજીને સાબળશો, તો મળ પડશે.

મોક્ષવાણી પાનુ ૩૮. ચોપાઈ

“સુન સુનિ સતનકે શુભ કહહુ, જેહીતે મે ઉનકે વશ રહહુ
પટ વિહાર તજી અધન અકામા, અચળ અકિયન, સુચિસુખધામા.
અમિતબોધ પરમારથ ભોગી, સત્યસાર કવિ કોવિદ ચોગી,
સાવધાન મમતામદહીના, ધીર ભાકૃતપથ પરમ પ્રવીના
દોહરો—શુભાગાર સસાર ફુખ, રહિત બિગત સદેહ
તજી મમ ચરણ સરોજ પ્રિય, તિનકહ દેહ ન ગેહ

ચોપાઈ

નિજ શુભ શ્રવણ સુનત સકુચાહી. પરશુભ સુનત અધિક હપાહી
સમશીતલ નહિ ત્યાગહી નીતિ, સરલ સ્વભાવ સખહિ મન પ્રીતિ
જય તપ વ્રત અર્ સયમ નેમા, ગુરુ ગોવિદ વિપ્ર પદ પ્રેમ.
શ્રદ્ધા-ક્ષમા-મયત્રી-દયા, મુદિતા મમપદ પ્રીતિ અમાયા
વિરતિ વિવેક વિનય વિજ્ઞાના, બોધ યથારથ વેદ પુરાના
દલ માન મદ કરહિ ન કાઉ, બૂલી ન દેહી કુમારગ પાઉ
ગાવહિ સુનહિ સદા મમ લીલા, હેતુ રહિત પરહીતરત શીલા
સુન સુનિ સતનકે શુભ જે તે, કહિ ન શકહિ શારદ સુનિ તે તે”

આગળ મોક્ષવાણી પાનુ ૪૮ (ચોપાઈ) શ્રી રામચદ્રે વિભી-
પણને ‘સ્થિતપ્રજ્ઞ’ના લક્ષણ કહ્યા છે તે પણ સાબળો —

“સુનો સખા ! નિજ કહો સ્વભાઉ, જન ભુશંદી શભુગીરજાઉ
જો નર હોય ચરાચર દોહી, આવે સભય શરણતક્રી મોહી

(૯૭)

તણ મદમોહ કપટ છલ નાના, કરો સઘ તેહી સાધુ સમાના
જનની જનક બધુ સુત-દારા, તન-ધન-ભુવન-સુહૃદ પરીવાર
સખડી મમતા ત્યાગ બટોરી, મમ પદ મનહી બાધી બટી ડોરી,
સમદર્શી ઇચ્છા કછુ નાહી, હર્ષ શોક ભય નહિ મનમાહી,
અસ સબજન મમ ઉર બસ ઠેસે, લોભી હૃદય બસત ધન જૈસે.
તમ સારીખે સત પ્રિય મોરે, ધરો દેહ નહી આન નિહોરે”

(અર્થ ન સમભય તો મોક્ષવાણીમાથી જોઈ લેશોજી-)

વિગાર કરી જુઓ-કયા આપણે પહોચ્યુ છે? અને કયા
આપણે ઉભા છઈએ? નિશાન ઘણું છેટું છે, એટલી વાત તો
જાણીએ છઈએ પણ આપણે આપણી ગતિ બીલકુલ ફેરવતા નથી-
ધર્મમા કીડી જેવા અને વ્યવહારમા હાથી જેવા થઇન ચાલીએ છીએ.

પદ

વાશીદે સાબેલુ રે બહાલા ! ચાલ્યું બય છે-હોજી—

વિગેરે-હવે આગળ સાબળો—સ્થિતપ્રજ્ઞ પુરૂષે સ સારમા કેવી
રીતે વિષયો ભોગવવા, તથા સમાધિ કરવા વખતે શી તૈયારી
કરવી, તે જાળતનુ હવે સૂચન છે

यदा सहरते चायं, कुर्मोऽगानीव सर्वशः ॥

इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्-तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ૫૮ ॥

यदा सहरते चाय, कुर्मोऽगानीव सर्वश ॥

ઇન્દ્રિયાણીન્દ્રિયાર્થેભ્યસ્-તસ્ય પ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠિતા ॥૫૮॥

પદાનિ-યદા-સ હરતે-ચ-અય-કુર્મ -અગાનિ-ઇવ-સર્વશ -

ઇન્દ્રિયાણિ-ઇન્દ્રિયાર્થેભ્ય-તસ્ય-પ્રજ્ઞા-પ્રતિષ્ઠિતા-

(૫૮ પદચ્છેદ —ચ-અનેકુર્મ અગાનિ ઇવ-જેમ કાચખો પોતાના
અગોને (પાછા ખેંચી લે છે) તેમ યદા અય સહરતે-ત્યારે આ
(પુ.૫) ખેંચી લે છે ઇન્દ્રિયાણિ-ઇન્દ્રિયોને ઇન્દ્રિયાણામ અર્થા તેચ્ચ
ઇન્દ્રિયાર્થેભ્ય.-ઇન્દ્રિયોના વિષયોમાથી તસ્ય પ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠિતા-તેની
બુદ્ધિ સ્થિર.

અર્થ—જેવી રીતે કાચળો પોતાને લય પ્રાપ્ત થતા-અગર બ્યારે તેની મરણ હોય ત્યારે-પોતાના અગેને પોતાની ઢાલમાં જેવી લે છે, તે પ્રમાણે બ્યારે માણસ વિષયોમાંથી-એટલે બાહ્ય સુખોમાંથી-પોતાની ઇદ્રિયોને, અત કરણમાં જેવી લે છે-એટલે-વિષયો તરફ જવા દેતો નથી, ત્યારે તેની બુદ્ધિ સ્થિર થઈ ગણાય.

વિવેચન—ઈદ્રિયો અને મનના દમનનો આ વિષય છે. કરોળીયો અને કોશેટો, જેહ પોતાના મુખમાંથી લાળ કાઢે છે કરોળીયો લાળ કાઢીને, તે લાળની આમતેમ ગુથણી કરી છે, તે ઉપર રમે છે, ને પછી મરણમાં આવે છે, ત્યારે તે લાળને પોતાના મુખમાં સકેલી લે છે કોશેટો લાળ કાઢી, પોતાના શરીરને તે લાળમાં વીંટી લે છે તે લાળમાંજ ગુચવાઈ જઈ, તે લાળમાંજ પોતે મરણ પામે છે આ દ્રષ્ટાતાનુસાર-આ સંસારમાં બે પ્રકારના મનુષ્યો છે, તેમાં કરોળીયા જેવા ચક્રાર મનુષ્યો ઘણાજ થોડા, અને કોશેટા જેવા થોટ અગર ગમાર-મનુષ્યો ઘણા જેવામાં આવે છે લાળ પાથરતા અને સકેલતા જેહ આવડે, તે ચક્રાર પાથરતા આવડે અને સકેલતા ન આવડે તે પામર (લાળ એટલે લાલચ અગર માયા અગર ઉપાધી અગર વિષય મુખ સમજવા) દુનિયાના ઇતિહાસમાં, આ મોટામાં મોટી તાલીમ છે સત્યાગ્રો અને સત્પુરુષોના ઉપદેશનો સાર, આ તાલીમમાં સમાઈને રહે છે વેપાર-વણજ ગમે તે ધધા કરો-કરવાની ના નથી નિર્વાહ માટે ધધા કરવાની ખાસ જરૂર છે પણ તે ગમે તે ધધાને, ગમે ત્યારે સકેલતા શીખો-તેમાં ગુચાઈ ન મરો આ મનના નિગ્રહનો વિષય છે નિગ્રહની હજી આગળ વાત કરું તે સાલળો-કેટલાક એક, કાંઈ પણ વસ્તુ લાવે છે, તે ઘેર આવી, શ્રીહકોરજીને અગર સફ્તુરને ધરાવીને, તે વસ્તુનો સ્વીકાર કરે છે, અને કેટલા એક ઉતાવળા બાઈઓ, ચીટેથી શાક લઈને આવતા, રસ્તામાં મૂળાના પાદડા આવતા ચાલ્યા આવે છે. ઘેર જાય ત્યાં સુધી પણ ધીરજ રાખી શક્તા નથી. નાહી ધોઈ શ્રી હકોરજીને ધરાવી કાંઈ પણ લેવું, તે પણ મનનો નિગ્રહ કેળવવાની કળા છે.

આ તાલિમના અભાવથીજ, વ્યવહારનો ભાર ઉપાડનારા
રાઇઓ અગર પુત્રો તૈયાર થઇ ગયા હોય-તો પણ-ધણા ખુદાઓ,
ઘરની જાળજમાથી છુટી શકતા નથી નોકરી કરી પેનશન
મેળવ્યા પછી પણ-ખાવા પીવાની અને વસ્ત્રની સગવડ હોય,
છતા-કાવસજી કાકાના કોલસાના કારખાનામા નોકરી રહેવા
પેનશનરો કાફા મારે છે-તેમ નહીં તો-છેવટે-આનરરી ઓપીસર
થઇને, ઉપાધીનો પથ્થર, પોતાની છાતી ઉપર, પાછો ખેંચી લાવે છે

આ સખધમા વિશેષ જાણવા લાયક એ વાત છે કે-માછ
હોઈએ ત્યારે ઇદ્રિયો વિષયોમાથી પાછી હટી જાય છે, કાંઈ
દુખ આવી પડે છે, ત્યારે પણ ઇદ્રિયોને વિષયો ગમતા નથી.
આવા કારણને લીધે જેઓની ઇદ્રિયો, વિષયોમાથી, પાછી વળી
ગઇ હોય, તે 'સ્થિતપ્રજ્ઞ' કહેવાય કે નહીં ? તેનો ખુલાસો-
ગોપીજન વલ્લભ-પ્યારા શ્રી કૃષ્ણ-કરે છે-તે ભાવથી અને સાવ-
ધાનતા પૂર્વક સાબળો

વિષયા વિનિવર્તતે, નિરાહારસ્ય દેહિનઃ ॥

રસવર્જે રસોઽપ્યસ્ય, પરં દૃષ્ટ્વા નિવર્તતે ॥ ૫૯ ॥

વિષયા વિનિવર્તતે, નિરાહારસ્ય દેહિન ॥

રસવર્જે રસોઽપ્યસ્ય, પરં દૃષ્ટ્વા નિવર્તતે ॥ ૫૯ ॥

પદાનિ—વિષયા-વિનિવર્તતે-નિરાહારસ્ય-દેહિન -

રસવર્જે-રસ-અપિ-અસ્ય-પરં દૃષ્ટ્વા-નિવર્તતે

(૫૯) ૫૯છેદ - નિરાહારસ્ય દેહિન - અહાર નહિ કરનાર
પુરૂષના વિષયા રસવર્જે વિનિવર્તતે-વિષયો વાસના મહિત નિવૃત્ત
થઇ જાય છે. એટલે-વિષયો વીરામ પામે છે પણ તે વિષયોની વાસના
વીરામ પામતી નથી અને અપિ-અને અસ્ય રસ-આ સ્થિતપ્રજ્ઞ
પુરૂષનો રસ-એટલે વામના ઘર દૃષ્ટ્વા નિવર્તતે-પરમ પુરૂષ-પરમાત્માને
દૃષ્ટીને-તેના ભજનકીર્તન કરીને-વીરામ પામે છે-જતી રહે છે-પ્રજ્ઞ પામે છે.

[અન્ન વિષયનું યોષક છે. તે અન્નનો ત્યાગ, મ હવાડમા-
અગર કાઈ હું બમા-અગર કાઈ વ્રતમા-કરવો પડે છે અન્નનો ત્યાગ
કરતા, શરીર કુશ થાય છે, અને ઈંદ્રિયો શિથિલ થાય છે-એટલે
વિષયો લોગવવા ગમતા નથી તાત્પર્ય-ખોરાકની ગેરહાજરીમા
વિષયો વિરમે છે]

અર્થ—અહાર રહિત પુરૂષના વિષયો, વાસનારહિત વિરમે છે.
[એટલે-અશક્તિને લીધે નિરાહારી પુરૂષોને વિષયો લોગવવા
ગમતા નથી, પણ તે વિષયોમા રહેલી વાસનાનો નાશ થતો નથી
એટલે-જ્યાંસુધી ઝાડના મૂળનો નાશ ન થાય, ત્યાંસુધી, ભલે
ઝાડ કાપી નાખીએ, તોપણ-જળ મળતા-તે ઝાડમાથી ફણગા કુટે
છે તે પ્રમાણે શરીરને ખોરાક મળતા, વાસનાની હૈયાતીને લીધે,
વિષયો તરફ મન ઢોડે છે] અગિ એટલે-‘પણ’ અગર અને આ
સ્થિતપ્રજ્ઞ પુરૂષની વાસના તો, પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર કરવાથી-
આત્મસ્વરૂપને ઝોળખા લેવાથી-વિરામ પામે છે

૧વેચન—સ્થિતપ્રજ્ઞ પુરૂષને, જ્ઞાનદ્વારા, વિષયોમા થતી
આસક્તિનો નાશ, પ્રથમ થાય છે આસક્તિ (અગર વાસના) રૂપી
મૂળના નાશ થતા, ડાળીઓરૂપી વિષયો, પોતાની મેળે નીચે પડ
છે-વિરમી બ્રહ્મ છે અન્ન તજી વિષયોમાથી પાછા હઠવું, તે તો
જખરાઈથી-પરાણે-વિષયોમાથી પાછા હઠવા જેવું છે આમ
કહેવાનો અર્થ એવો નથી કે-‘અહાર વિહાર તદન તજી દેવા’
અગર ‘અહાર વિહાર ખુબ કરવો’ જેમ ચીમની લુછ્યા પછી
હીવો વધારે પ્રકાશ આવે છે, તેમ અહાર વિહાર નિયમમા આવે
ત્યારેજ, આત્મિક બળ પ્રગટી નીકળે છે અહાર વિહારના
વિવેકની સાથે, આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની ઘણીજ જરૂર
છે. ઉપવાસ કરવાની આપણી રીતભાત બહલાઈ ગઈ છે
તેથી તેનું પરિણામ પણ બહલાયું છે તે દિવસે શીખડ,
પુરી, બાસુકી, શીંગડાનો શીરો—અરે! મોરચાનો જાન

અને કઠી પણ ખરી-મજબૂત રહી ગયા-તે પણ ખરા-વિગેરે પ્રામત્રિયો જમીને, નાની દિવાળી જેટલો આનંદ, ભોગવીએ છંદએ, અને સમય ગુજારવા, ભોગડાખાતું અગર ગુણપો ગમીએ છંદએ, અને ક્ષતો નિદાના પોટલા બાધીએ-ઠોડીએ છંદએ. દર્શન કરવા અગર કથામાં જમંએ ત્યાં પણ આખ કાન વિગેરે બીજી ધંદિયોનો નિગ્રહ રાખી શકતા નથી. ઘણીજ શોચનીય સ્થિતિ છે સમજ્યા હોય તેમણે આ સ્થિતિમાંથી જરૂર પાછા વળી જવું ઘટે છે ગીતાના અ ૨-૨૬ તથા ૧૭ માં કહ્યું છે કે-‘ભુખ્યાં પણ ગહેવું નહીં, તેમ ઘણું ખાવું પણ નહીં-શરીરમાં સ્ફુર્તિ રહે, તેવો રૂચિકર સાર્વિક અહાર વિહાર કરવો’ સાર્વિક અહાર વિહારની સાચી, અક્ષજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ કરવી, એજ ધંદિય નિગ્રહનું ઉત્તમ સાધન છે, એવો ગીતાનાં મત છે આ શ્લોકમાં ‘રમ’ શબ્દ છે તેનો અર્થ ‘જીવ્હાનો રસ’ અગર ‘મીઠાશ’ ન કરવો, પણ ‘વાસના’ અગર ‘આસક્તિ’ કરવો. રમો રાગે-ગુણે-દ્રવ્યે (રાગ એટલે પ્રીતિ) (પ્રીતિ અગર રનેહમાં, ગુણમાં અને દ્રવ્યમાં જે રસ થાય છે તે રસનો અર્થ ‘આસક્તિ’ અગર ‘વાસના’] રાગા લિંગમ્ અવાધસ્ય (આસક્તિ એજ, અજ્ઞાનીઓનું નિશાન છે. વિષયો તજીને બેઠેલો તપસ્વી પણ વાસનાવાળો હોય, તો અજ્ઞાની છે, એમ સમજવું. સકામ કર્મ કરનારો પણ અજ્ઞાની ગણાય છે વાસના વિગેરે, ત્યારેજ સ્થિતપ્રજ્ઞતા પ્રાપ્ત થાય છે શ્રીમદ્ ભાગવત સ્કંધ ૧૧-અ ૮ ના ૨૦ તથા ૨૧ માં શ્લોકોમાં, ‘રત્ન’ નો અર્થ ‘જીવ્હા ધંદિયનો વિષય’ કર્યો છે, પણ ત્યાં તેવો અર્થ કરવાનું કારણ એ જણાય છે કે- ગુરૂ દત્તાત્રયે, માછલાને ગુરૂ કર્યો છે માછલું જીભના રસની લાલચથી, ગીતમાં વિધાઇને મરણ પામે છે.

અક્ષ સાક્ષાત્કાર વિના, સંપૂર્ણ ધંદિય નિગ્રહ થવો અશક્ય છે, એવી વાત, હજી આગળ બે શ્લોકોમાં, વિશેષ ખુલાસાવાર કહે છે બોલો-શ્રી કૃષ્ણચંદ્ર દેવકી જય

યતતો હપિ કૌતેય, પુરુષસ્ય વિપશ્ચિતઃ ॥

ઇન્દ્રિયાણિ પ્રમાથીનિ, હરતિ પ્રસભ મનઃ ॥ ૬૦ ॥

યતતો હપિ કૌતેય, પુરુષસ્ય વિપશ્ચિત ॥

ઇન્દ્રિયાણિ પ્રમાથીનિ. હરતિ પ્રસભ મન ॥ ૬૦ ॥

પદાનિ—યતત-હિ-અપિ-કૌતેય,-પુરુષસ્ય-વિપશ્ચિત

ઇન્દ્રિયાણિ પ્રમાથીનિ-હરતિ-પ્રસભ-મન ॥

અર્થ—શ્રી કૃષ્ણ આગળ કહે છે કે-હે કુતાના પુત્ર ! માત્ર ઇન્દ્રિયોને જે કળંગ રાખવા માટે પ્રયત્ન કરે છે, તેવા જ્ઞાની અગર વિવેકી પુરુષના મનને પણ, ઘણીજ બળવાન અગર અસ્તાન-ઇન્દ્રિયો, બળાત્કારથી વિષયો તરફ ખેંચી જાય છે

વિવેચન—મનુ બળવાન કહે છે કે —

શલ્લવાન ઇન્દ્રિયગ્રામો વિદ્વાસમપિ કર્ષતિ

(મનુસ્મૃતિ ૨-૨૧૫)

અર્થ—ઇન્દ્રિયોનો સમુહ વિદ્વાનને પણ વ્યાકુળ કરે છે ભર્તૃહરી પણ કહ છે કે-વિશ્વામિત્ર, પરાશર વિગેરે પવન અને પાદડાનો અહાર કરનારા હતા છતાં, સ્ત્રીના સુખ કમબર્ષી મોહાર્ણવમા ખુડી ગયા હતા માટે ચેતો-ચેતી ચેતીને ચાલો-

મેક્ષવાણી પાતું ૮૬ ચોપાઈ

ઇન્દ્રિય સુરન્દ ન જ્ઞાન સુહાર્ષ, વિષય ભોગ પર પ્રીતિ સદાઈ,
વિષય સમીર બુદ્ધિકૃત ભોરી, તેહિ વિધી દીપ કે વાર બહોરી ?

(અર્થ—ઇન્દ્રિયોને અને ઇન્દ્રિયોના દેવોને જ્ઞાનની વાત ગમતી નથી-તેઓને વિષયો ભોગવવામાજ પ્રીતિ હોય છે વિષયનો

(૬૦) પદ્મછંદઃ—કૌતેય-હે અણુન ! હિ-કારણ, યતન પુરુષસ્ય મન-પ્રયત્ન કરતા પુરુષના મનને વિપશ્ચિત અપિ-વિદાન હોય તો પણ તેના મનને પ્રમાથીનિ ઇન્દ્રિયાણિ પ્રસભ હરતિ-નર્વને મથી નાખે એવા બળવાન ઇન્દ્રિયો બળાત્કારથી હરે છે

પવન આવતા—એટલે વિષય યોગવવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થતા બુદ્ધિ યોગવાઇ બંધ છે અને જ્ઞાન દીપક બુદ્ધિ બંધ છે)

(હજી તેના ઉપર ચોથી લીટી બુઝા)

ઇન્દ્રિયદ્વાર ઝરેખા નાના, તહં તહં સુખ ઝેઠે કરી થાના
આવત દેખહી વિષય વીચારી, તે હઠી દેઢ કપાટ ઉઘારી

અર્થ—દેહ રૂપી મહેલમા ઇન્દ્રિયો રૂપી ગોખ છે તેમા તે ઇન્દ્રિયોના મોજલા દેવો, મુકામ કરીને બેઠા છે વિષયનો પવન આવતા એટલે—વિષયનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થતા, તે દેવો, સમજણના ખારણા, તે પવનને આવવા દેવા માટે ખુલ્લા કરી નાખે છે

વિષયનુ પુર અગર માયાનુ પુર એવુ બળવાન છે કે—

મોક્ષવાણી પાનુ ૭૩ ચોપાઇ.

“ રીવ ચતુરાનન દેખી ડરાહી, અપર જીવ કેહી લેએમાહી ?

(માયાના પરિવારને દેખી, સદાશિવ તથા બ્રહ્મા પણ ડરી બંધ છે, ત્યારે બીજા જીવનો શો હીસાખ !)

છેવટમા ભુશડી કહે છે કે—તે માયા આવી બળવાન છે. પણ પ્રભુની દાસી છે પ્રભુની પ્રાપ્તિ કરે, તેની સેવામા માયા પણ રહે—એટલે—જેમ રાજાખાઇ ટાવર ઉપરથી જોનારને બી બી એન્ડ સી. આઇની મોટી ટ્રેન ઉદરડી જેની નાની લાગે છે, તેમ બ્રહ્મા સાક્ષાત્કાર કરનાર પુરૂષને, ઇદ્રાદિક મુખીના વિષયો તુચ્છ લાગે છે મરત મીરા ગાય છે કે—૫૬

“ ન સારીનું મુખ એવુ, ઝાઝવાના નીર જેવુ

તેને તુચ્છ કરી ફરીએરે—મોહન તારા

મુખડાની માયા લાગીરે—મોહન તારા

તાત્પર્ય—વિશ્વા પર દૃષ્ટા નિવર્તતે હજી આગળ દર મા શ્લોકમાં કહે છે કે—મત્પર આસીત—મને પરાયણ થઇ જેસે અગર જીવન ગાળે, તે પણ સાલજો—

તાનિ સર્વાણિ સંયમ્ય, યુક્ત આસીત મત્પરઃ ॥

વશે હિ યસ્યેન્દ્રિયાણિ. તસ્ય પ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠિતા ॥૬૧॥

તાનિ સર્વાણિ સંયમ્ય યુક્ત આસીત મત્પર ॥

વશે હિ યસ્યેન્દ્રિયાણિ, તસ્ય પ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠિતા ॥૬૧॥

પદાનિ—તાનિ—સર્વાણિ—સંયમ્ય—યુક્ત—આસીત—મત્પર—

વશે—હિ—યસ્ય—ઇન્દ્રિયાણિ—તસ્ય—પ્રજ્ઞા—પ્રતિષ્ઠિતા—

અર્થ—મારા અનન્ય ભક્તે, મારો આશ્રય રાખીને, ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે ઇન્દ્રિયો બળવાન છે છતાં તે સર્વ ઇન્દ્રિયોને વશ કરી, ચિત્તને સ્થિર કરી, એસવું ભોંધએ આ પ્રમાણે જે ઇન્દ્રિયોને કબજે રાખી શકે છે, તેની શુદ્ધિ સ્થિર (ગણાય છે)

વિવેચન—‘ સર્વ ઇન્દ્રિયોને વશ કરીને ’ એટલે—વિષયોમા સમા-
એલા દોષોનો. તથા તે દોષોથી થતા બધન અગર દુ ખોનો વાર વાર
વિચાર કરી, ઇન્દ્રિયોને રાગ તથા દ્વેષમાથી ખેંચી લેવી શાક માર-
ફીટમા ભીડા અને તાજજળની ભાજી ખેડ વેચાય છે ભીડો જમવો
ગમે અને ભાજી જમવી ગમે નહીં ભીડાને ખરીદતા દામ વધારે
એસે—ઘેર લાવી વધારતા, તેલ મસાલો ઘણો ભોંધએ, અને જમતા—
જેટલો હોય એટલો જમી જઇએ એવી ઇચ્છા થાય. પણ પરીણામે
લોટા લઇ લઇને કુચા નીકળી જાય હવે ભાજી ખાઇની વાત
કરીએ ભાજી કહે છે કે ‘ હું સોઘી, મારો મસાલો પણ સોઘો
જમતા જરા ઓછી મીઠાશ આવશે, પણ પ્રેમે કરીને જમશો તા,
પેટમાથી રોગ માત્ર ખેંચીને નીરોગી બનાવી દઇશ ’ તાત્પર્ય—
ઇન્દ્રિયોનું સુખ એ ભીડાનું ભોજન, અને ઇન્દ્રિયોનું દમન—નિગ્રહ.

(૬૧) પ. ૨૭૬—તાનિ સર્વાણિ—તે સર્વ ઇન્દ્રિયોને, સંયમ્ય—વશ
કરીને યુક્ત આસીત—સ્થિર શુદ્ધિવાળો પુરુષ એમ છે અગર રહે છે,
મયિ પર ઇતિ—મારામા (તત્પર) મત્પર—માગ માટે તત્પર, મારામ
ભોજાએલો યસ્ય ઇન્દ્રિયાણિ વશે—જેની ઇન્દ્રિયો વશ અગર સ્વાધીન
વર્તે છે તસ્ય પ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠિતા—તેની શુદ્ધિ સ્થિર (ગણાય છે)

નિગ્રહ, એ લાલનું લોજન ‘મત્પર’ એટલે મારો અનન્ય
 ભક્ત-મારો એકાતિક ભક્ત જેમ મોટા રાજાના આશ્રીતને તેના
 દુશ્મનો, સમયવર્તિન, તેના મિત્ર થવા આવે છે-તેને વશ વર્તે
 છે, તેમ પરમાત્માનો, આશ્રય રાખનારા ભક્તને, ઇદ્રિયો કે જે
 સામાન્ય રીતે જીવના દુશ્મનો છે-જીવ્યો મણીરતનમાળા-૪
 [કે શબ્દ સતિ નિજેન્દ્રિયાણિ, તાન્યેવ મિત્રાણિ જિતાનિ કાનિ-
 અર્થ-શિષ્ય પુછે છે કે-જીવના શત્રુ કોણ ? જવાબ-ઇદ્રિયો પ્રશ્ન-
 મીત્ર કોણ ? જવાબ-વશ થએલી ઇદ્રિયો] તે ઇદ્રિયો ભક્તને વશ
 વર્તે છે મોટા પુરૂષો કહે છે કે-ન વાસુદેવમક્તાના અશુભ વિષતે
 ક્વચિત્-‘વાસુદેવના ભક્તોનું કદિ અશુભ થતુ નથી.’

ભક્ત ગાય છે —

હરિ તમે મારા (અ)ને હુ તમારો,

બાણી પોતાનો મને તારોરે—હરી૦—હા હરી૦

કામ ક્રોધ મારી કેડે પડ્યા છે,

કુડ કપટ મારા ટાળોરે—હરી૦—હાં હરી૦

બહાનુ તમારૂં માટે શણેજ રાખો,

સસાર લાગે મને ખારોરે—હરી૦—હા હરી૦

હા હરી૦-વિગેરે-

જેમ થોડું ઝેર, જીવતું જોખમ કરી નાખે છે, તેમ થોડું
 વિષય સુખ, પણ અધ્યાત્મ વિચારના સમુદાયનો, ધીમે ધીમે નાશ
 કરે છે. માટે ધીમે ધીમે, વિષય સુખમાથી લાલસા, ઓછી કરવી
 ઘટે છે વિષય સુખમાથી લાલસા ઓછી કરે પણ, નિર્ભજ-જ્ઞાન
 યુક્ત-ભક્તિથી, પરમાત્માને પરાયણ થવા, પ્રયત્ન ન કરે, તો
 ભવજ ધન મટતું નથી, તે વાત વિસરી જવા જેવી નથી. ગરીબોને
 અગર હુ ખી લોકોને, ગરીબાઈથી અગર હુ ખથી, વિષયની લાલસા
 ઓછી હોય છે, પણ તેઓ નિર્ભજ ભક્તિ વિના પરમાત્માને
 પરાયણ થતા નથી આગળ પદ મા સ્લોકમા ઇદ્રિય નિગ્રહ

આથે બ્રહ્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા સબધી ખુલાસો થઇ ગયો છે. આ શ્લોકમા 'યુક્ત' શબ્દ છે તેનો સ્પષ્ટ અર્થ જ્ઞેષ્ઠો હોય તો સાબળો-ગી અ. પ. ૨૩

શક્નોતીદૈવ ય સોદું, પ્રાક્ શરીરવિમોક્ષણાત્
કામક્રોધોમ્ભવં વેગં, સ યુક્ત સ સુખી નર

અર્થ--[આ સ સારમાજ-એટલે-આ દેહ છે ત્યા સુધીમાજ, કામ ક્રોધથી ઉત્પન્ન થતા વેગને (ઇદ્રિયોના બળને), જે સયમી પુરૂષ, સહન કરી શકે છે, તેજ પુરૂષ, ખરો યુક્ત (યોગી), અને તેજ પુરૂષ ખરો સુખી છે] એટલે અહીં 'યુક્ત' નો અર્થ- "યોગથી તૈયાર થએલો" એવો થયો. ગીતાના ૬-૧૭ મા 'યુક્તાહારવિહારસ્ય' એવું કહીને ત્યા 'યુક્ત'નો અર્થ 'માફક-સર-નિયમસર' કર્યો છે

વિષયરૂપી મધમા, જીવરૂપી માખી કેવી રીતે સપડાય છે, તે વાત હવે કહે છે તે મધલાળમાથી કેવી રીતે છુટવું, તે માટે બ્રહ્મવિદ્યા સબધી વાતો કરવાની, ભારે મજા આવી છે-અમારે મજા આવી છે, એવી કાંઈ તમારે મજા છે ?-મજા હોય તો સાબળો. ગરજવાનને આ વાતો, ગોળ જેવી લાગશે-ગરજ વિનાના પામરને આ વાતો, ખોળ જેવી લાગશે બોલો-શ્રી કૃષ્ણચંદ્ર દેવકી જય સાબળો—

ધ્યાયતો વિષયાનુંસઃ, સગસ્તેષૂપજાયતે ॥

સંગાત્ સંજાયતે કામઃ, કામાત્ક્રોધોઽભિજાયતે ॥૬૨॥

૬૨ પદ્મછંદઃ—[ધ્યાયતિ ઇતિ ધ્યાયન્ તસ્ય ધ્યાયત]
વિષયાન્ ધ્યાયત પુંસઃ-વિષયનું ધ્યાન કરનાર પુરૂષને. તેષુ સગ ઉપજાયતે-તેમા આસક્તિ પેદા થાય છે સંગાત્ કામ સંજાયતે-સગમાથી મનોરથ પેદા થાય છે કામાત્ ક્રોધ અભિજાયતે-મનોરથ-માથી ક્રોધ પેદા થાય છે

ધ્યાયતો વિષયાન્પુ સ , સ ગસ્તેષૂપજયતે ॥

સ ગાત્ સ જયતે કામ , કામાત્ક્રોધોઽભિજયતે ॥૬૨॥

પદાનિ—ધ્યાયત—વિષયાન્—પુસ—સ ગ—તેષુ—ઉપજયતે—

સ ગાત્—સ જયતે—કામ—કામાત્—ક્રોધ—અભિજયતે—

ક્રોધાભવતિ સંમોહ , સંમોહાત્સ્મૃતિવિભ્રમઃ ॥

સ્મૃતિભ્રંશાદ્ બુદ્ધિનાશો, બુદ્ધિનાશાત્પ્રણશ્યતિ ॥૬૩॥

ક્રોધાભવતિ સ મોહ , સ મોહાત્સ્મૃતિવિભ્રમઃ ॥

સ્મૃતિભ્ર શાદ્ બુદ્ધિનાશો, બુદ્ધિનાશાત્પ્રણશ્યતિ ॥૬૩॥

પદાનિ—ક્રોધાત્—ભવતિ—સ મોહ—સ મોહાત્—સ્મૃતિવિભ્રમ—

સ્મૃતિભ્ર શાત્—બુદ્ધિનાશ—બુદ્ધિનાશાત્—પ્રણશ્યતિ—

અર્થ—વિષયનુ ચિ તવન કરનાર પુરૂષને, પ્રથમ તે વિષયોમા સ ગ-એટલે આસક્તિ-લાલસા અથવા વાસના-પેદા થાય છે લાલસા ઉત્પન્ન થયા પછી, તે વિષય માટે કામના,-એટલે તે વિષય મળે, એવી ઇચ્છા-પ્રગટેછે તે ઇચ્છાને તૃપ્ત કરવામા, કાંઈ વિઘ્ન આવે, તો તે ઇચ્છામાથી ક્રોધ પેદા થાય છે ક્રોધમાથી પછી સ મોહ (અવિવેક), સ મોહમાથી પછી, સ્મૃતિવિભ્રમ (આત્મજ્ઞાનનો નાશ) થાય છે, અને સ્મૃતિ વિભ્રમ થયા પછી, બુદ્ધિનો નાશ થાય છે અને બુદ્ધિનો નાશ થતા, પોતે પણ નાશ પામે છે

૬૩ પદ્મછંદ —ક્રોધાત્ સંમોહ ભવતિ-ક્રોધમાથી સમોહ પેદા થાય છે. [સ્મૃતે વિભ્રમ સ્મૃતિવિભ્રમ] સંમોહાત્ સ્મૃતિવિભ્રમ - મમોહમાથી સ્મૃતિનો નાશ થાય છે) સ્મૃતિભ્રંશાત્-સ્મૃતિનો નાશ થવાથી બુદ્ધિનાશ-બુદ્ધિનો નાશ થાય છે બુદ્ધિનાશાત્ પ્રણશ્યતિ-બુદ્ધિનો નાશ થવાથી (પોતે પણ) નાશ પામે છે

વિવેચન—જેમ અગ્નિનો નાના સરખો તણખો, ઘાસની મોટી ગળને બાળીને ખાખ કરી નાખે છે, તેમ વિષયનો થોડો સરખો સચાર, જીવનું કેટલું નુકશાન કરે છે, તે વાત આ શ્લોકમા છે આ વાતને વધારે સ્પષ્ટ કરવા માટે કહેવું જોઈએ કે—જેમ બને તેમ-આખ, કાન, જીભ, વિગેરે જ્ઞાનેદ્રિયો દ્વારા પ્રાપ્ત થતા, બહારના વિષયી વાતાવરણમા ફરવાનું બધું કરે। વિવિક્તદેશમેવિત્વચ્ચ, અરતિર્જનસસદિ (ગીતા અ ૧૩-૧૧) મા કહે છે કે “એકાત વાસનું સેવન, અને ઇશ્વર સિવાય ગમે તે કાર્ય માટે એકલા થએલા શ્લોકમા જવાનો ત્યાગ ઇશ્વર સિવાય ગમે તે પુસ્તકોનો, અગર ગમે તે ચિત્રોનો પણ ત્યાગ ઇશ્વર સિવાયની ગમે તે વાતોનો પણ ત્યાગ, આત્મ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા ઇચ્છનાર પુરૂષે સેવવા લાયક છે ક્રોધી પુરૂષ, ક્રોધના આવેશમા બોલે છે કે—‘તુ મને ઓળખે છે?—હું કોણ?’ વિગેરે વચનો, વિવેક શૂન્યતા સૂચવે છે વિવેક શૂન્યતાને પરિણામે, આત્મજ્ઞાન અથવા સ્મૃતિનો નાશ થાય છે આત્મ જ્ઞાનનો નાશ થતા, પ્રજ્ઞામયી વૃત્તિ (બુદ્ધી) નો પણ નાશ થાય છે “બુદ્ધિનો જો નાશ થતા, પુરૂષનો પણ નાશ થાય છે” એ વાક્યનો એવો અર્થ છે કે—બુદ્ધિ વિનાનો માણસ ધર્મ, અર્થ, કામ અગર મોક્ષમાના કોઈને સાધી શકતો નથી એટલે નકામો અગર જીવતે મુવા જેવો છે શ્રી શંકરાચાર્ય કહે છે કે—તાવદેવ હિ પુરુષ, ચાવદન્ત કરણ કાર્યાકાર્ય વિવંકયોગ્યમ્। તદ્યોગ્યત્વે નષ્ટ એવ પુરુષ ભવતિ। અત અત કરણસ્ય બુદ્ધેર્નાશાત્ પુરુષ પ્રણયતિ, પુરુષ પુરુષાર્થાયાગ્યાં ભવતિ इति अय —જ્યા સધી અત કરણ કાર્યાકાર્યનો વિવેક કરી શકે, ત્યા સુધી તે પુરૂષ કહેવાય તે વિવેક નાશ પામતા, માણસ નાશ પામે, એટલે નકામો ગણાય છે) જેમ જીવ વિનાનો દેહ શબ ગણાય, તેમ સદ્વિવેક વિનાનો માણસ, મનુષ્યત્વ રહિત ગણાય—મનુષ્યરૂપે પણ ગણાય

पशोः पशु को न करोति धर्मः ।

प्राक्षितशास्त्रोऽपि न चात्मबोधः ।

(મણી રત્નમાળા શ્લોક ૨૯)

અર્થ—શિષ્ય પુછે છે—હે ગુરુ મહારાજ ! આ સસારમા પશુથી પણ મોટો પશુ કોણ છે ? તેના જવાબ ગુરુ આપે છે કે—વિષયો ભોગવવા, બાળ ગોપાળ પેદા કરવા, તેને રમકડવા, તેમનું પોષણ કરવું, વિગેરે ધર્મો, પશુ પક્ષી-મનુષ્ય વિગેરે સર્વ પ્રાણી માત્રમા સામાન્ય છે તે ધર્મોથી પર—એટલે ઉત્તમ-તે મનુષ્યનોજ ધર્મ છે, તે ધર્મ (તત્ત્વ જ્ઞાન) સબધી, જેને પરવા નથી, તે પશુના કરતા મોટો પશુ છે મનુષ્ય કે પશુ છે તેમા પણ જેણે ઉત્તમ શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કર્યો હોય, છતાં રાગ દ્વેષ તજીને, સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ ન કરી હોય, અગર પ્રાપ્તિ કરવા પ્રયત્ન કરતો ન હોય, તો તે પણ મોટામા મોટો પશુ છે

હૃદયોએ, પોત મોતાના વિષયોમાથી, રાગદ્વેષ તબચા પછી, જ્ઞાનીની કેવી સ્થિતિ હોય છે, તે વાત હવે આગળ કહે છે તે બાવથી સાબળો—

रागद्वेषवियुक्तैस्तु, विषयानिन्द्रियैश्चरन् ॥

आत्मवश्यैर्विधेयात्मा, प्रसादमधिगच्छति ॥ ૬૪ ॥

रागद्वेषवियुक्तैस्तु, विषयानिन्द्रियैश्चरन् ॥

आत्मवश्यैर्विधेयात्मा, प्रसादमधिगच्छति ॥ ૬૪ ॥

૬૪ પદ્યછંદ —તુ-અતે [રાગદ્વેષાભ્યામ્ વિયુક્તાનિ, તૈ રાગ દ્વેષવિયુક્તૈ] રાગદ્વેષવિયુક્તૈ इन्द्रियै-ગગદ્વેષથી ગહિત થએલી હૃદયોવડે આત્મન વશ્યાનિ આત્મવશ્યાનિ તૈ આત્મવશ્ય-પોતાના મનને સ્વામીન એવી (હૃદયો) વડે [ચરન્તિ इति चरन्] વિષયાન્ ચરન્-વિષયાને ભોગવતો વિધાનુમ્ યોગ્ય વિવેચ વિધેય આત્મા यस्य स विधेयात्मा-જેણે મનને નિયમીત કયું છે એવા પ્રસાદમ્ અધિગચ્છતિ-પ્રભુની રૂપાને એટલે અત કરણની નિર્ભજતાને પામે છે

પદાનિ—રાગદ્વેષવિયુકતૈ -તુ-વિષયાન-ઇન્દ્રિયૈ-ચરન
આત્મવશ્યૈ -વિધેયાત્મા-પ્રસાદ -અધિગમ્યતિ-

અર્થ—જેણે મનને વશ કર્યું હોય, એવો પુરૂષ, રાગદ્વેષ રહિત થએલી, અને પોતાને વશ રહેલી એવી ઇન્દ્રિયો વડે, વિષયો ભોગવતો છતા ચિત્તની નિર્મળતાને—પ્રસન્નતાને પામે છે

તાત્પર્ય—વિષયોનો સગ થયો છતા, તેનું ચિત્ત વિહવળ બનતું નથી

આ શુદ્ધ સનાતની વિચાર છે શ્રી કૃષ્ણ, શ્રી રામ, મહા-દેવજી, વસિષ્ઠ, અત્રિ આદિ હજારો સમર્થ રૂષિઓ, તથા નરસિંહ, તુકારામ જેવા મહાત્મા પુરૂષો પોતાના ઘરમા રહી, આસક્તિ રહીત બનીને, વિષયો ભોગવતા હતા જેમ અગ્નિ અગ્નિથી બળતો નથી, તેમ રાગદ્વેષ તજીને બ્રહ્મભય બનેલો પુરૂષ, વિષયોમા બ્રહ્મ સિવાય બીજું કાંઈ દેખતો નથી મોટા પુરૂષ કહે છે કે—આહારશુદ્ધૌ સત્ત્વશુદ્ધિ સત્ત્વશુદ્ધૌ બ્રુવા સ્મૃતિઃ [દરેક ઇન્દ્રિયો પોત પોતાનો અહાર શુદ્ધ રાખે, તો શુદ્ધ સત્ત્વ—શુદ્ધ મનોબળ પ્રગટ થાય છે શુદ્ધ મનોબળ પ્રગટ થતા, સ્મૃતિ નિશ્ચય થાય છે] ચિત્તની પ્રસન્નતા પ્રાપ્ત કર્યા પછી, આગળ શુ લાભ થાય છે, તે વાત—ચશોભના પ્યારા—મીરાના પ્યારા—નરસિંહના બહાલા—અને અમારા—તમારા પણ બહાલા—શ્રીકૃષ્ણ કહે છે તે સાંભળો—

પ્રસાદે સર્વદુઃખાનાં, હાનિરસ્યોપજાયતે ॥

પ્રસન્નચેતસો દાશુ, બુદ્ધિઃ પર્યવતિષ્ઠતે ॥૬૫॥

૬૫ પદ્ય-૭૬ - પ્રસાદે—અત ક જાની નિર્મળતા પ્રાપ્ત થતા. અસ્ય—આ પુરૂષના [સર્વાણિ ચેતાનિ દુઃખાનિ, તેષામ્] સર્વદુઃખાનામ્ હાનિં ઉપજાયતે—અવ દુખોનો નાશ થાય છે હિ ઝારણકે [પ્રસન્ન ચેત યસ્ય સ પ્રસન્નચેતા, તસ્ય પ્રસન્નચેતસ] પ્રસન્નચેતસ બુદ્ધિ—નિર્મળ અત ક જાણવાળાની બુદ્ધિ. આશુ—જલદીથી પર્યવતિષ્ઠતે (અહીં પરિ અને અવ ઉપસર્જોની માથે સ્થા ધાતુ આત્મને પદી થયો છે.) સ્થિર થાય છે

પ્રસાદે સર્વદુ ખાનાં, હાનિરક્ત્યોપભયતે ॥
પ્રસન્નચેતસો હ્યાશુ, બુદ્ધિઃ પર્યવતિષ્ઠતે ॥૬૫॥

પદ્ધાનિ—પ્રસાદે—સર્વદુ ખાના—હાનિ—અસ્ય—ઉપભયતે—
પ્રસન્નચેતસ—હિ—આશુ—બુદ્ધિ પર્યવતિષ્ઠતે—

અર્થ—ચિત્ત નિર્મળ બની જાય તો, (૬૬ મનબાળા)
આ પુરૂષના સર્વ દુખોનો નાશ થાય છે નિર્મળ ચિત્તવાળા
પુરૂષની બુદ્ધિ પણ તુરંત સ્થિર થઈ જાય છે

વિવેચન—અહીં દુખ શબ્દના અર્થમાં, દુખના કારણ
પણ સમજવા—એટલે દુખો કારણ સહિત નાશ પામે એન
સમજવું અને ‘ હાનિ ’ શબ્દના અર્થમાં તદ્દન નિવૃત્તિ સમજવી.
આ ૬૪ તથા ૬૫ બે શ્લોકમાં, કર્મના ત્યાગથી શાંતિ મેળવવા
કરતા, કર્મના ફળનો ત્યાગ કરવાથી, શાંતિ મેળવવાની ભલામણ
કરે છે મન તથા ઇન્દ્રિયોનો નિગ્રહ, ઇચ્છારાહિત્ય તથા શાંતિ,
સ્થિત-પ્રજ્ઞ પુરૂષના ખાસ લક્ષણ સમજવા. હજી ચિત્તની પ્રસ
ન્નતા અગર ચિત્તની નિર્મળતા સમગ્રી આગળ જે કાંઈ કહેવાય
છે તે સાબળો-વેદાતના શ્રવણ અગર પઠન પાઠનથી, પોતાને કૃત
કૃત્ય માનનારા મુમુક્ષુઓને પણ, ધ્યાનાદિ સમાધિ અવશ્ય કર્તવ્ય
છે, એવું નીચેનો શ્લોક શીખવે છે

નાસ્તિ બુદ્ધિરયુક્તસ્ય, ન ચાયુક્તસ્ય ભાવના ॥

ન ચાભાવયતઃ શાન્તિ-રશાન્તસ્ય કુતઃ સુખમ્ ॥ ૬૬ ॥

(૬૬) પદ્મછેદ —અયુક્તસ્ય બુદ્ધિ ન અસ્તિ—જેનું મન વશ
નથી એવા પુરૂષને બુદ્ધિ હોતી નથી ચ—અને અયુક્તસ્ય ભાવના ન—
અયુક્ત પુરૂષને ભાવના એટલે સારા વિચારો અગર પ્રભુનું ધ્યાન હોતું
નથી ભાવયતિ ઇતિ ભાવયન્, ન ભાવયન્ ઇતિ અભાવયન્, તસ્ય
અભાવયત-ભાવનારહિત પુરૂષને ન શાંતિ-શાંતિ હોતી નથી
અશાન્તસ્ય કુત સુખમ્-શાંતીરહિત પુરૂષને સુખ ક્યાંથી હોય ?

નારિત બુદ્ધિરયુક્તસ્ય, ન ચાયુક્તસ્ય ભાવના-
 ન આભાવયત શાન્તિ-રશાન્તસ્ય કુતઃ સુખમ્ ॥૬૬॥

પદાનિ—ન-અસ્તિ-બુદ્ધિ-અયુક્તસ્ય-ન-ચ-અયુક્તસ્ય-ભાવના
 ન-ચ-અભાવયત-શાન્તિ-અશાન્તસ્ય-કુત-સુખમ-

[પ્રથમ ‘ અયુક્ત ’ નો અર્થ કહુ-જે પુરૂષ વેદાતનું ઘણું શ્રવણ કર્યું હોય, છતાં શાંતિ, દાંતિ, ઉપરતિ, તિતીક્ષ્ણ વિગેરે સાધનો સેવીને, તત્ત્વજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ માટે, સમાધિ કરી ન હોય, તે અસમાહિત ચિત્તવાળો પુરૂષ-ચયજ ચિત્તવાળો પુરૂષ-‘ અયુક્ત ’ કહેવાય છે આ શ્લોકમા ‘ બુદ્ધિ ’ શબ્દ છે તેનો અર્થ પણ સાલળો-નિર્મળ અત કરણમાથી ઉત્પન્ન થએલી, અને સર્વત્ર પ્રજ્ઞદર્શનના લક્ષણવાળી જે દૃષ્ટિ છે, તેનું નામ બુદ્ધિ સમજવું ‘ ભાવના ’ નો અર્થ પણ કહી દઉં-કેવળ આત્માના આકારવાળી ચિત્તની ધારા-જેને નિર્દિધ્યાસન કહેવામા આવે છે. તેનું નામ “ ભાવના ” કીડા ભમરીની ભાવના કરીને, ભમરી બની જાય છે, તેમ જીવ પ્રજ્ઞની ભાવના કરીને પ્રજ્ઞસ્વરૂપ બની જાય છે જે કીડાને ભમરી કરડી નથી, તે કીડા ભમરીનું ધ્યાન ધરતો નથી અને ભમરી રૂપ થતો પણ નથી, તેમ અયુક્ત પુરૂષને ભાવના સંભવતી નથી હવે આખા શ્લોકનો અર્થ કરીએ, તો અગમ્ય સમજણ પડશે]

અર્થ—જેણે ચિત્તને વશ કર્યું નથી-જે સમાધી દ્વારા પ્રભુમા જોડાયો નથી-તે પુરૂષને બુદ્ધિ (સર્વત્ર પ્રજ્ઞદર્શનના લક્ષણવાળી દૃષ્ટિ) હોતી નથી એવા અયુક્ત પુરૂષને ભાવના (આત્માકાર વૃત્તિ) પણ હોતી નથી ભાવનારહિત પુરૂષને શાંતિ હોતી નથી આમ છે ત્યારે, શાંતિરહિત પુરૂષને સુખ ક્યાંથી હોય ? નજ હોય

વિવેચન—

યજ્ઞાન્નાપરો લામો, યત્સુહાન્નાપર સુહ-

યજ્ઞજ્ઞાનાન્નાપર જ્ઞાનં, તદ્બ્રહ્મેત્યવધારયેત્ ॥

(આત્મબોધ—૫૪)

પહેલી લીટીનુ બીજુ ચરણ બુઝો જે સુખના કરતા બીજુ કોઈ સુખ ઉત્તમ નથી તે પ્રશ્ન છે એવુ સમજનુ જોઈએ ભાવના આત્માકાર અગર પ્રજ્ઞાકાર હોય, તો ચિત્ત શાત હોય 'શાંતિ' એટલે આત્મામા ચિત્તની વિશ્રાંતિ, અથવા અનાત્મામા જે તાદાત્મ્ય બુદ્ધિ છે, તેનો તથા તેના કાર્યના અભાવ અથવા વિદેહબુક્તિ ભાવના વિષયાકાર હોય તો ચિત્ત અશાત હોય—ચિત્ત અશાત થતા સાચા સુખની પ્રાપ્તિ-એટલે પ્રજ્ઞાસુખની પ્રાપ્તિ અગર મોક્ષાનંદની પ્રાપ્તિ અગર વિદેહ કેવલ્ય સુખની પ્રાપ્તિ નજ હોય

અયુક્ત પુરૂષને, બુદ્ધિ અગર સર્વત્ર પ્રજ્ઞા દર્શનના લક્ષણ-જુવાળી હાથ કેમ નથી, તેનો વિશેષ ખુલાસો આગળ કરે છે

इन्द्रियाणां हि चरतां, यन्मनोऽनुविधीयते ॥

तदस्य हरति प्रज्ञां, वायुर्नावमिवांભસિ ॥ ૬૭ ॥

ઇન્દ્રિયાણા હિ ચરતાં, યન્મનોઽનુવિધીયતે ॥

તદસ્ય હરતિ પ્રજ્ઞાં, વાયુર્નાવમિવાંભસિ । ૬૭ ॥

પદાનિ—ઇન્દ્રિયાણા-હિ-ચરતા-યત્-મન-અનુવિધીયત-

તત્-અસ્ય-હરતિ-પ્રજ્ઞા-વાયુ-નાવ-અભસિ-

અર્થ—શ્રીકૃષ્ણ આગળ કહે છે કે-કારણકે પોતપોતાના વિષયોમા ભટકતી ઇન્દ્રિયોમાની ગમે તે એક ઇન્દ્રિય, મન સાથે જોડાતા, તે એક ઇન્દ્રિય (અસ્ય અયુક્તસ્ય પ્રજ્ઞા) આ કે જેણે ચિત્તને વશ કર્યું નથી, તેની બુદ્ધિને-તના આત્મજ્ઞાનને અથવા

૬૭ પદ્મ-છંદ —ચરન્તિ इति चरन्ति, तेषाम् चरताम्-વિષયોમા ફરતી इन्द्रियाणाम्-ઇન્દ્રિયોમાથી યત્-જે એક ઇન્દ્રિય મનઃ અનુ-વિધીયતે-મન સાથે જોડાય છે તત્ અસ્ય પ્રજ્ઞા-તે ઇન્દ્રિય આ પુરૂષની બુદ્ધિને હરતિ-હરે છે અભસિ વાયુ નાવમ્ હવ-જળમા જેવી રીતે વાયુ વહાણને (ખેચે છે) તેમ.

આત્મજ્ઞાન માટે સજ્જ કરેલી તેની વૃત્તિને—જેમ જળમા રહેલા વહાણને પવન—આમતેમ ખેચી જાય છે તેમ, ખેચી જાય છે—ડોલાવી દે છે.

વિવેચન—ચત્તનો અર્થ આપણે ‘ ઇન્દ્રિયોમાની ગમે તે એક ઇન્દ્રિય ’ કહ્યો છે. કોઈ કોઈ ટીકાકાર ‘ ચત્ત ’નો અર્થ મન સાથે લે છે—એટલે ‘ મન કે જે ’ એવો અર્થ કરે છે પણ ચત્તનો અર્થ ઇન્દ્રિય કરવો તે વાત, મને ઠીક લાગે છે હરણુમા રહેલી કાનની ઇન્દ્રિય, મન સાથે જોડાતા, હરણની યુદ્ધિ હરાઈ જાય છે. એટલે સગીત કરનારા પારધી પાસે જઈને હરણુ બેસે છે—અને પોતાના પ્રાણુ ખુલ્લે છે સ્પર્શદ્રવ્ય મન સાથે જોડાતા, હાથી કાગળની હાથણીને પકડવા દોડે છે, અને પોતે પકડાઈ જાય છે ચક્ષુ ઇન્દ્રિય, મન સાથે જોડાતા, પતંગીયું ગાડુ બની અગ્નિમા પડે છે અને પ્રાણુ ખુલ્લે છે રસના ઇન્દ્રિય મન સાથે જોડાતા, માછલુ ગાડુ બની, માછી મારની જળના લોહાના કાટામા, ભરાવેલી ગોળી ખાવા દોડે છે, અને ત્યા સપડાઈ જતા પ્રાણુનો ત્યાગ કરે છે નાકની ગંધ ઇન્દ્રિય, મન સાથે જોડાતા જમર કમળમા ખીડાઈ જાય છે કુલને તોડી બહાર નીકળવા જેટલું પોતામા બળ છે છતા, ગંધના પ્યારમા પામર બનેલો જમર, કમળમા મુજાઈને મરી જાય છે એકેકી ઇન્દ્રિયોના બળથી પ્રાણીઓની આ દશા છે, ત્યારે મનુષ્ય કે જેમા પાંચે ઇન્દ્રિયો બળવાન છે, તે યમનિયમાદિથી ન વર્તી શકે તો તેની કેવી દશા થાય જેમ જળમા રહેલા વહાણને તોફાની પવન, યુગાડી દે અગર આડે માર્ગે લઈ જાય છે, અથવા ખરાબા સાથે અક્ષાણીને લાગી નાખે છે, તેમ તોફાની ઇન્દ્રિયો, યુદ્ધિને બ્રહ્મ કરી જન્મ મરણના દુખ તૈયાર કર્યા કરે છે.

ભલે સમુદ્ર તરીને વહાણુ આવું હોય, પણ કાઠા જગલગ આવતા, તોફાના પવનથી અગર ખલાસીઓની બેદરકારીથી, વહાણુ નાશ પામે છે, અગર આડે માર્ગે ચડી જાય છે, તેમ સિદ્ધ

થએલા પુરૂષોને પણ, તોફાની પવન રૂપી અવશ ઇદ્રિયો, બહો પાડી દે છે-અગર તે પુરૂષનો નાશ કરી નાખે છે

મોક્ષવાણી પાનુ (૪૩) ચાપાઈ સુગ્રિવ કહે છે કે હે રામ !
નાથ, વિષય સમ મદ કધુ નાહીં, મુનીમન મોહ કરે ક્ષણમાંહી,
વિષયવિવશ સુરનરમુનિ સ્વામી, એ પામર પશુ કપી અતી
કામી. વિગેરે

તેથી શ્રેયસ્સાધક પુરૂષે શુ કરવુ જોઈએ, તે વાત હવે
શ્રીકૃષ્ણ કહે છે-ભાવથી સાભળો-ઉઘતા તો નથીને ? બોલો
શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર દેવકી જય

तस्माद्यस्य महाबाहो, निगृहीतानि सर्वशः
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्-तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ६८ ॥

तस्माद्यस्य महाबाहो, निगृहीतानि सर्वशः
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्-तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ६८ ॥

પદાનિ—તસ્માત્-યસ્ય-મહાબાહો-નિગૃહીતાનિ-સર્વશ -
ઇન્દ્રિયાણી-ઇન્દ્રિયાર્થેભ્ય -તસ્ય-પ્રજ્ઞા-પ્રતિષ્ઠિતા-

અર્થ—તેથી કરીને-તેટલા માટે-હે મોટા હાથવાળા અગર
હે શુરવીર પુરૂષ ! જે પુરૂષ, પોતાની ઇદ્રિયોને સર્વ પ્રકારના
વિષયો તરફથી ખેંચી લે છે, તેની બુદ્ધિ સ્થિર બણાય છે

વિવેચન—‘ હે મહાબાહો ’ એમ કહી અર્જુનને સૂચવે છે
કે, તુ જે ધારે, તે કરી શકે, એવી તારામા શક્તિ છે ‘ ઇદ્રિયોનો

૬૮ ૫૬-૭૬ —તસ્માત્-તેથી મહાબાહો-હે મોટા હાથવાળા
અર્જુન ! યસ્ય इन्द्रियाणि सर्वशः निगृहीतानि-જેની ઇદ્રિયો સર્વ
પ્રકારે રોકાએલી (છે) इन्द्रियार्थेभ्य -ઇદ્રિયોથી ભોગવાતા વિષયોમાથી
તસ્ય प्रज्ञा प्रतिष्ठिता-તેની બુદ્ધિ સ્થિર થએલી (છે).

નિમ્નહ. એજ મસા-બુદ્ધિ અગર સત્યાસત્ય વિવેકનુ સાચું સૌરક્ષણ છે' એવો ભાવ, છેવટે આ શ્લોકમા જણાવી દીધો છે

લૌકિક વ્યવહારમા પણ ઇદ્રિયોનો નિશ્ચય વિજય આપે છે. અને ઇદ્રિયો રખડતી હોય તો તેના કાર્યમા ઢગ ધડો હોતો નથી. રખડતી ઇદ્રિયો વાળો, ગમે તેવો મોટો-ધનવાન અગર અમલદાર હોય, પણ તે ધીમે ધીમે પોતાની ઘોર પોતાને હાથે ખોદતો જણાય છે-અને છેવટે, પોતાની ખોદેલી ઘોરમા પોતે દટાય છે રખડતી ઇદ્રિયો વાળા પુરૂષને, ધન ધીરતા અગર મોટી જગ્યા આપતા વિચાર કરવો પડે છે દ્રષ્ટાન્ત-દિલ્લીના શાહજહાન બાદશાહનો વજીર બુદ્ધો થતા, તે વજીરે બાદશાહને અરજ કરી કે-“હવે મને રાજ્યની વજીરાતમાથી મુક્ત કરો અને મારા પુત્રને તે જગ્યા આપો, હું વૃદ્ધ થયો છઉં, અને મારો પુત્ર ઉમરલાયક થયો છે” બાદશાહે કહ્યું-“ઉમરલાયક થયો છે તે વાત તો ખરી છે-પણ વજીરાતને લાયક થયો છે ?” તેના જવાબમા વજીરે ઘણા વખાણ કરતા, બાદશાહ રાજી થયો, અને તેના પુત્રને વજીરાત આપવા માટે, કોઇ અમુક દિવસ મુકરર કર્યો વજીરાતનો હોદ્દો મહત્વનો હોવાથી, તે દિવસે દરબાર શણગાર્યો હતો બુદ્ધો વજીર પણ પોતાના નિત્ય નિયમથી પરવારી, હુમેશ કરતા જરા વહેલો રાજસભામા હાજર થયો હતો બાદશાહી સભાનો ટાઈમ આઠ વાગ્યાનો હતો તે સમય પહેલા થોડીવારે ત્યા, પુત્રને આવવાનું કહી, બુદ્ધો વજીર બાદશાહી મહેલમા હાજર થઇ ગયો હતો આજ દિલ્લીની વજીરાત મળવાની હોવાથી વજીરપુત્રને ભારે આનંદ થયો હતો સમય થતા માથે ફેટો બાધવા માટે મોટા અરિસા સામે તે ઉભો રહ્યો તે વખતે અરિસામા કોઇ અપરિચીત સુદરીને દેખી-પાછો ફરી જોવા ગયો, ત્યાં તે સુદરીને ચાલી જતી જોઈ જેમ દીવાને જોઈ, પતંગીયું વીહવળ થાય, તેમ તે સુદરીને દેખીને, વજીર પુત્ર વીહવળ ગયો સભાનો સમય થઈ ચૂક્યા પછી, સભામા જવાનું તેને યાદ આવ્યું-યાદ આવતા એકદમ ફેટો બાધી સભામા ગયો. શાહજહાન બાદશાહ વજીર પુત્રની રાહ

જોઈ રહ્યો હતો તેને મોઢો આવેલો જોઈ બાદશાહ વિચારમાં પ્રવૃત્તો કે—“ વજીરાતના કરતા ક્યા મોટા લાભે તેણે મોડું કર્યું ! તે વાત અવસ્ય જાણી લેવી, પછી વજીરાત આપવી ” વજીર પુત્રે બાદશાહી રીત પ્રમાણે સલામ કરી, પોતાની બેઠક લીધી. સભા શાત થતા—

બાદશાહ બોલ્યો—ખુદ્દા વજીરને રાજ્યના બારમાથી મુક્ત કરી, આજ રોજ તેના પુત્રને વજીરાત આપતા, અમને ભારે આનંદ થાય છે, પણ તે વજીરાત આપવા પહેલા, વજીર પુત્રને અમારે એક વાત પુછવાની છે, તેનો જવાબ વજીર પુત્ર આપી, અમને સતોષ આપશે, એવી અમને ખાત્રી છે (એટલું બોલી વજીર પુત્રને ઇશારત કરતા, વજીર પુત્ર બાદશાહની સામે આવીને ઉભો રહ્યો)

બાદશાહ—હે પુત્ર ! આજ તમને વજીરાત આપવાની છે, તે દિવસે તમારે વખતસર આવવું જોઈએ, તેના બદલે આટલું મોડું કેમ થયું ? વજીરાતના કરતા કઈ વાત તમને મહત્વની લાગી ? કે જેણે તમને રોકી પાડ્યા ? સત્યવાતથી હું જેટલો રાજી થઈશ, તેટલોજ—અગર તેથી વધારે—અસત્ય વાતથી નારાજ થઈશ વજીરાત પ્રાપ્ત કરવાને સમયે, મને નારાજ કરવા કરતા, રાજી કરવામાં, જો તમે તમારો ધર્મ સાચવશો, તો હું રાજી થઈશ—સભા ગળી થશે અને ખુદા પણ રાજી થશે ”

આટલું કહી બાદશાહ શાત થયો સભા જવાબ સાંભળવા આતુર થઈ

વજીર પુત્રે જે વાત બની હતી તે કહી સંભળાવી. બાદશાહ રાજી થઈ સભા વચ્ચે બોલ્યો કે—“ આજે ખુદાએ, અમારી ઉપર અને અમારી આખી સલ્તનત ઉપર ભારે કૃપા કરી—મહેર કરી, નહીં તે સલ્તનતની વજીરાતનો બોલો એક અણતેદ્વિય પુરવઠા હાથમાં મુક્તા વાર નહોતી. જે બાદશાહ અને બાદશાહના અમ-

લક્ષણે, પ્રબળે બેટા બેટી સમાન ગણી શકતા નથી, તેઓ પોતાને હાથે, પોતાના મુખને મેશથી શણગારનારા છે ” આટલું કહી, આ ખુશાલીના આનંદમાં શહેરમાં સાકર વહેતી આજ્ઞા કરી યત્રી બાદશાહે વજીરપુત્રને કહ્યું કે- ‘ હે પુત્ર, તું સાચું બોલ્યો તેથી અમો ઘણાજ રાજ થયા છઈએ પણ હાલ તને વજીરાત આપવા અમો ખુશી નથી તું થોડા દિવસ, સતપુરેષોતુ સેવન કરી, કામ ક્રોધાદિ તારા પોતામાં રહેલા શત્રુઓને જીતી, પછી દરબારમાં આવ. વજીરાત તનેજ આપવી છે, પણ ચોખ્ખતા વિના તું લઈશ, તો તને અને અમને બારે દુઃખ થશે ”

।વગેરે વાતોમાં સાર એ છે કે-જીતેદ્રિય સ્ત્રી-પુરૂષના આલોક અને પરલોક બેઉ મુઘરે છે.

બુદ્ધિ નાશ પામતા માણસ જીવતે મુવા જોવો છે. બીજી મુદ્દાની વાત એ છે કે ‘ ઇદ્રિયોનો નિગ્રહ એટલે કર્મ સમૂળગા છોડી દેવા, ’ એવો અર્થ અહીં કરવાનો નથી ‘ કર્મ કરવા, પણ જન્મ મરણ આપે તેવા સકામ કર્મો નહીં કરતા, નિષ્કામ કર્મ કરવા, ’ એ ભાવ અહીં સમજવો હવે સ્થિતપ્રજ્ઞતુ સૂક્ષ્મ ચિન્હ બતાવે છે

या निशा सर्वभूतानां, तस्यां जागर्ति संयमी ॥

यस्यां जाग्रति भूतानि, सा निशा पश्यतो मुनेः ॥६९॥

या निशा सर्वभूतानां. तस्यां जागर्ति संयमी ॥

यस्यां जाग्रति भूतानि, सा निशा पश्यतो मुने ॥६९॥

પદાનિ—યા-નિશા-સર્વભૂતાના-તસ્યા-જાગર્તિ-સંયમી-

યસ્યા-જાગ્રતિ-ભૂતાનિ-સા-નિશા-પશ્યત-મુને -

૬૯ પદ્યછંદ —યા સર્વભૂતાના નિશા-પ્રાણીમાત્રની જે રાત્રી (છે) તસ્યા જાગર્તિ-તેમાં જાગે છે સંયમ અસ્તિ યસ્ય इति સંયમી-ઇદ્રિયોને વશ રાખનારો પુરૂષ યસ્યા ભૂતાનિ જાગ્રતિ-જેમાં ભૂતમાત્ર જાગે છે. સા-તે. પશ્યતઃ મુનેઃ નિશા-તત્ત્વદર્શી પુરૂષની રાત્રી

અર્થ—પ્રાણી માત્રની જે સમયમાં રાત્રી છે, એટલે પ્રાણીમાત્ર જે સમયમા ઉઘે છે, તે સમયમાં સયમી પુરૂષ-યોગી પુરૂષ-પ્રભુનો લાડીલો પુરૂષ-સ્થિર બુદ્ધિવાળો પુરૂષ-જાગે છે, એટલે તે સમયને સયમી પુરૂષ દિવસ માને છે અને અજ્ઞાની સ્ત્રી પુરૂષો—જે સમયને દિવસ માની, તેમા જાગે છે. તે સમયને યોગી, રાત્રી માની તેમા ઉઘે છે

વિવેચન—જ્ઞાની અને અજ્ઞાનીઓના વર્તન તદ્દન ઉલટા છે એક પૂર્વ તરફ દોડે છે તથા બીજો પશ્ચિમ તરફ કુચ કરે છે. જેઓ સામસામી દિશામા દોડતા હોય, તેઓ કેવી રીતે એકઠા થઈ શકે ! આ શ્લોક અલકારિક ભાષામા છે નિશા અથવા અઢ કાર એટલે ‘ અજ્ઞાન ’ અને દિવસ અથવા પ્રકાશ એટલે (ગીતા ૧૪-૧૧) ‘ જ્ઞાન ’ સમજવું તુલસીકૃત રામાયણ, આ સબધમા કાંઈ કહે છે તે પણ સાંભળવા લાયક છે—

“ મોહ નિશા સખ સોવની હારા, દેખહી સ્વપ્ન અનેક પ્રકાર;
યહિ જગ યામિની જાગહિ યોગી, પરમારથી પ્રપચ વિયોગી,
જાનિયે તખહી જીવ જગ જાગા, જખ સખ વિષય વિલાસ વિરાગા,
હોય વિવેક મોહ બ્રમ ભાગા, તખ રઘુબિર ચરણ અનુરાગા,
સખા પરમ પરમારથ એહુ, મન કમ બચન રામપદ નેહુ ॥

જેમ સ્વપ્નામા રહેલો પુરૂષ, પોતાના વાસ્તવિક સ્વરૂપને ભૂલી જાય છે, અને જાગે છે, ત્યારે તેને સ્વપ્ન મિથ્યા લાગે છે, તેમ અજ્ઞાનમા રહેલો પુરૂષ, પોતાના વાસ્તવિક સ્વરૂપને ભૂલી જાય છે, અને જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે, ત્યારે જગવ્યવહાર તેને મિથ્યા લાગે છે મોહ મદિરા પીધને જગત્ કેવું ઉન્મત્ત થયું છે, તે વાત ભર્તૃહરિ કહે છે, તે સાવધાનતાપૂર્વક સાંભળો—

(૧૨૦)

રાગ—શાર્દૂલ વિક્રીડિતવૃત

આદિત્યસ્ય ગતાગતૈર્નહરહ , સંક્ષીયતે જીવિત ।

વ્યાપારૈર્બહુકાર્યમારગુહમિ , કાલો ન વિજ્ઞાયતે ॥

દૃષ્ટ્વા જન્મજરાવિપત્તિમરણ, ત્રાસઞ્ચ નોત્પદ્યતે ।

પીત્વા મોહમયીં પ્રમાદમદિરામુન્મત્તમૃત જગત્ ॥

(વૈરાગ્ય શતક)

[અર્થ—રાત્રિ દિવસ સૂર્ય ઉગે છે, અને આથમે છે, અને તેમ થતા, સમજણ ન પડે તવી રીતે-અજ્ઞાન દશામા-ગાફલતામા-આયુષ્ય કમી થતુ જાય છે (આયુષ્યના દર્મીયાનમા પણ) મોટા મોટા અનેક કાર્યના વ્યવહારમા, ‘ કાળ ક્યા ગયો ’ તે સમજતુ નથી વળી આયુષ્યના દર્મીયાનમા, ઘણાને જન્મ આપતા તથા ઘણાને જન્મ લેતા-જે દુઃખ થાય છે તે જોયા, -વળુ સ્ત્રીપુરુષોને વૃદ્ધાવસ્થાના હુ ખ ભોગવતા જોયા, ઘણાને સ્ત્રી પુત્ર, અગર ધનનો નાશ થતા, પડેલા હુ ખ ભોગવતા જોયા, અને ઘણા સ્ત્રી પુરુષોને સ્મશાનમા ખળતા જોયા, તોપણ જોનારને ત્રાસ થતો નથી-એટલે-સસારમાથી પાછુ હઠવુ ગમતુ નથી-એટલે-સસારમાથી આસક્તિ ઉઠતી નથી (ભર્તૃહરિ મહારાજ કહે છે કે-ત્યારે તો મને એમજ લાગે છે કે-) આ સસારે ખરેખર મોહમય પ્રમાદ મદિગતુ પાન કર્યું છે-અને તેમ કરેલુ હોવાથી જગત્ ગાડુ ખની ગયું છે]

સસારના સ્વરૂપને હજી ઝીણી નજરથી તપાસીએ તો જણાય છે કે-સસારની સ્થિતિ ગાડાની સ્થિતિ કરતા વિશેષ જોખમદાર છે-ગાડાને સમજાવવો સહેલો, પણ જેણે થેડુ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું હોય, એવા સસારીને સમજાવવો તે અઘરું કામ છે

રાગ—આર્યા

અજ્ઞં સુખમારાધ્ય, સુખતરમારા યતે વિશેષજ્ઞ

જ્ઞાનલવદુર્વિદગ્ધં, બ્રહ્માપિ ત નરં ન રજ્ઞયતિ ॥

(ભર્તૃહરિ નીતિશતક)

[આપણે સૌ-જ્ઞાનલવદુર્વિદગ્ધા છઈએ. હુ પણ તેવોજ અર્ણવ છઉં. ‘ અર્ણવજ્ઞતા ’ એ કાંઈ દોષ રૂપ નથી, પણ જોતેમાં

અહુકાર લાગી જાય, તો અલ્પજ્ઞતા ભયંકર દોષ રૂપ બને છે. અહુકારને અલ્પજ્ઞતામા સરી પડવાનો સ્વભાવ છે. સમજી પુરૂષોને, જ્ઞાનને રસ્તે ચડતા, અહુકારથી ઘણુંજ સાવધાન રહેવા જેવું છે. હવે ઉપદ્રા 'લોકનો અથ સાભળો—' કાંઈ પણ નહીં જાણનાર અજ્ઞાની પુરૂષને સમજાવવો તે સહેલું છે, અને સારી રીતે જાણનાર જ્ઞાનીને સમજાવવો, તે તેના કરતા સહેલું છે, પણ થોડું જાણનાર અહુકારીને સમજાવવો, તે વાત બ્રહ્માથી પણ બને તેમ નથી ']

આટલે સુધી વાત બરાબર સમજ્યા હો તો યાદ રાખવું કે, જે વાત જ્ઞાનીને ગમે છે, તે વાત અજ્ઞાનીને ન ગમે એક બીજાને કદિ બેસતી આવે નહીં, અને એક બીજાની નિંદા કરે આવી નિંદાથી ગભરાવું પણ નહિ

આ ૬૬ મા 'લોકમા, પ્રથમ હીટીમા 'મૂતાના' શબ્દ છે તમા સમાજેલા 'મૂત' શબ્દનો અર્થ એવો છે કે—જે પૂર્વ કર્મ લોગવવા માટે, વાગવાર ઉત્પન્ન થાયછે તે 'મૂત' કહેવાયછે. 'નિશા' નો અર્થ 'અજ્ઞાન દશા' અગર 'દ્વૈતભૂમિ,' અને દ્વિવક્ષ એટલે 'જ્ઞાનદશા' અથવા 'અદ્વૈતભૂમિ' જ્ઞાની પુરૂષો જેને 'નિશા' કહે છે તે નિશામા અજ્ઞાનીઓ વિષયાકાર બની વિષયાનંદ લોગવે છે, અને અજ્ઞાની પુરૂષો જેને 'નિશા' કહે છે તેમા જ્ઞાની પુરૂષો બ્રહ્માકાર થઈ બ્રહ્માનંદ લોગવે છે દષ્ટા, દર્શન અને દૃશ્ય રૂપ જ્યાં લેદ હોય, તે જ્ઞાનીઓને હીસાબે 'નિશા' અથવા 'અવિદ્યા' સમજવી પદાર્થના યથાર્થ સ્વરૂપને જોવા ન દેવું, એ અધારાનો અગર અજ્ઞાનનો સ્વભાવજ છે જેમ સૂર્યનો પ્રકાશ થતા, અધકારનો નાશ થાય, તેમ જ્ઞાન થતા—આત્મ સાક્ષાત્કાર થતા—અવિદ્યાનો નાશ થાય છે સર્વ બાહ્યાતર વિષયો, વિવેકથી નાશ પામે, તો ભેદદર્શક અજ્ઞાન પણ નાશ પામ્યું ગણાય જેનું અજ્ઞાન નાશ પામે તે પુરૂષ બ્રહ્મરૂપ

ગણાય લેદ રહ્યો નહીં તો પછી વિધિની જરૂર પડી રહી નહિ
જ્યાં સુધી આત્મલાભ ન થયો હોય, ત્યાં સુધી પ્રમાણની
અગર વિધિની અપેક્ષા રહે છે

આત્મબોધમા આપે વાચ્યું હશે કે—

“યત્ લાભાત્ નાપરો લાભો, યત્ સુખાત્ નાપર સુખ ।
યત્ જ્ઞાનાત્ નાપર જ્ઞાન તદ્ બ્રહ્મેત્યવધારયેન ’

આગળ પાત્રમા અધ્યાયના ૧૭ મા શ્લોકમા પ્રશ્ન૩૫
થએલાને પુનર્જન્મ હોતો નથી એમ કહે છે કારણકે અજ્ઞાની
ઓને કામ્ય કર્મમા પ્રોતિ હોય છે જ્ઞાનીને કામ્ય કર્મમા
અભાવ હોય છે

સ્થિતપ્રજ પુરૂષની હજી વિશેષ વ્યાખ્યા આપી, તેની
શાંતિતુ માપ બતવે છે

આપૂર્યમાણમચલપ્રતિષ્ઠં,

સમુદ્રમાપઃ પ્રવિશન્તિ યદ્વત્ ॥

તદ્વત્ કામા યં પ્રવિશન્તિ સર્વે,

સ શાન્તિમાપ્નોતિ ન કામકામી ॥ ૭૦ ॥

આપૂર્યમાણમચલપ્રતિષ્ઠં,

સમુદ્રમાપઃ પ્રવિશન્તિ યદ્વત્ ॥

૭૦ પ ૨છે. —[આપૂર્યતે इति આપૂર્યમાણ તમ્] આપૂર્ય-
માણ-આરે તરફના જળથી પુરાના અગર ભગના અચલા પ્રતિષ્ઠા
વચ્ચ સ અચલપ્રતિષ્ઠ તમ્ અચલપ્રતિષ્ઠમ્-પોતાની મયાદા એટલે
કાઠામા રહેનારા સમુદ્રમ્-સમુદ્રમા યદ્વત્ આપ પ્રવિશન્તિ-જેની રીતે
જળ પ્રવેશ કરે છે તદ્વત્-તે પ્રમાણે યમ્ સર્વે કામા પ્રવિશન્તિ-
જે પુરૂષમા સર્વ મનોરથો પ્રવેશ કરે છે સ શાન્તિ આપ્નોતિ-તે જાતી
પામે છે ન કામકામી (કામાન્ કામયતે इति કામકામી)
વિષયોમા ભટકતો શાન્તિ પામતો નથી

તદ્વત્ કામા ય પ્રવિશન્તિ સર્વે,
સ શાન્તિમામોતિ ન કામકામી ॥ ૭૦ ॥

પદાનિ—આપૂર્ણમાણુ—અચલપ્રતિષ્ઠ—
સમુદ્ર—આપ—પ્રવિશન્તિ—ચદ્વત્—
તદ્વત્—કામા—ય—પ્રવિશન્તિ—સર્વે—
સ—શાન્તિ—આપ્નોતિ—ન—કામકામી—

અર્થ—જેવી રીતે સમુદ્ર સપૂર્ણ છે છતાં, વરસાદ અગર નદિયોનું વિશેષ પાણી પોતામા આવતા, સમુદ્ર પોતાની મર્યાદાને છોડતો નથી, એટલે શાત રહે છે, તે પ્રમાણે જે પુરૂષ, અધ્યાત્મ દૃષ્ટિથી સપૂર્ણ છે, છતાં તેમા કામનાઓરૂપી વિકારો, ચારે તરફથી પ્રવેશ કરે છે, અને આ પ્રમાણે પ્રવેશ કરે છે તોપણ, જે પુરૂષ પોતાની મર્યાદાને છોડતો નથી—એટલે વિહ્વળ બનતો નથી, હર્ષશોક પામતો નથી, તે પુરૂષ શાંતિને પામે છે વિષયોની ઇચ્છાવાળો અથવા કામનાઓવાળો—પુરૂષ, કદિ શાંતિ પામતો નથી

વિવેચન—આ સબધી આગળ ૬૪ મા શ્લોકમા કહ્યું છે, અને હજી ૪-૧૯ મા કહેશે કે—સ્થિતપ્રજ્ઞને સુખદુઃખની વ્યથા હોતી નથી સૂર્યના પ્રકાશ પાસે દીવો કયો તોપણ શુ, અને ન કયો તોપણ શુ ! તે નિયમાનુસાર સ્થિતપ્રજ્ઞને રિદ્ધિસિદ્ધિ મળી તોપણ શુ, અને ન મળી તોપણ શુ ! આ વાતને વિશેષ સ્પષ્ટ કરીને કહીએ તો કહેવાય કે, તેનું મન બ્રહ્મા નિમગ્ન હોવાથી, તેને રિદ્ધિસિદ્ધિ આદિક બાહ્ય સુખદુઃખની પરવા હોતી નથી ત્યારે શકા થાય કે સુખદુઃખ અગર કામનાઓ તે પુરૂષમા પ્રવેશ કરે તેનું શુ થાય ? સપૂર્ણતાથી શોભતા સમુદ્રમા, ચાદ્યું આવતું જળ, જેમ બહાર ન પડે તેવી રીતે, નમુદ્રના જળમા સમાઈ જાય છે, તેમ સ્થિતપ્રજ્ઞ પુરૂષના, રૂપાંતરે રૂપાકામા, જળહણી રહેલા આત્મતત્ત્વમા, પ્રાપ્ત થએલા

સુખદુઃખ સમાર્પ નર છે આ સ્ત્રીક્રમા શાંતિનો અર્થ મોક્ષ કરીએ તો ઠીક ‘ મોક્ષ અર્થ કયા પછી, એટલી વાત ખાસ કરીને ચાહ રાખવી કે—જેઓ જીવતા-એટલે દેહનો ત્યાગ કયા પહેલા-વાસનાઓમાથી-અગર સુખદુઃખના ધક્કામાથી-મોક્ષ પ્રાપ્ત કરી શકે છે, તેઓનેજ મુવા પછી મોક્ષ મળે છે આ વાતને વધારે દઢ કરવાના હેતુથી, ‘ ન કામકામી ’ એવા શબ્દો, સ્ત્રીક્રમા એવટમા મૂકેલા જણાય છે

વિહાય કામાન્યઃ સર્વાન્, પુમાંશ્વરતિ નિઃસ્પૃહઃ ॥

નિર્મમો નિરહંકારઃ, સ શાન્તિમધિગચ્છતિ ॥ ૭૧ ॥

વિહાય કામાન્ય સર્વાન્, પુમાંશ્વરતિ નિઃસ્પૃહ ॥

નિર્મમો નિરહંકારઃ, સ શાન્તિમધિગચ્છતિ ॥ ૭૧ ॥

પદાનિ—વિહાય-કામાન્ય-સર્વાન્-પુમ ન-ચરતિ-નિઃસ્પૃહ -
નિર્મમ -નિરહંકાર -સ -શાન્તિ-અધિગચ્છતિ—

અર્થ—જે પુરૂષ, સર્વ કામનાઓને-મનોરથોને-તજીને, સ્પૃહાગ્હિત થઈને, દેહાદિ-સ્રી, પુત્ર ધન વિગેરેમા મમતાને તજીને, તથા પ્રાપ્ત કરેલા જ્ઞાન માટે અહંકાર રહીત થઈને, રહં છે,-વિચરે છે,-સમય ગાળે છે, તે પુરૂષ શાન્તિને એટલે મોક્ષને પામે છે

વિવેચન—‘ પુ ’ એટલે ‘ મોક્ષ ’ અને તેને જે પ્રાપ્ત કરે તે ‘ પુમાન્ ’ ‘ સ્થિતિપ્રજ્ઞ કેવી રીતે વિચરે છે ’ એવો જે પ્રશ્ન હતો તેનો ખુલાઓ અહીં સુધી યોગ્ય

૭૧ પદ્યછેદ—ય પુમાન-જે પુરૂષ સર્વાન્ કામાન્ વિહાય-સર્વ કામનાઓને તજીને ચરતિ નિઃસ્પૃહ-સ્પૃહાગ્હિત વિચરે છે, નિર્મમ મમ યસ્ય સ નિર્મમ-મમતાગ્હિત નિરહંકાર-અહંકાર રહિત. સ શાન્તિ અધિગચ્છતિ-ને પુરૂષ ગાની પામે છે.

एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ, नैनां प्राप्य विमुह्यति ॥
स्थित्वाऽस्यामन्तकालेऽपि, ब्रह्म निर्वाणमृच्छति ॥ ७२ ॥

એષા બ્રાહ્મી સ્થિતિ પાર્થ, નૈનાં પ્રાપ્ય વિમુહ્યતી ॥
સ્થિત્વાઽસ્યામન્તકાલેઽપિ, બ્રહ્મ નિર્વાણમૃચ્છતી ॥ ૭૨ ॥

પદાનિ—એષા-બ્રાહ્મી-સ્થિતિ-પાર્થ-ન-એના-પ્રાપ્ય-વિમુહ્યતિ
સ્થિત્વા-અસ્યામ-અન્તકાલે-અપિ-બ્રહ્મ-નિર્વાણ-ઋચ્છતિ

અર્થ—હે પાર્થ—આ બ્રાહ્મીસ્થિતિ છે (આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરેલા પુરૂષની જેવી સ્થિતિ હોય, તેવી આ સ્થિતિ છે) આ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કર્યા પછી, તે પુરૂષને મોહ સહવતો નથી આ સ્થિતિમા, અતકાળ સુધી-હેહત્યાગ કરે ત્યા સુધી-રહીને, તે પુરૂષ નિર્વાણબ્રહ્મ એટલે-મોક્ષપદને પામે છે

વિવેચન—આ બીજા અધ્યાયનુ તાત્પર્ય-ટીકાકાર મધુસૂદન આપે છે કે—

ज्ञान तत्साधनं कर्म, सर्वशुद्धिश्च तत्फलम् ।
तत्फलं ज्ञाननिष्ठैवेत्यध्यायेऽस्मिन्प्रकीर्तितम् ॥

અર્થ—સ્વસ્વપુરૂષની જ્ઞાસાધના પુરૂષને જ્ઞાન વિના-આત્મજ્ઞાન વિના ચાલે તેમ નથી આત્મજ્ઞાનને નિષ્કામ કર્મ વિના ચાલે તેમ નથી કારણકે નિષ્કામ કર્મ વિના અત કરણની શુદ્ધિની આશા રાખવી વ્યર્થ છે-અત કરણની શુદ્ધિ વિના જ્ઞાનનિષ્ઠાની

૭૨ પદરૂઢ —પાર્થ-હે અર્જુન ' [બ્રહ્મણ ક્વદ્ બ્રાહ્મી] એષા બ્રાહ્મી સ્થિતિ—આ બ્રહ્મનિષ્ઠાગામી સ્થિતિ છે યના પ્રાપ્ય-આ સ્થિતિને પામીને ન વિમુહ્યતિ-મોહ પામતો નથી અસ્યામ સ્થિત્વા-આ સ્થિતિમા રહીને અતકાલે અપિ-અતકાળ વખતે પશુ. [નિર્ગત વાણ (દુઃખ) યસ્માત્ તત્-નિર્વાણ] નિર્વાણ બ્રહ્મ ઋચ્છતિ-(તે) આનંદમય બ્રહ્મને પામે છે

(૧૨૬)

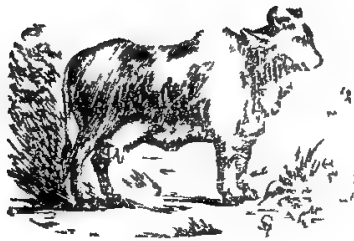
પ્રાપ્તિ થાય તેમ નથી તે બાબતને ઘણીજ ઉત્તમ રીતે આ અધ્યાયમા વર્ણવી છે

અતઃકાળ વખતે મનને, શુદ્ધ રાખવાની આવશ્યકતા સબધી ગીતાના ૮ મા અધ્યાયમા ૫ થી ૧૦ સુધી વિવેચન છે. તે ઉપરાત જાદો-ય ઉપનિષદમા ૩-૧૪-૧ તથા પ્રશ્નોપનિષદના ૩-૧૦ મા વિવેચન છે. મગ્ણ સમયે વાસના શૂન્ય હોવી જોઈએ મરવા વખતે વાસના રહિત થવા માટે આગળથી-વાસના રહિત થવાનો અભ્યાસ જોઈએ

इति श्रीमद्भगवद्गीतासु उपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे सांख्ययोगो नाम द्वितीयोऽध्यायः સંપૂર્ણ

બોલો-શ્રીકૃષ્ણચ દ્ર દેવકી જય

દયો ત્યાં પ્રણામ હેતથી જયશ્રીકૃષ્ણ — ભૂલચૂક હોય તો ઉદાર દિલથી ક્ષમા કરજો

અર્પણ પત્રિકા.

મારૂં જ્ઞાન તો અદ્વય છે-પણ મારાથી. આખીજી અધ્યાયમા જે કાર્ય લખાયું છે, તે બ્રહ્મવિદ્યા સંબંધી છે બ્રહ્મવિદ્યારૂપી આ પુષ્પ, કેને અર્પણ કરું, તેનો વિચાર થતા, મને મારા પૂજ્ય માતા પિતા વાદ આવ્યા તે સાથે પૂજ્ય મામાશ્રી પણ વાદ આવ્યા. મામાશ્રીને વેર, લાગે વખત ગડી, મેં અગ્રજી અધ્યાયન કર્યો હતો તે ત્રણેના ઋણનો ઓળે મારા ઉપર ત્રણે હં. તે ઋણના ઓળમાથી, અમુક અંત નુકલ થવાના હેતુથી, બ્રહ્મ-વિદ્યારૂપી સંયુધીથી શોભતું આ પુષ્પ, સવિનય જ્યેશ્ઠીકૃષ્ણ સા , તેઓશ્રીના હસ્ત કમળમાં, હું અર્પણ કરું છું.

તે ત્રણેની ગ્રંથક ઓળખ આતુ તો હીઃ—

- ૧ માતાજી—ગાસ્વરૂપ દીવાળીયા, જન્મ મવત ૧૯૨૦ (હું નૈયાત છે)
- ૨ પિતાજી—ભ. મોનજી ઓધવજી. નિવાસ નામત્રી (ભાવનગર તાલુકો) જન્મ મવત ૧૯૦૦ દેહન્યાય મવત ૧૯૫૦ (અત્ર અમારો આત્મા જ્યાં હશે ત્યાં આ પુષ્પ ચિત્રકારી લેશે)
- ૩ મામાશ્રી—ગોરધનદાસ રેવારાકર મિદ્ધપુરના વારીયાન દ-હાલ ત્રણ વરમથી નિવાસ ભાવનગર, (ભાવનગર ચીફ જમ્પીસની પોર્ટમા શીર્સ્તેદાર)

મવત ૧૯૮૦
કાગળ મુદ્રી ૧૧

હીઃ સેન રામશંકર મોતજી

મોક્ષ મંદિરમાંથી પ્રગટ થતાં પુસ્તકો.

જ્ઞાનના જીજ્ઞાસુઓને આવાં સાદાં પુસ્તકો ભાગ્યેજ મળી શકશે.

}	મવત ૧૯૭૬ પ્રથમ પુસ્તક પાઠ પુરું	૨-૬-૦
	મવત ૭૭ બીજી પુસ્તક ,	૨-૨-૦
	મવત ૭૮ ત્રીજી પુસ્તક „	૨-૨-૦
	મવત ૭૯ ચોથું પુસ્તક „	૨-૬-૦

મોક્ષપત્રિકા

ગમોપનિષદ

કીમત ૦-૨-૦

તૈયાર થાય છે

શ્રી ચર્ચટપજ્ઞાનિકા	કીમત ૦-૧-૬	}	બીજી આવૃત્તિ
શ્રી મોહમુદ્દગર	કીમત ૦-૧-૬		
શ્રી તત્ત્વભોધ	કીમત ૦- —	}	શ્રી શકગચાર્યની વાણી
આત્મભોધ શ્રી શકગચાર્યને	૦-૩-૬		

મણી-ગતમાળા શ્રી તુલસીદાસજીની (બીજી આવૃત્તિ) ૦-૨-—

વ્રતાવિચાર (શ્રી શક તથા મહાન પડિતનો મવાફ) ૦-૧-૬
 , બીજી પુષ્પ ૦-૧-૬

ગુરુવશ પ્રથમ તથા ૧૬તીય મર્ગો પદ્મજેદ ગુજરાતી તથા
 અગ્રેજી ભાષાતર મહિત ૦-૧૨-૦

ગુરુવશ ત્રીજો મર્ગ પદ્મજેદ તથા ગુજરાતી ભાષાતર મહિત ૦-૬-૦
 (વિદ્યાર્થી પામેથી દરેક મર્ગે એ આના ઓછા)

મમામયક . ૦-૧-—

શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતા પ્રથમ અધ્યાય આવૃત્તિ બીજી . ૦-૪-૦

}	બીજી અધ્યાયને ઉપયોગી કર્મ	૦-૨-૦
	„ યોગ અથવા Wonder of wonders	૦-૪-૨
	અરોતર-યાત્રા પ્રસંગ-અરોતરમા યાત્રા પ્રમર્ગે ગવાયેલા ગમાયણના પ્રસંગો તથા કિર્તનો	૦-૩-૦
	મોક્ષવાણી-તુલસીદાસ ગમાયણમાથી ચુટેલા મુદ્દા પ્રમર્ગે	૦-૧૦-૦

છાપવા બાકી છે

વ્યવસ્થાપક.

સુચના-

૧ સુ હજી આપે અહીંથી પ્રગટ થએલા ગીતાનો પ્ર અધ્યાય વાંચ્યો નથી ? ૮૦ પાનાના પુસ્તકનો પોસ્ટેજ કે ચારે બાના વધારે કીમત જણાય છે ? મંગ્યાવી ખાત્રી કરો વાંચ્યા પહેલા, આ બીજો અધ્યાય વાંચવો યોગ્ય નથી તે સમાજેલા બે વિષય તો ખાસ વાંચ્યો (૧) ગીતા કોને ફા કરી શકે અને (૨) ગીતા શીખવા ઇચ્છનાર માટે સસ્કૃત કરજીમાંથી ખેંચેલુ થોડુ તારણ

૨ સુ હજી આપે, અહીંથી પ્રગટ થએલા, આ પુસ્તક છેલ્લે પાને છાપેલા પુસ્તકો વાંચ્યા નથી ? વાંચ્યા-પછી ખા થશે કે, જ્ઞાને રસ્તે ચડવા ઇચ્છનારને આવી અનુકુળતા, ભાગ્યે- મળી શકશે

૩- કાંઈ ન બને તો મોક્ષપત્રિકા નામનુ માસીક તો જરૂર વાંચ્યો આપ ન વાંચી શકો તો આપના સ્ત્રી, પુત્રાદિકને વાંચા પ્યો વાંચ્યા પછી તેઓના જીવનમા જરૂર ફેરફાર જણાશે જનની સમવલ હોય તો પ્રથમ પુસ્તકથી વાંચો આ પાંચમું પુસ્તક ચાલે છે ચાલુ સાલનુ માસીક, લાઇબ્રેરીઓ અગર સત્સંગ મહાને, આપના પોતાના પંસાથી આપવા ખુશી હો, તો રૂપેયા બેને બદલે રૂપેયા દોઢ લવાજમ મોકલશેજી

મોટા મોટા કુવા તો ઘણે ઠેકાણે છે, પણ ત્યોથી પાણીની નળીયો ગાંઠવી, ઠેકઠેકાણે પાણી પહોંચ્યાડી, વૃક્ષોને લીલા રાખવાની મજબુત ઘણે થોડે ઠેકાણે હોય છે, તે પ્રમાણે મોટા મોટા અન્ધો, તેમ મોટા મોટા વિદ્વાનો-પંડિતો-મહાત્મા-આચાર્યો-તો ઘણે ઠેકાણે છે, પણ ઘણે થોડે ઠેકાણેથી માસીકરૂપી નળીઓદ્વારા, જ્ઞાનરૂપી જળ, આસપાસના મુસુકુઓરૂપી વૃક્ષોને લીલા રાખે છે આવી મજબુત શ્રી હકોરજીએ અમારે ત્યા કરી છે. માટે તેનો લાભ લેવા આજસ કરશો નહી જી-કીમત બની તેટલી જીજ્ઞાસ રાખી છે.

વ્યવસ્થાપક.

